

СИДОРОВИЧ ЄГОР СЕРГІЙОВИЧ

**ФРАНЦУЗЬКА МІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

**Монографія
2-е видання з доповненнями**

Херсон

2020

**Рекомендовано вченою радою Херсонського державного університету
(Протокол від 25.11.2019 р. № 3)**

Рецензенти

Сінкевич Є.Г. - доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член Національної спілки краєзнавців України

Андрєєв В.М. - доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

У монографії розглядається економічна діяльність французьких переселенців на півдні сучасної України в кінці XVIII - в першій половині XIX ст. У дослідженні автором аналізується історіографія і джерельна база, що дозволяють конкретизувати вплив французьких переселенців на розвиток Півдня України в зазначений період. Автор виділяє такі основні галузі, де були задіяні вихідці з Франції, як торгівля, сільське господарство і промисловість. Також, окремо проводиться аналіз документів Державних архівів Одеської та Херсонської областей, які не освячені, в достатній мірі, в науковій літературі. В даному дослідженні автор намагається провести загальну характеристику економічної діяльності французів на території південно-західної частини Російської імперії. Дана монографія призначена для дослідників історії України, а також студентів вищих навчальних закладів.

Сидорович Є. С.

С 34 Французька міграція як фактор економічного розвитку Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : Монографія / Є. С. Сидорович. – Херсон: ФОП Вишемирський В. С., 2020. - 154 с.

ISBN 978-617-7783-52-6 (електронне видання)

ЗМІСТ

1. Перелік умовних скорочень.....	4
2. Передмова.....	5
3. Теоретичні аспекти проблеми.....	7
4. Французькі аграрії Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній.....	33
5. Місце французів у промисловості Півдня України	63
6. Вихідці з Франції у чорноморській торгівлі наприкінці XVIII ст.....	79
7. Експортно-імпортні операції французів в першій половині XIX ст.....	98
8. Висновок.....	122
9. Список використаних джерел та літератури.....	125

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древности

СИРИО – Сборник императорского русского исторического общества

ПЕРЕДМОВА

Дослідження полягає в необхідності вивчення діяльності французьких аграріїв, промисловців, ремісників та інших спеціалістів у економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Таке завдання в українській історіографії в комплексі розглядається вперше. Вибір проблематики дисертаційного дослідження пояснюється відсутністю цілісної картини щодо внеску французів у економічній розбудові південних губерній України. Розгляд питання участі цих іноземців у розвитку південно-західних земель Російської імперії на матеріалах наукової історичної літератури та значної кількості джерел дозволяє синтезувати різноманітні оцінки цього явища. Об'єктивне та всебічне осмислення історії України дає можливість виявити невідомі факти, піддати їх науковому аналізу на нових методичних засадах, вільних від ідеологічних лекал.

В існуючих на сьогоднішній день роботах з економічної історії України містяться тільки окремі згадки стосовно участі французів у торгівлі, сільському господарстві та деяких галузях промисловості. Дослідниками не були вироблені критерії, які б дозволяли узагальнити дані процеси, встановити внутрішні зв'язки між ними та економічним розвитком країни взагалі.

Економічний розвиток України зазначеного періоду викликав постійний інтерес істориків, економістів, статистів. Дослідження цього феноменального часу, висвітлення процесів, що тоді відбувалися, простежується як в історичній науці дореволюційної Росії та України, так і у модерній світовій історіографії.

Узагалі, південні губернії України представляють собою, у географічному плані, дуже прийнятну територію для ведення торгових операцій із країнами Західної Європи, тим самим стаючи центром всієї чорноморської торгівлі, і саме французькі купці, негоціанти і торгівці були зацікавлені в налагодженні прямої комерційної співпраці з південними портами, що надавало більш продуктивно розвивати комерційне співробітництво. У кінці XVIII ст. Південь України був регіоном, що потребував залучення спеціалістів у різних господарських сферах для розвитку цього краю. Ресурсний потенціал південно-західної території царської держави теж вимагав освоєння та обробку цих земель. Оскільки старі методи ведення господарства були не потрібні, то російська влада запрошує іноземних переселенців, які привносили нові винаходи та методи у розвиток промислового та сільськогосподарського секторів південних регіонів України, тим самим інтенсифікуючи процес заселення та освоєння цієї території.

Французи стали одною з основних рушійних сил економічного розвитку регіону. Російський уряд був зацікавлений в їх залученні в становленні краю, оскільки вони були

спеціалістами в окремих сферах господарства. Ці спеціалісти змогли допомогти впровадити нові галузі в сільському господарстві та промисловості, налагодити двосторонні торгові відносини через чорноморський регіон. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – це етап інтенсивного французького переселення та господарського освоєння регіону французами. Дослідження їх діяльності на території південного краю комплексно не представлені в роботах вчених.

Отже, актуальним є репрезентація економічної діяльності французьких переселенців, що дозволяє створити загальну картину їх впливу на господарський розвиток Півдня України в зазначений період, тим самим конкретизуючи один з аспектів французько-російських відносин в XVIII– XIX ст.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Історіографія дослідження представлена працями провідних учених, які звертали свою увагу на роль французьких переселенців у становленні південних губерній України. Дана проблема розроблялася спеціалістами в контексті досліджень історії України та Росії, у тематичних дослідженнях з краєзнавства і вивчення господарського розвитку Південної України. Аналіз історіографію за тематиками, які досліджували визначні науковці в дореволюційний, радянський та сучасний періоди: 1) сільське господарство та промисловість; 2) комерція.

Сільське господарство та промисловість. У XIX ст. вітчизняна історична наука почала формуватися як окрема дисципліна. З'явилася категорія гуманітаріїв, які почали досліджувати розвиток та становлення своєї держави. Поява таких наробіток була зумовлена особливістю внутрішньої та зовнішньої політики російської держави. Поряд із провідними проблемами всеросійської історії, у цей час виокремилися «другорядні» питання, наприклад, вивчення іноземного втручання в становлення окремих регіонів держави. Загалом, закордонна політика царської держави, яка була спрямована на нормалізацію відносин із Західною Європою, давала можливість дореволюційним історикам досліджувати певні аспекти присутності французьких переселенців на території Півдня України у вказаний період.

Науковці дореволюційного періоду почали формувати вивчення проблеми, яка пов'язана з впливом французьких переселенців на розвиток аграрного сектору регіону. Так, учений В. Андроссов аналізував економічний розвиток російської держави в зазначений період, та окремо виділяв розвиток Таврійської губернії. А саме вплив В. Рув'є на становлення виноробства на початку XIX ст. [311, с. 150]. Продовжуючи тематику В. Андроссова, академік П. Кеппен наголошував, що експортом французького вина Криму займалися, наприклад, Вів'є та Латур. Вони налагодили комерційний шлях Феодосії з Тулоном. Історик також виділяє окремо діяльність В. Рув'є у розвитку виноградарства: «Не смію мовчати тут про пропозицію комерції радника Рув'є, який мав намір заселити долину Текіс в Криму французькими виноградниками...» [356, с. 87]. Інший історик К. Арсеньєв, розглядаючи господарський розвиток краю в першій половині XIX ст., підтверджував думку двох попередніх спеціалістів щодо ролі В. Рув'є. Автор акцентував свою увагу на діяльності Судацького училища виноробства, яке було засновано комерції радником. Науковець писав: «Важливим місцем для виноробства був Крим в останній час... Там вже з 1806 року існувало судацьке училище виноробства... За останнім тарифом з відра було 2 р. 40 копійок сріблом...» [312, с. 171-172]. Окремий комплекс

досліджень цієї проблематики був сформований відомим письменником і видавцем А. Скальковським, який став першим, хто вивчав історію південної України, тим самим надаючи відомості стосовно діяльності французів. Науковець наводив дані щодо В. Рув'є, Рено, К. Сент-Прі, Кобле та інших відомих промисловців і поміщиків Півдня України 1796-1823 рр. [397, с. 40].

У той же час керівник міського музею старожитностей та завідувачий музею Одеського товариства історії та старожитностей Н. Мурзакевич, аналізуючи економічний розвиток краю в 1820-1846 рр., наводить відомості щодо відомого французького ботаніка К. Десмета. Науковець писав: «Прибувши до Одеси, Десмет побачив, що все царство рослин, яке прикрашало тоді місто, становило не більше 65 пород і видів дерев і 57 чагарників. 72 десятини замських земель з 1802 року почали засаджувати квітами, різнорідними деревами та чагарниками, які були доставлені з різних місць краю та з-за кордону: протягом двадцяти років керівництва цього працелюбного ботаніка, сад досяг бажаної досконалості...» [378, с. 71]. Наступним представленим спеціалістом є Н. Зуєв, який виділяв подальшу участь герцога А.Е. де Ришельє у Французькому королівстві після падіння Наполеонівської імперії, де він отримав посаду першого міністра короля Людовіка XVIII [347, с. 300].

У той же час російський історик І. Кактаров, аналізуючи економічне положення регіону наприкінці XVIII – першій половині XIX, відмічає діяльність Кримської компанії, яку започаткували французи в Таврійській губернії (хоча автор говорить тільки про існування цієї установи, не надаючи конкретних відомостей) [353, с. 4]. Інший вчений П. Щербальський приводить відомості виключно про перебування француза Пейсоннеля в Північній Таврії [417, с. 15], тим самим продовжуючи дослідження попередника.

Російський вчений А. Орлов, описуючи історію Одеси в період 1794-1803 року, згадує деякі прізвища французьких емігрантів, наприклад, герцога А. де Ришельє [382, с. 45]. Продовжуючи дослідження попереднього спеціаліста, доктор історичних наук, член Державної ради Академії наук Д. Багалій виділяв інформацію щодо перебування на південній території України В. Рув'є та А.Е. де Ришельє. Автор також висловлюється стосовно малонаселеності краю французькими переселенцями [314, с. 40]. Онук засновника Одеси А. Де-Рібас, який залишив серію нарисів, аналізуючи історію дореволюційної Одеси, навів низку прізвищ французьких переселенців. Вони брали активну участь у промисловому розвитку цього міста (директор заводу по створенню стеаринових свічок Пісантьє, керівник підприємства миловаріння Лобер та інші). Автор наголошував: «Взагалі, слід відмітити, що французи в історії Одеси з'явилися як перші ініціатори різного роду підприємств, були першими вчителями в різних галузях

промисловості. Дуже часто їх досвід для них не приносив ніякого зиску... В історії одеської торгівлі французи відігравали другорядну роль» [338, с. 387-388].

В свою чергу, історик Є. Шумігорський, характеризуючи внутрішню політику імператора Павла I наприкінці XVIII ст. надавав відомості стосовно негативного ставлення царського уряду до революційних подій у Франції. Автор, аналізуючи нормативні акти Російської імперії, писав щодо заборони в'їзду на південь України французів із квітня 1798 року. Він наголошував: «Ще в квітні 1798 року було заборонено французам в'їжджати до Росії, а вслід за цим і всіх інших іноземців наказано впускати в Росію не інакше, як із особистого на кожний окремий випадок... рішення...» [416, с. 160].

Таким чином, історики дореволюційного періоду починають формувати тематику впливу французьких переселенців у розвитку аграрного сектору краю. Вчені також, аналізуючи першоджерела та спогади сучасників, створюють загальну картину присутності цих переселенців в сільськогосподарських центрах півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Радянська історична наука, досліджуючи загальний розвиток взаємовідносин між Росією та Західною Європою, розглядала й питання про вплив іноземців на становлення та розвиток народногосподарського комплексу окремих регіонів південної частини України впродовж XVIII-XIX ст. При цьому вчені виокремили в окрему групу чужоземців – французів й приділили особливу увагу переселенню та економічній діяльності представників цієї західноєвропейської нації на Сході континенту.

Аналіз радянської історіографії, що на початковому етапі існування Радянської держави, спеціалісти не звертали уваги на іноземну присутність у державі. О.М. Машкін засвідчує, що перший виокремлений період – це час зародження радянської науки. Проте становлення робітничо-селянської влади приводить до зниження потенціалу інтелектуального розвитку вітчизняної історичної думки [253, с. 50-65]. Тому, наприклад, період 1917-1923 рр. не представлений працями, які б були присвячені діяльності французів у сільському господарстві та промисловості півдня України.

В наступних історіографічних етапах радянського періоду зафіксована активізація вчених, які видають низку праць з історії французьких аграрних поселень та, взагалі, про участь цих іноземців у встановленні деяких галузей сільського господарства. Так, відомий дослідник О. Вайнштейн, який розглядав іноземну літературу (Леревьер, Geffroy та інші), наводив відомості стосовно відносин між урядом царської держави та французькими емігрантами. Автор виділяв, що на початковому етапі Катерина II негативно ставилася до королівських аристократів [322, с. 50]. Даний факт пояснює чому саме дворяни почали переселятися на територію краю лише з середини 90-х років XVIII

ст. Продовжуючи вивчення тематики попереднього, історик К. Котрохов, аналізуючи нормативні документи Конвенту, указував на діяльність цієї владної структури. Ця владна структура займалася арештами французької аристократії саме в середині останнього десятиліття XVIII ст. Так, наприклад, герцог А. де Поліньяк, на той час, в майбутньому поміщик Півдня України, саме із-за діяльності цієї державної інституції залишив вітчизну [246, с. 238-239].

У той же час одеський дослідник М. Слабченко, аналізуючи економічний розвиток України в зазначений період, виділяє деяких відомих французів, які брали участь у комерції: «...Сікар, Антуан, Рено, Гамба та інші зав'язали тут жваві зносини, втягли до орбіти своїх впливів Правобережжя, від того, що боялися революції, й самі переселились на береги Чорного моря...» [401, с. 9-10]. Дослідник, розглядаючи фрагментарно процес переселення представників французької нації, помилково називає їх колонізаторами: «Наші поміщики провадили «перенесення на нові місця» значно дешевше, й, певна річ, воліли, аби державні субсидії надходили до них. Проте, поки потроху вироблялася урядова практика, вирівнювалася лінія поведінки щодо до пересельців південь України вкрився найрізноманітнішими колоніями - ... французькими...» [Там само]. Хоча французи чи не одна із єдиних етнічних груп, яка не заселяла територію, створюючи колонії. У той же час М. Слабченко виділяє діяльність ще одного французького фабриканта д'Епініє: «Слідом за Міллером (в степовій Україні) з'явилися панські овечі заводи в поміщиків... д'Епініє...» [401, с. 29].

У свою чергу, історик А. Дебідур акцентує свою увагу на іншій стороні діяльності виділених іноземців у регіоні. Так, він характеризував роль російської держави в розвитку Кримського півострова, наголошуючи на тому, що в цьому розвитку приймали участь французькі переселенці. На жаль, автор не наводить прізвищ емігрантів, надаючи інформацію тільки про їх присутність в Таврії [336, с. 300]. Наступний науковий діяч О. Каганова у своїй праці проаналізувала періодичні видання Російської імперії кінця XVIII ст. («Санкт-петербургские Ведомости», «Московские Ведомости» та інші) і вказала як основну причину переселення французів на територію держави, зокрема, на південь, втечу від революційних подій, що відбувалися в європейському королівстві [242, с. 87-88]. Продовжуючи дослідження попереднього спеціаліста, Н. Коваленко склав історіографічну базу стану розробки тематики впливу французької революції на становлення півдня України. Стосовно вказаного науковець робить наступний висновок: «...однак в післяжовтневий період на Україні з цього питання з'явилися лише невеликі епізодичні повідомлення...» [244, с. 82]. Гуманітарії А. Кочетков і Х. Муратов, аналізуючи військовий конфлікт Російської держави з Османською імперією 1787-1791 рр., наводять

відомості щодо протистояння двох досліджуваних держав. Вони пишуть стосовно допомоги Франції турецькій армії: «...французькі інженери швидко зводили укріплення на берегах Боспору, французькі офіцери обучали турецьких солдат...» [362, с. 25].

В 1954-1964 рр. в Радянській державі видається постанова ЦК КПРС від 1957 року «О журнале «Вопросы истории»», що призводить до появи нового фахового видання, змінюється трактовка принципів об'єктивності і партійності в гуманітарній науці. Усе це призвело до збільшення досліджень з міжнародних відносин між Росією та Західною Європою. Науковці проявляють більшу зацікавленість до проблематики французької присутності на території тодішньої Української радянської держави наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Спеціалісти цього історіографічного періоду досліджували господарські напрями діяльності французів на південній території тогочасної УРСР. Так, О. Нестеренко пише, що значне місце займали ці іноземці в промисловості краю. Наводить прізвище Р.О. Вассалья, який володів 40 тис. голів худоби і підприємством. Автор, у певній мірі, не точно пише прізвище цього француза. Архівні документи Державного архіву Одеської та Херсонської областей підтверджують, що правильно ім'я цього француза звучить: Рене Осипович Вассал [63, арк. 1]. О. Нестеренко також виокремлює економії К.Ф. Сент-Прі та Пло [380, с. 256].

В цей час з'являються окремі праці вчених, які приділяли увагу герцогу А.Е. де Рішельє. Наприклад, В.М. Кабузан розглядав цю проблематику. Він писав: «Рішельє багато років боровся за полегшення умов заселення регіону переселенцями із інших районів країни і, в решті решт, ця діяльність принесла деякі плоди...» [352, с. 191]. Співробітниця Інституту історії Академії наук СРСР О.І. Дружинана виділяє провідну роль князя Г.О. Потьомкіна в запрошенні французів до південних губерній. Автор писав із цього приводу: «...Потьомкін намагався представити садівництво на науковій основі. Із Франції був виписаний вчений садовод Йосип Банк, який назначений директором таврійських садів» [342, с. 35]. У наступній своїй праці О.І. Дружиніна також аналізувала діяльність французьких переселенців на Півдні України. Основну увагу у своїй праці вона приділяла А.Е. де Рішельє, який був генерал-губернатором 1805-1814 рр. [343, с. 240].

У той же самий час О.В. Фадеєв досліджував архівні джерела (фонди ЦГИАЛ, фонди Державного архіву Ставропольського краю), нормативні документи (ПСЗРИ), праці дореволюційних і радянських вчених, навівши статистичні відомості щодо розвитку сільського господарства завдяки діяльності французів (збільшення прибутку від сільськогосподарської продукції з 1814 по 1817 рр. - з 7220 руб. до 41 936 руб.). Він також розглянув і проаналізував інформацію щодо продажу на зовнішньому ринку продуктів

різних галузей господарства в досліджуваний період [298, с. 45-61]. У доповнення до попереднього дослідника слід відмітити працю вченого М. Рожкова, який, аналізуючи загальний економічний розвиток Російської імперії в зазначений період, виділяє окремо ті галузі сільського господарства та промисловості, де були задіяні французькі переселенці: «...на початку XIX ст. цей район мав скотарство, головним чином вівчарство... Основне багатство Криму складає садівництво, особливо виноградарство... У 1797 році було поставлене питання стосовно розведення у Росії мериносів, але тоді воно не було здійснене. Перше стадо тонкошерстих мериносових овець (Рув'є) було завезено в 1803 році у Таврійську губернію... 12 січня 1804 року було видано спеціальні правила щодо роздачі у південних губерніях пустих казенних земель для установа «вівчарних заводів»...» [385, с. 8-9, 16-17]. Підтверджуючи попередника та розширюючи інформаційну базу дослідження присутності французької аристократії на півдні України, дійсний член АН СРСР В.Ф. Шишмарев приділяв основну увагу економічній діяльності французьких емігрантів у сільському господарстві та промисловості. Автор називає відомі прізвища провідних діячів французької нації (В. Рув'є, Берер, А. Коні, П. Марі, брати Амантон, Лассуа, Ларге, брати Компер та інші). Учений також звернув увагу на діяльність комерційної установи «Кампания для усовершенствования и продажи крымских вин», яка була утворена цими іноземцями на території Півдня України в першій половині XIX століття [411, с. 130].

У той же час науковець Є.Ю. Артемова охарактеризувала спогади відомих мандрівників, підприємців, а саме: Д. Лескальє, М. де ла Туш, М.-Л. Виже-Лебрен, Ф. де Пиль та інші) [216, с. 165-173].

Отже, радянські вчені, продовжуючи дослідження дореволюційних істориків, розширили історіографічну базу цієї проблематики. При цьому вони використовували як джерела, так і наробітки попередників.

У зв'язку з розпадом Радянського Союзу змінюються способи та методи дослідження вітчизняної історії, що вплинуло на вивчення деяких аспектів історії нашої держави, які не досліджувалися в повній мірі у попередніх етапах. Українська держава, з часу проголошення її незалежності, почала орієнтуватися на зближення з західноєвропейськими країнами, що, у значній мірі, вплинуло на аналіз ученими іноземної, у тому числі і французької, присутності на півдні України в зазначений період.

Московський вчений В. Крук, який досліджував історію Одеси у першій половині XIX ст., окремо розглядає діяльність на посаді голови комерційного суду графа Сент-Прі, барона Рено та інших. Цікавим є ц його праці описи спогадів російського поета та прозаїка І.М. Долгорукова, використовуючи які, учений описав маєток та сад герцога А.Е.

де Ришельє під Одесою, що дозволяє оцінити цього француза як професіонального аграрія: «...не можливо мовчати про хутір самого Дюка, де є можливість вільно гуляти, коли хочеш, де і я, з ним і без нього, був, скільки міг. Він його заснував у версті від міста, у долині, яка оточена горами; тут сад його розрісся і став дуже густим: він його сам разводив. Усі дерева посаджені тільки дев'ять років тому, але вони дають вже неабияку тінь. Чого тут нема в рослинному царстві? Тут відмінно ростуть плоди айви. Звичай не дозволяє, да і жара перешкоджає... Сад Дюка є ідеальним взірцем, що може постійна та пильна праця в степу; та й в найспекотнішому кліматі, принаймні в Росії. Дюк такий насадив сад, якого і в самих зручних для того місцях не побачиш. Тим паче тут джерела самої чистої води знаходяться в прекрасному колодязі, який оздобив та приборав Дюк...».

У той же час дослідники А. Мезін і В. Ржеуцький, аналізуючи вплив революційної ситуації у Франції наприкінці XVIII ст., описують механізм прийняття колишніх підданих Людовіка XVI у регіоні у 1793 році. Науковці відмічали: «... Катерина II вимагала клятву вірності короні Франції відправляти всім французам, які живуть у Російській імперії, було наказано висилати безпосередньо... Французи в провінціях повинні скласти з себе їх паспорти до місцевої адміністрації...» [423, с. 167].

Західноєвропейських істориків також цікавила господарська діяльність відомих французьких аристократів. Так, Х.Д. Сеймур, розглядаючи господарську політику Російського уряду стосовно південних губерній, виокремлює прізвища відомих французьких переселенців: Омар де Ель, В. Рув'є, К. Пот'є, А.Е. де Ришельє, М. Лангуер та інші [425, с. 230].

В той же час українська історична наука, досліджуючи проблематику соціально-економічного розвитку України, відводить значне місце вивченню господарської та комерційної діяльності французьких переселенців. Низка наукових робіт, хоча і фрагментарно, висвітлює роль цих іноземців у становленні Півдня України. Так, вітчизняний історик О. Вінтоняк наводить відомості про перебування французів на півдні України на прикладі барона де Тотта [323, с. 59]. У той же час співробітник Миколаївського краєзнавчого музею Т.Н. Губская, продовжуючи досліджувати роль французької аристократії в розвитку краю, виокремлює прізвища відомих дворян: О.Вадона та Н.Делакура [333, с. 140]. У свою чергу дніпропетровський дослідник А.В. Макідонов у своїй бібліографічній праці виділяє відомих французьких дворян. Це А.Е. Ришельє, А.Ф. Ланжерон, граф А.Б. де Бельмен, граф К.Ф. Сент-Прі, А.Ф. Рюль [371, с. 120]. В свою чергу, П. Гергілі, досліджуючи історію Одеси 1794-1914 рр., виділив інженера Гоммера де Геля, який в 1841 році відвідав південний регіон [327, с. 250].

Таким чином, дореволюційна, радянська та сучасна історіографія звертала свою увагу на становлення та розвиток французьких аграрних господарств на півдні України. Окремо, науковці акцентували увагу на діяльності французьких спеціалістів аграріїв, які, в основному перебували, в великих сільськогосподарських центрах регіону.

Торгівля. Вчені дореволюційного, радянського та сучасного періодів приділяли особливу увагу комерційній діяльності французів на півдні України. Тому, дана проблематика завжди була і залишається актуальною серед спеціалістів-істориків. Саме історики дореволюційного періоду почали досліджувати становлення комерційної співпраці між Росією та Францією через чорноморські порти та виділяли провідну участь в цьому процесі французьких неогоціантів, купців та торговців. Так, в своїй праці А. Скальковський, використовуючи місцеві архівні документи фондів магістратів, градоначальника, генерал-губернатора та інших виділяє комерційну сферу діяльності цих західноєвропейців. Автор розглядав торгові операції барона С.Ж. Антуана, К. Сікарда, Фур'є та інших [398, с. 150]. Історик також окремо досліджував розвиток міста Херсона, а саме будівничу складову цього населеного пункту, де були також задіяні французькі майстри. Ці спеціалісти були, за словами вченого, запрошені з Марселю неогоціантом С.Ж. Антуаном [399, с. 20].

В той же час, у колективній праці «Городские поселения в Российской империи» окремо розглядалася комерційна діяльність відомого французького неогоціанта С.Ж. Антуана. Її автори писали щодо цього: «Народжуване місто (Херсон) звернуло увагу на себе іноземців: марсельський неогоціант Антуан отримав від Потьомкіна дозвіл на проведення торгу через Чорне море до Херсона. Антуан відкрив свою контору в Херсоні в 1782 році...» [330, с. 10, 163, 174]. А. Семенов, продовжуючи розвивати тематику попередника, акцентував свою увагу на статус портів Північного Причорномор'я, де вели комерційні відносини на пільгових умовах французи наприкінці XVIII ст. Історик з цього приводу наголошував: «Для заохочення торгівлі південних областей, надано французьким купцям портів Чорного моря знижка $\frac{1}{4}$ частини податку...» [394, с. 81-82]. У той же час дослідник К. Лодиженський надавав відомості стосовно відновлення торгових відносин між обома державами через чорноморські порти на початку XIX ст.: «... Виданий указ 8 лютого 1801 року, у якому виголошувалося, що на основі конвенції, яка була підписана в Парижі, знову відновлюється вільний торг Росії та Франції» [367, с. 158-159]. Таким чином, певний комплекс наробіток дає можливість науковцям дослідити комерційну діяльність цих іноземців на півдні України.

Інший російський історик, І.С. Бліох, аналізуючи економічний розвиток Російської імперії в період правління Павла I, наголошував щодо негативного відношення царського

уряду до ведення комерційної співпраці із Францією, хоча на початку XIX ст. ситуація починає змінюватися. Автор, цитуючи нормативні документи царської держави, писав: «Вороже відношення Павла I до французької революції відобразилося в деяких указах, а саме: 3 травня було заборонено фабрикантам виготовляти трьохколірні стрічки, а купцям торгувати ними; 17 червня видано розпорядження щодо арешту французьких товарів, які знаходяться на кораблях... 8 лютого іменним наказом сенату торгівлі зносили із Францією були знову дозволені...» [319, с. 56-58]. Продовжуючи розвивати тематику попередника, науковець В. Уляницький окремо виділяв позитивне значення Кючук-Кайнарджирської мирної угоди в налагодженні торгових відносин із Францією в другій половині XVIII ст. [406, с. 520]. Яскравим прикладом спеціаліста дореволюційної історіографії, який розглядав міжнародні стосунки між Росією та Францією наприкінці XVIII ст. був приват-доцент Московського університету П.В. Безобразов. Він, аналізуючи листування та офіційну кореспонденцію урядовців російської держави, конкретизував двостороннє співробітництво обох держав. Історик відводив провідне місце в налагодженні цих стосунків графу Л.Ф. де Сегюру, який намагався створити сприятливі умови для поліпшення, зокрема, торгових відносин між Францією та Росією. Автор свідчив: «Користуючись своєю дружбою з Потьомкіним, Сегюр надав йому записку, що треба встановити пряму торгівлю між французькими портами Середземного моря і російськими на Чорному. Франція буде вивозити з південної Росії льон, м'ясо, шкіру, сало, віск, селітру... договір був підписаний 31 грудня 1786 року, а ратифікований 3 квітня 1787 року» [317, с. 339, 341]. Наступний дослідник А. Брікнер окремо виділяв діяльність барона С.Ж. Антуана: «... купець Антуан, користуючись заступництвом графа Сегюра та Потьомкіна, проводив контрабандну торгівлю» [321, с. 76].

Розширяючи дослідження попереднього дослідника, історик Д. Міллер акцентує свою увагу на ролі генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна у залученні французів до розвитку регіону. Автор окремо наголошував на ролі негоціантів, які перебували в місті Херсоні. Він не надавав конкретних даних і прізвищ купців, а говорив тільки: «Із інших іноземців, які оселилися в регіоні, слід згадати... французів... втім, їх було дуже небагато...» [375, с. 39]. Вчений Г. Афанасьєв продовжив розвивати цю тематику, виділяє розвиток, наприклад, хлібної торгівлі між царською та королівською державами через чорноморські порти наприкінці XVIII ст. Цей спеціаліст приділяв увагу на основну причину закупку цієї продукції негоціантами в регіоні: «...була засуха в середній Франції...» [313, с. 421].

Продовжуючи вивчення проблематики торгових зносин на Півдні України у другій половині XVIII ст., член Російської академії М. Бантиш-Каменський виокремлював діяльність французького посла в Санкт-Петербурзі графа Л.Ф. де Сегюра в налагодженні

комерційних відносин між обома державами. Автор акцентує свою увагу на підписанні торгового трактату 1787 року: «1786. У грудні 31-го був підписаний в С-Петербурзі між російськими та французькими дворами договір дружби, торгівлі та мореплавства на 12 років в 47 статтях, який підписали з російської сторони віце-канцлер граф Остерман, граф Олександр Воронцов, граф Олександр Безбородко та Аркадій Марков; з французької сторони міністр граф Сегюр. Договір сей був ратифікований в Києві 3 квітня 1787 року...» [316, с. 113]. Таким чином, Н. Бантиш-Каменський продовжував розвивати тематику П. Безобразова. Наступний історик, В. Водовозов, також акцентував свою увагу на становленні комерційних відносин між Францією та Росією в регіоні. Автор навів статистичні данні стосовно зовнішньої південної торгівлі: «Звернена особлива увага на Чорноморську торгівлю, де спочатку для французьких, а потім для інших іноземних товарів на $\frac{1}{4}$ знижено мито. Рибний клей, поташ, кольчуг, які продавалися від казни, поступово стали предметами вільного торгу» [323, с. 485].

Доробок професора Д.І. Багалія – керівника Культурно-історичної бібліотеки в місті Харкові, продовжував вивчення комерційних відносин між обома державами в чорноморських портах. Автор наголошував на надпровідній ролі неогоціанта барона С.Ж. Антуана в налагодженні торгових відносин між королівством і царською державою через Чорне море [315, с. 59]. У доповнення до попереднього, спеціаліст В. Воронцов аналізує комерційні відносини між Західною Європою та Росією. І в результаті робить висновок: «У торгових зносинах з іноземцями, у тому числі і з французами, які були більш практичною і культурною нацією, остання знаходить більш численні джерела і матеріального, і розумового збагачення... Завдяки цим зносинам між націями створюється близькі торгівельні зв'язки...» [325, с. 21].

Отже, в дореволюційний період вчені почали вивчати і формувати цю тематику, хоча, вони розглядали налагодження франко-російських комерційних відносин в чорноморському регіоні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. фрагментарно, не залучаючи значної кількості місцевих джерел.

Радянські історики продовжили розвивати цю проблематику, розширюючи джерельну та історіографічну базу. Так, наприклад, вчений В. Потьомкін наводить відомості стосовно зближення Франції та Росії в першій половині XIX ст. Автор писав щодо сприятливого прийняття Миколаєм I французького посла Ла Феронне, що у свою чергу позитивно позначилося на економічній співпраці в чорноморському регіоні [348, с. 400]. О. Преснов, продовжуючи розвивати тематику міжнародної співпраці Франції та Росії, аналізує відношення Катерини II до революційних подій у європейському королівстві в 1789-1791 рр. Науковець підтверджує припущення О. Вайнштена, що

негативне ставлення імператриці до кардинальних змін у Франції призвело до припинення переселення підданих Людовіка XVI на територію краю до 1796 року. Окремо також він наводить відомості щодо діяльності одного з ініціаторів підписання торгового договору 1787 року графа Л.Ф. де Сегюра [272, с. 60-70]. Викладач Вищої школи партійної організації при ЦК ВКП(б) А. Нарочницький розширяв проблематику попередніх дослідників при аналізі міжнародної політики Російської імперії. Цей гуманітарій виділяв намір Катерини II щодо організації походу французьких аристократів-емігрантів на революційну державу. Так було ним опубліковано лист-інструкцію послу в Відні Розумовському: «Сьогодні справа полягає у тому, щоб реорганізувати коаліцію на таких принципах, як першу, поставив перед нею єдину задачу – припинити нашестя, ... та повернути до колишніх кордонів...» [379, с. 11].

В то же час, співробітник Інституту історії Академії наук УРСР І.О. Гуржія навів дані стосовно торгових відносин між обома державами наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. і висвітлив деякі нормативні документи Російської імперії, що дозволило йому конкретизувати відомості щодо товарообігу через Чорне море. На основі матеріалів центральних архівів УРСР науковець зробив висновок про те, що в розвитку товарного землеробства були активно задіяні французи. Він підкреслював, що в період 1802-1859 рр. були вивезені товари на суму до 28 млн. рублів через чорноморські порти [236, с. 17-27]. В іншій своїй праці вчений виділяє окремо торгові центри Півдня України, які стали опорними пунктами для французьких неогоціантів у веденні їх комерційних операцій та заходи, що впроваджував російський уряд для інтенсифікації товарообігу продукції цих іноземців: «Міста-порти, що виникли на узбережжі чи близько узбережжя Чорного й Азовського морів, - Одеса, Херсон... - були важливими пунктами зовнішньої торгівлі Росії, у тому числі й України. До них потягнулися купці близьких і віддалених міст ...Зовнішня політика царського уряду в цілому сприяла зростанню російської зовнішньої торгівлі. Насамперед, слід відзначити... розширення торгівлі з... Францією... Участь України в російській зовнішній торгівлі нерозривно була пов'язана з подальшим економічним розвитком усієї країни, з поширенням і поглибленням внутрішнього ринку. Зростанню торгівлі через чорноморсько-азовські порти, більшість яких знаходилася на території України, сприяла як зовнішня торгова політика, так і надання цим портам деяких привілеїв. У 1782 році з метою розширення торгівлі в чорноморсько-азовських портах царський уряд видав розпорядження про зменшення там на $\frac{1}{4}$ митних зборів. Згодом це розпорядження було підтверджено. Ряд торгових привілеїв був наданий м. Одесі...» [235, с. 51-63]. Окремо І.О. Гуржія акцентує свою увагу на експортних та імпорних товарах, які привозили та вивозили французькі неогоціанти: «З чорноморсько-азовських портів хліб

відправлявся у... Францію. Найзначніші склади його були в... Марселі... У південні порти товари привозились із Західної Європи... Наприклад, в Одесу привозились товари з таких місць:... бавовняні вироби – з Франції..., галантерейні вироби – з Франції..., кофе – з Франції..., чай – з Франції..., шоколад – з Франції...» [Там само, с. 55, 63].

Історик К.О. Джеджула, доповнюючи дослідження І.О. Гуржія стосовно комерційної діяльності негоціантів, наводить відомості про основні напрями зовнішньої торгівлі Франції в зазначений період. Автор припускав, що царська держава була одною з основних ринків збуту товарів цієї західноєвропейської держави. Учений перераховував товари, які привозили купці у чорноморські порти: «... у французькому вивозі провідне місце займали шовки, вина, меблі, шкіра, фарби, парфумерні та ювелірні вироби...» [340, с. 149]. У той же час історик М.М. Штранге аналізував зміни зовнішньої політики Російської імперії стосовно Франції після 1789 р. Він провів аналіз листування імператриці Катерини II та царського посла в Парижі І.М. Симоліна, у якій містилася інформація про політичну ситуацію у Французькому королівстві. На основі опрацьованих матеріалів дослідник робить висновок про основні причини переселення французьких дворян до регіону: комерційна вигода, втеча від революції та інше [415, с. 54].

У той же час А.І. Лісовець продовжував розглядати зовнішню політику Російської імперії в 1789-1791 рр. Автор наголошував про завершення торгових відносин між обома державами в зазначений період. Оскільки ані російське керівництво, ані революційний уряд не були зацікавлені в економічному співробітництві, ці зміни призвели до припинення між ними комерційних відносин через чорноморські порти [366, с. 5].

В свою чергу, автор низки праць з економічної історії Росії та України, книгознавства, історії бібліотечної справи, архівістики, історії культури, пушкіністики, краєзнавства С.Я. Боровий проаналізував французькі записки, які зберігаються в фондах ЦГАДА (С.Ж. Антуана, Пейсонель, Ш. Сікар) кінця XVIII– початку XIXст. Він також опрацював роботи дореволюційних істориків та радянських науковців. С.Я. Боровий виокремив відомості стосовно навігації між Францією та Росією через Чорне море та розвитку міжнародної торгівлі між обома державами через південні губернії наприкінці XVIII ст. Науковець писав, що Херсон і Одеса стали основними центрами діяльності королівських негоціантів, які створювали торгові дома в період з 1783 по 1827 рр. [220, с. 496-497].

У зазначений період одною з видатних учених була співробітниця Інституту історії Академії наук СРСР О.І. Дружиніна, яка залишила по собі низку наукових праць, що описували економічний розвиток краю та діяльність у цьому процесі французьких

переселенців. Вона ретельно опрацювала текст Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року. На основі цього документа нею була представлена інформація щодо позитивних наслідків цього миру для економічних відносин Франції та Росії через чорноморський регіон [341, с. 240]. Окремо цей спеціаліст приділяв особливу увагу діяльності негоціанта С.Ж. Антуана, який створив торговий дім в Херсоні та налагоджував пряму торгівлю через цей порт із Марселем [Там само]. Продовжуючи проблематику попередньої дослідниці, В.О. Золотов також описував комерційну діяльність фірми Антуан і К на південно-західній частині Російської імперії. Історик наводить відомості стосовно торгових центрів Північного Причорномор'я – Херсон, Миколаїв, Одеса та інші [346, с. 46].

Співробітник інституту історії Академії наук Української РСР В.І. Тимофеєнко, продовжуючи розвивати тематику, яку розробляла О.І. Дружиніна, указав, що Кючук-Кайнарджирський договір – пакт, який призвів до розвитку міжнародної торгівлі через Чорне море. Автор навів фрагментарну інформацію щодо інтенсифікації товарообігу через Чорне море з Францією саме після підписання цього договору: «Тому в мирних умовах Кючук-Кайнарджирського договору були включені пункти про проходження торгових кораблів під російським прапором через протоки Боспор і Дарданелли. Відразу після війни обговорювалися та перевірялися можливості російсько-французької торгівлі...» [403, с. 24].

У той же час учений, кандидат історичних наук, старший науковий редактор видавництва «Советская Энциклопедия» Л.О. Зак здійснив аналіз значного об'єму радянської та іноземної літератури, архівних джерел. Він навів відомості про налагодження дипломатичних відносин між Росією та Францією після падіння Наполеонівської імперії, що, у свою чергу, сприяло відновленню товарообігу між обома країнами через чорноморські порти [345, с. 70-75]. Продовжуючи дослідження попередника, радянський історик О.І. Парусов намагався створити загальну картину розвитку південної торгівлі Російської імперії, виокремив основні комерційні центри (Одесу, Херсон, Севастополь Феодосію). Цей спеціаліст структурував деякі статистичні данні: «Газета «С.-Петербурзькі весті» зазначала, що тільки в упродовж судноплавства за 1817 рік, які відкрилися з 13 січня і 8 грудня, прибуло в порт Одеси 1008 купецьких кораблів під прапорами різних держав, а саме:...французьким – 43...» [264, с. 40, 55].

Професор Дипломатичної академії МЗС РФ В.Г. Сироткін, як і науковці цього історіографічного періоду, досліджував дореволюційні (М. Лобаржевський), радянські (Н.М. Дружинин, М.М. Штранге, К.Е. Джеджула, В.Г. Сироткін та інші) та іноземні

видання, а також документальні джерела. Аналізуючи ці праці, він акцентував увагу на тенденціях розвитку міжнародних відносин між Францією та Росією в першій половині XIX століття. При цьому дослідник указував на зовнішньополітичну діяльність імператриці Катерини II та імператора Олександра I, як на таку, що була спрямована на боротьбу із революційною та наполеонівською державою. Науковець, розглядаючи період 1793-1816 рр. (із приходом до влади Конвенту і до Реставрації династії Бурбонів), указав на наслідки цієї боротьби урядів обох країн щодо переселенського руху французів на південь сучасної України (в основному, втеча дворян з небезпечної для них країни) [291, с. 39-43].

Серед українських істориків провідне місце займає історіограф і джерелознавець, співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук О.І. Гуржій, який продовжує розширювати історіографічну та джерельну базу досліджуваної тематики. Науковець наводить інформацію щодо торгових відносин в чорноморському регіоні між Французьким королівством і царською державою в другій половині XVIII ст. Тому він з цього приводу писав: «Пожвавлення господарського життя сприяло зміщенню торгових зв'язків... на Північне Причорномор'є» [335, с. 19].

Одеський краєзнавець О. Губарь, аналізуючи деякі місцеві архівні документи (з фондів Державного архіву Одеської області) висвітлив інформацію про економічну активність французів у Одесі в першій половині XIX століття. Автор назвав двох відомих у цьому місті іноземців Сікара та І. Рено, які володіли готелями (наприклад, комерції радник Іван Рено, який здавав будинок купцю Івану Монтовану в 1824 році) [332, с. 122-128].

Таким чином, радянські вчені продовжували розвивати цю проблематику, збільшуючи історіографічну базу. Хоча, на початку радянського періоду ця тематика була актуальною серед істориків. Так як, тільки в другій половині XX ст. радянські науковці почали більш активно досліджувати франко-російські торгові відносини на півдні України.

Сучасний історіографічний період також позначився присутністю низки наукових праць, які присвячені торговим відносинам Росії та Франції в чорноморському регіону. Тепер, науковці, які мають змогу працювати з джерельною та історіографічною базою, яка в деякі мірі була закрита в радянський період. У цей історіографічний період виділяються праці відомих російських та іноземних спеціалістів, які, хоч і фрагментарно, вивчають діяльність французів у становленні комерції південних губерній України. Так, науковець О.В. Гончарова, виокремлюючи період 1816-1820 рр., аналізувала економічні та

дипломатичні відносини між Росією та Францією. Особливо дослідник привертає свою увагу відновленню торгового співробітництва між цими країнами через чорноморський регіон після падіння наполеонівської імперії в 1815 році [328, с. 23]. Продовжуючи розглядати взаємовідносини між обома державами, історик Є.П. Гречаная надає короткі відомості стосовно сприйняття царської держави колишніми підданими Людовіка XVI в зазначений період. Автор наводить прізвище баронеси Крюденер, яка наприкінці XVIII ст. перебувала на території Півдня України [331, с. 40]. Інший спеціаліст Є.А. Куфен продовжував розвивати тематику Є.П. Гречаної, аналізуючи сприйняття французами краю [364, с. 50].

Актуальним у російській історіографії сучасного періоду залишається вивчення розвитку південних губерній України в світлі дипломатичних відносин між Імперією та Французьким королівством наприкінці XVIII ст. Центральне місце посідає ця тематика у керівника Центра французьких історичних досліджень Інституту всесвітньої історії РАН, доктора історичних наук П.П. Черкасова. Він, аналізуючи праці дореволюційного та радянського етапів, наводить відомості щодо налагодження комерційних відносин неогоціантів у чорноморських портах. Автор також виголошував причини цього процесу – це було приєднання південно-західних частин до Російської імперії та укладення Кючук-Кайнарджирського миру. Таким чином, П.П. Черкасов продовжував розвивати проблематику, до якої ще зверталася О.І. Дружніна [409, с. 320]. У наступній своїй праці дослідник розкриває цю тему більш докладно, виділяючи роль посла у Санкт-Петербурзі графа Л.Ф. де Сегюра у становленні торгових відносин між Францією та Росією через південні порти. Історик пише, що цей француз став основним ініціатором підписання Трактату про дружбу, мореплавство та торгівлю 1787 року, що спричинило збільшення товарообігу у регіоні [410, с. 200]. Історик Ю.В. Ніколаєв, погоджуючись з думкою П.П. Черкасова, також установлює провідну роль Л.Ф. де Сегюра в становленні двосторонніх економічних відносин між Францією та Росією через південні порти [381].

Іноземна історіографія також приділяла значне зацікавлення в дослідженні проблематики присутності французьких переселенців на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Значне місце в цій історіографії займає вивчення торгових відносин Франції та Росії в чорноморському регіоні. Наприклад, французький спеціаліст М. де Жонне аналізує комерційні зносини південних портів царської держави з неогоціантами. Автор наголошував: «У 1795 році, час заснування її (Одеси) комерції, приймала 35 маленьких кораблів, в наступному році 87 кораблів, в 1802 році 333 кораблів, з товарами на суму 3768000 франків... В 1805 році 5772800 франків...» [420, с. 304-309].

Українська історична наука, досліджуючи проблематику соціально-економічного розвитку України, відводить значне місце вивченню комерційної діяльності французьких переселенців. Так, учена Ю.І. Головка наводить відомості щодо налагодження торгових відносин негоціантами в Одесі та значну роль у цьому тодішнього керівника Півдня України А.Е. де Рішельє. Розвиваючи тематику попереднього спеціаліста стосовно комерції, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України О.А. Іваненко підкреслювала: «Вкладаючи свої капітали у розвиток чорноморсько-середземноморської торгівлі, французькі комерсанти сприяли процесу включення Південної України до системи міжнародних економічних зв'язків...» [231, с. 184-188].

Старший науковий співробітник відділу історії України XIX - початку XX ст. інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук О.М. Машкін наводить прізвища відомих переселенців: Вассал, Рув'є, де Мулен, Гом, Муре, Сент-Прі, Компер, що були задіяні в розвитку виноградарства та вівчарства в регіоні. Окремо дослідник виокремлював торгову діяльність французьких комерційних фірм, які були створені в Одесі в першій половині XIX ст. Наприклад, дома «Де-Булле» та «Раве і К» [351, с. 160].

Таким чином, історіографія цієї тематики представлена працями науковців у всіх трьох періодах (дореволюційний, радянський та сучасний), які торкалися цієї проблематики. Проаналізувавши наробітки спеціалістів можна виділити основні напрями їх дослідження:

- Вивчення сільськогосподарської та промислової діяльності цих іноземців в Північному Причорномор'ї;
- Виокремлення французьких негоціантів, які налагоджували комерційні зв'язки в чорноморському регіоні;
- Дослідження ролі виділених західноєвропейських аристократів, що брали участь у освоєнні та розвитку аграрного сектору краю;
- Аналіз діяльності спеціалістів-аграріїв у Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Виділені джерела надають відомості щодо економічної діяльності французів у регіоні. Цей параграф умовно поділений на: 1) Архівні документи; 2) Періодичні видання; 3) Юридичні документи Російської імперії та Французького королівства; 4) Мемуарну літературу.

Архівні документи. Джерела Державних архівів Одеської та Херсонської області виокремлені в роботі. Зазначені документи архівосховищ конкретизують сільськогосподарську, промислову та комерційну діяльність французів наприкінці XVIII –

першої половини ХІХ, тим самим доповнюючи історіографічну базу. Досліджуються матеріали цих двох архівів, оскільки вони надають більш об'ємну інформацію, яка дозволяє в повному обсязі розкрити тематику.

Проаналізуємо спочатку матеріали Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО). Новоросійська губернська креслярня (№ 14) – один із найбільших фондів, який надає інформацію щодо землеволодіння французів у виділений період. Ця креслярня займалася розмежуванням ділянок у степовій частині України наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. В основному в цьому комплексі джерел представлені відомості стосовно володіння французької аристократії на території краю. Так, в межових книгах указані маєтки В. Рув'є, Р. Вассала, К. Пот'є, К. Сент-Прі в Дніпровському повіті Таврійської губернії [48]. Ці дворяни вводилися в науковий обіг вченими, а саме в працях П. Кеппена, А. Скальковського, Д. Багалія, О. Дружиніної, О. Машкіна та інших. Також західноєвропейці, які не представлені у фаховій літературі: граф Муссе, штабс-капітан Делакур, дворянин Дерешемон, капітан Купе та інші [39].

Окреме місце займають карти та плани (№ 302), у яких представлена також інформація про володіння вище перерахованих аристократів: В. Рув'є, К. Пот'є, Р. Вассала, К. Сент-Прі на Півдні України. Документи цього фонду дозволяють простежувати за ареалом розселення цих емігрантів у регіоні.

У той же час виділяється ще один об'ємний фонд – Херсонська казенна палата (№ 22). Ця державна структура займалася контролем за прибутками губернської казни, стягненнями податків. Матеріали цієї установи виокремлюють французів – управляючих поміщицькими маєтками. Делакур і де Сенір, які вводяться у науковий обіг вперше, виділяються в цьому комплексі [56].

Архівні джерела ДАХО також надають відомості щодо промислової діяльності французької аристократії. Так, за допомогою матеріалів Херсонської губернської правління (№ 3) можна прослідкувати за впливом А. де Ришельє, О. Ланжерона та К. Сент-Прі на розвиток суконної фабрики в цій губернській столиці.

Документи Державного архіву Одеської області (далі - ДАОО) доповнюють документи попереднього комплексу джерел, що дозволяє прослідкувати за напрямками економічної діяльності цих іноземців – сільськогосподарським, промисловим та комерційним.

У дослідженні представлені матеріали Управління Новоросійського і Азовського генерал губернатора, управління Катеринославського генерал-губернатора, управління Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора, управління Новоросійського генерал-губернатора, управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора

(1775-1874 рр.). Документація цього фонду надає відомості щодо французів, які не були представлені в науковій літературі, а саме: П. Ван'ї, Р. де ла Камбу, купець Ж. Лефевр, кравець П. Дезере, винороб І. Кул'є, підмайстер Д. Боне, негоціант І. Рено, торговець К. Кортіє, майстер А. Герме, Ф. Леноар та інші [1]. Хоча виділяється інформація також стосовно господарської діяльності відомих у працях науковців французів: герцога А. де Ришельє, генерала Кобле та графа О. Ланжерон [10].

Архівні документи Канцелярії Одеського градоначальника Міністерства внутрішніх справ доповнюють джерелознавчу базу попереднього фонду. Цей комплекс джерел виокремлює прізвища також не відомих до цього часу французів, наприклад, купця І. Даньєне [30]. Окремо виділяється меценатська діяльність А. де Ришельє, коли він був на посаді генерал-губернатора [13].

У той же час інформацію про комерційну діяльність французів надає фонд Контора опікунства іноземних переселенців (з 1818 року Опікунський комітет про іноземних переселенців Південного краю Росії). Цей комплекс джерел, в основному, висвітлює торгові операції негоціанта К. Сікарда з німецькими колоністами Півдня України.

Таким чином, архівні джерела Державних архівів Одеської та Херсонської областей містять відомості стосовно впливу французів на економіку регіону. Ці джерела дають змогу виділити основні напрямки діяльності виділених іноземців у південних губерніях України, а саме: землеволодіння аристократії на Півдні України; участь у розбудові промислового потенціалу Таврійської та Херсонської губерній; розвиток деяких галузей сільського господарства (виноградарство, вівчарство). У той же час, архівні матеріали доповнюють та конкретизують дослідження попередніх науковців усіх історіографічних періодів. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

Періодичні видання. У Російській імперії виділялися серія фахових видань XIX – початку XX ст., що стали доступними для дослідження виділеної проблематики: Вісник Європи (1802-1894 рр.), Журнал Міністерства народної освіти (1834-1908 рр.), Збірник Імператорського Руського історичного товариства (1867-1916 рр.), Руська старина (1870-1918 рр.), Історичний вісник (1880-1917 рр.), Записки Одеського товариства історії та старожитностей (1844-1919 рр.).

Вісник Європи. Матеріали цього видання надають відомості щодо діяльності французів на Півдні України. Досліджені всі номери цього журналу, де представлена тільки інформація про герцога А. де Ришельє, а саме його діяльність на посаді генерал-губернатора. У цих публікаціях оцінювалась економічна складова правління цього аристократа, аналізуючи розвиток Одеси в першій половині XIX ст., а саме розбудова

цього міста, запрошення спеціалістів різних сфер сільського господарства та промисловості із-за кордону; налагодження товарообігу між чорноморськими та середземним портами [224, с. 219-223].

Наступним періодичним виданням представлений **журнал Міністерства народної освіти**. Проаналізовані всі статті цього збірника та виділені наробітки Г. Афанасьєва, А. Брикнер та інших [218, с. 247-250]. Основну увагу приділено комерційній діяльності французів, а саме діяльності С.Ж. Антуана. Г. Афанасьєв наголошував, що цей негодіант налагодив прямиий шлях між Францією та Росією наприкінці XVIII ст. [222, с. 1-51].

Збірник Імператорського Руського історичного товариства. Матеріали, які опубліковані у цьому журналі, можна умовно поділити на статті та опубліковані джерела. В основному, у статтях висвітлюють торгівельні відносини між Росією та Францією в зазначений період, тим самим доповнюючи інформаційну базу, що надав попередній збірник. Наприклад, виокремлюються відомості щодо припинення комерційних зносин після початку революції 1789 року. У той же час значне місце займають опубліковані джерела. Так, записки графа А. Безкобородко, який писав про заборону негодіантам торгувати в південних портах наприкінці XVIII ст.. У журналі представлені також листування Катерини II з князем Г. Потьомкіним. В цій кореспонденції окреме місце займає інформація про французького посла Л.Ф. де Сегюра – одного з ініціаторів, який виступав за продовження двосторонніх економічних відносин між Росією та Францією навіть після початку революційних подій на його батьківщині [238, с. 33-51].

Руська старина. Доповнюючи попередні дослідження науковців, які публікували матеріали в вищезгаданих збірниках, виділяється комерційна складова діяльності цих іноземців. Так, А. Брикнер, актуалізуючи своє дослідження, продовжує виділяти основну роль барона Антуана в розвитку товарообігу в чорноморських портах у зазначений період [221, с. 75-84].

Історичний вісник. Цей збірник, в основному, представлений статтями, які стосуються комерційної співпраці між Росією та Францією в чорноморському регіону. В одні з таких статей наголошувалося про намагання графа Л. де Сегюра монополізувати торгівлю негодіантів регіону за допомогою підписання низки двохсторонніх договорів, але даний факт не справдився у зв'язку з негативним відношенням революційної влади до східної імперії у 90-х роках XVIII ст.. Окремо опубліковані матеріали, які стосувалися біографії князя А. де Поліньяка – на той час майбутнього поміщика [230, с. 350-366].

Записки Одеського товариства історії та старожитностей. Журнал містить у собі комплекс досліджень дореволюційних істориків, у порівнянні з попередніми які

досліджували присутність французів у становленні Півдня України. Окреме місце в цьому збірнику займає тематика комерційної діяльності французів у регіоні, а саме про С.Ж. Антуана, який після відновлення комерційних відносин в 1801 році, продовжував свої операції в місті Херсоні. Автор оцінював неогоціанта як одного з найвидатніших комерсантів свого часу. Цей факт підтверджується в одному з листів графа Л. де Сегюра до барона С. Антуана . У дослідженнях цього журналу присутні відомості щодо землеволодіння французів і їх роль у розвитку сільського господарства. А саме виділяють володіння герцога А. де Ришельє в Криму та Р. Вассала в Дніпровському повіті Таврійської губернії. На цих землях аристократія розвивала виноградарство та вівчарство [247, с. 594-677].

У той же час певне місце в періодичних виданнях займають статистичні збірники, які висвітлюють економічну діяльність французів, а саме: в будівничій, комерційній, сільськогосподарській та промисловій сферах. Перераховані прізвища: архітектор Ф. Боффо, торговець Рубо, чоботар А. Кампе, садівник Десмет та інші [225, с. 4]. Окремо виділяється господарська діяльність двох відомих емігрантів В. Рув'є та В. Вассал у розвитку вівчарства. Вони стали прикладом для всіх інших промисловців регіону: «Успіх установ Рув'є та Вассала отримав своїх наслідувачів; усі поміщики стали розвивати мериносів і вони розповсюджувалися кругом...».

Отже, виділені наукові журнали містять статті відомих дореволюційних вчених, які звертали свою увагу на участь французів у становленні південно-західної частини Російської імперії. У цих періодичних виданнях історики розглядали: комерційну діяльність неогоціантів в чорноморських портах; вплив на сільське господарство та промисловість французької аристократії (наприклад, В. Рув'є, Р. Вассала); будівничу сферу діяльності цих іноземців в регіоні. Окремо в зазначених виданнях виокремлюються роль генерал-губернатора французького походження А.Е. де Ришельє у освоєнні південних степів у першій половині XIX ст. Таким чином, періодика надає значний пласт матеріалів, які дозволяють прослідкувати за господарською та комерційною діяльністю виділених західноєвропейців.

Юридичні документи Російської імперії та Французького королівства.

Законодавчі акти цих двох держав дозволяють конкретизувати нормативний базис впливу французів на економічний розвиток південних губерній України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. У свою чергу аналіз цих юридичних збірників дає змогу виділити основні причини переселення спеціалістів у різних галузях комерції та

господарства у регіоні. Прослідкувати за напрямками господарської та комерційної діяльності французів регіону.

Основою царського законодавства є Повне Зібрання законів Російської імперії (далі - ПСЗРИ), яке в своїх статтях виокремлює юридичну основу діяльності цих іноземців у торгівлі, аграрному секторі та промисловості. Спочатку звернемо увагу на комерційну співпрацю Франції та Росії через чорноморський регіон. Нормативні акти надають інформацію щодо змін у зазначених економічних зносинах, а саме їх погіршення з початком революції, з приходом до влади Наполеона у Франції, на короткий термін відносини відновлюються (навіть відновлюється Трактат про дружбу, торгівлю та мореплавство 1787 року), але знову були завершені. Тільки з початком реставрації Бурбонів відновлюються ці зносини, а в 1846 році підписується новий торговий договір [114, с. 578-579]. Окремо матеріали ПСЗРИ наголошують про права негоціантів у регіоні, а саме, що вони мали право піднімати російський прапор на своїх кораблях, безмитно імпортувати (хліб, шкіра, сало, деревина та ін.) та експортувати (меблі, парфуми, одяг та ін.) окремі види товарів, право відкривати свої торгові фірми. Навіть для полегшення товарообігу в південному регіоні було відкрито порто-франко в Одесі, а в інших містах (наприклад, Феодосія, Херсон) користуватися пільгами в своїй праці [118, с. 25-27]. Виділяються також прізвища відомих французьких негоціантів, які діяли в регіоні: М. де Френь, Є. Барбье та інші.

В той же час задіяні у господарстві французи, певною мірою, отримували певні привілеї, які прописані у ПСЗРИ. Виділяються документи, що стосуються Канцелярії опікунства. Цей місцевий орган влади займався розселенням іноземців та доглядом за ними [127, с. 710-711]. За документами цього російського законодавчого збірника можна прослідкувати за юридичною складовою діяльності французів у розвитку вівчарства. Так, з 1797 року всі зайняті у цій сфері отримували 6 тис. рублів на становлення своїх підприємств. Окреме місце займає в ПСЗРИ механізм переходу кордону виділеними західноєвропейцями. Наприклад, з 1801 року всі французькі майстри і ремісники мали право вільного заселення Новоросійського краю [129, с. 170].

Діяльність французьких дворян також відмічено в зазначених нормативних документах. Виділяють герцога А. де Ришельє та комерції радника В. Рув'є. Останній брав участь у становленні виноградного промислу та заснуванні виноробного училища у Криму. У юридичних актах наголошувалося про те, що уряд російської імперії запрошував деяких спеціалістів із різних галузей господарства, наводячи в приклад, винахідника Кольсона та Тишона [148, с. 27].

Французькі «Les Cinq codes du Royaume» (видані в 1820 році у Парижі), доповнюючи попередній збірник законів, розширяє джерельну базу в дослідженні проблематики економічної діяльності виділених іноземців у становленні Півдня України в першій половині XIX ст. Статі цього комплексу нормативних актів надають відомості щодо механізму проведення торгових операцій негоціантами в південних портах Російської імперії, а саме прописані правила та вимоги, які були надані урядом Французького королівства своїм купцям. Так, наприклад, у статті «De Navires et autres Batimens de mer» (Кораблі та інші морські судна) представлена інструкція для французьких торговців в іноземних портах, у тому числі і у чорноморських: «...коли прибуває (корабель) в інший порт, він після 60 днів перебування повинен відпливти назад...» [208, с. 437-439]. Окремо йшлося в Комерційному кодексі, що відповідальність за товари, які перевозяться до чорноморських портів, повністю лежить на негоціанті [212, с. 442]. Тому йому, на законодавчому рівні, французький уряд давав можливість застрахувати продукцію [211, с. 459-461].

У той же час «Les Cinq codes du Royaume» відмічав правила переходу будь-якого француза в купецький стан, а саме він повинен бути мужчиною 28 років, який закінчив профільний факультет. Отже, у порівнянні з російськими торговцями, негоціанти отримували професійну освіту.

Французький уряд також регламентував кількість привезених товарів до російських портів. У статті «De la Vente des Marchandises et Meubles» (Продаж товарів і рухомого майна) йшлося, що опис продукції негоціанта повинен співпадати з кількістю товарів, які вивантажуються у регіоні. У випадку порушення цього правила, купець повинен виплатити штраф [206, с. 477-478]. Окремо в цьому збірнику відмічалось про діяльність торгових фірм на Півдні України в зазначений період. Так, закон зобов'язував керівників комерційних будинків заключати договори з російським урядом, які надавали б можливість вести купецькі операції в південному краї. У той же час у цьому нормативному акті прописувалося і про торгових агентів, які виступали помічниками негоціанта. Вони займалися пошуком місць для збуту та купівлі товарів, пошуком складів і магазинів, де продавалася та зберігалася продукція купця [213, с. 417-424].

Отже, матеріали російського та французького законодавства надають інформацію щодо торгової, сільськогосподарської та промислової діяльності цих західноєвропейців на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

Мемуарна література. Зазначений період позначився зацікавленням російськими і іноземними мандрівниками, офіційними представниками

західноєвропейських держав та інших. В даній частині проводиться аналіз спогадів сучасників, які перебували на території південної України в досліджуваній період (використовується алфавітний принцип). Так, одним із найцікавіших джерел з історії взаємовідносин Росії та Франції кінця XVIII є спогади французького дипломата, посла в Санкт-Петербурзі (1785-1789 рр.) графа Луї Філіпа де Сегюра. У його записках йдеться мова стосовно налагодження торгових відносин через чорноморський регіон, яке отримало конечний результат підписанням комерційного трактату 1787 року. Цей дворянин описував вигідність прямої торгівлі між Херсоном і Середземними портами королівства: «Під час продажу товарів своїх росіянам вони надавали їм кредити на вісімнадцять місяців, а самі купували у них пеньку, матовий ліс, сало, віск і хутровий товар. Ось яка була сила, з якою я повинен був боротися в країні, де було тільки декілька наших купців...» [74, с. 32]. Тобто, французи залишили по собі цінні відомості щодо комерційної навігації між Францією та Росією через південні порти царської держави, характеризують дипломатичну боротьбу при дворі імператриці в домінуванні на зовнішньому ринку в степовій частині України.

Наприкінці XVIII ст. перебував у південному регіоні російський мандрівник П. Сумароков. Він описував також комерційну співпрацю двох держав у зазначений період: «Херсон... Купецькі кораблі з різних Європейських країн почали приставати до його порту; торгівля проявилася в цвітучому стані; були створені контори, і прапор Російський розвивався навіть біля Марсельських берегів... Франція... купецькі кораблі зручні пристані в Росії мати можуть...» [202, с. 20, 221].

Наступний сучасник, баварець Г.Ф. де Бре аналізував зовнішню політику Павла I в 1799-1800 роках. Окремо іноземець виділяв, що російський уряд заборонив комерційне співробітництво між наполеонівською та царською державою в чорноморському регіону. Автор відмічає основну причину завершення цих зносин: негативне ставлення монарха до революційної влади у Франції на рубежі XVIII-XIX ст. [70, с. 60-78]. У той же час цікавим інформативним джерелом є згадки керівника будівництва міста Одеси Ж.Ф. де-Воланта, який надав відомості щодо участі цього порту у франко-російській торгівлі кінця XVIII ст.: «За цей рік (1795) спорудження Одеського порту йшло таким чином: ... 5) дві талі було споруджено в морі на місці, відведеному в басейні порту для швартування кораблів, в більшій кількості з... Франції...» [71, с. 22].

Серед мемуарних джерел у дослідженні виділяються спогади генерал-губернатора, князя М.С. Воронцова, які зберігаються в опублікованому «Архіві князя Воронцова». Цей відомий урядовець півдня України надає інформацію щодо діяльності видатних французьких емігрантів в другій четверті XIX ст. Він виділяє такі прізвища: К.І.

Пот'є, Гаюї та Боффо. Тому дане джерело дає змогу доповнити та розширити інформаційну базу стосовно діяльності цих французів у будівничій сфері міста Одеси [68, с. 300].

У той же час французький мандрівник І.Х. Абантандон (I.H. Abontandon) надавав інформацію стосовно перебування та економічної діяльності відомих аристократів. Автор виокремлював прізвища відомих французів (Ланг, граф де Месон, генерал Пот'є, Вассал) та ареал їх розселення на території Кримського півострова в першій половині XIX ст. [204, с. 170]. Тобто, дослідник описував економії іноземних поміщиків, надаючи докладний опис деяких володінь дворян.

Російський подорожній А. Демідов-Сан-Донато, який також перебував на території краю в першій половині XIX ст., зупинявся на описі території південного берега Кримського півострова (в основному район долини Ласпі), де знаходилися великі поміщицькі маєтки французьких дворян. Він виокремлював прізвища відомих аристократів: генерал Пот'є, Вассаль, брати Компер та інші. Автор так описав один маєток: «В приміщені цієї прекрасної долини Ласпі, коли ми спустилися вниз по зручній дорозі, обсажені деревами, ми побачили дві білі будівлі... Два французи, два брати, живуть у цій самотності та управляють розробкою сільського господарства, комерції... інший француз, генерал Пот'є є хазяїном. Старший з двох братів голова численної родини. Вони випускники цієї блискучої Політехнічної школи у Франції...» [209, с. 408-409]. У той же час інший мандрівник Н.С. Всеволожський, який приїздить до Криму, описує маєток А.Е. де Ришельє біля Урсуфа. Також, цей подорожній відмічає перебування у Сімферополі француза Амабля, який був хазяїном готелю в цьому місті: «Я повернувся на квартиру свою (Сімферополь), в готель француза Амабля. Прислуговуючи мені за обідом, француз розповів, що він чудовий повар, служив у Петербурзі, в якомусь домі, і назбирав грошей, надумав завести у Криму ресторацію...» [69, с. 33]. Наступний російський мандрівник Н. Сементовський, який перебував у Криму в першій половині XIX ст., доповнюючи Н. Всеволожського, по-своєму описав маєток відомого аристократа А.Е. де Ришельє: «За скалами стародавнього Гурзуфа, можна спуститися по високій гірській до моря, де відкривається пейзаж прекрасної долини, яка належала Дюка де Ришельє; за будинком розкинувся англійський сад, багатий південними деревами...» [395, с. 34].

Наступний французький мандрівник Ж. Рели (J. Reuilly), який перебував в 1803 році в Таврійській губернії, згадував про діяльність тут маркіза де Траверсе та герцога А.Е. де Ришельє. Автор також аналізує комерційне співробітництво Франції та Росії: «Положення Франції їх перевага над всіма народами Європи, і інтереси присутні в договорі з Росією. Ці дві країни володіють значним об'ємом товарообіг, та можуть

вдовольнити взаємні потреби без іноземного втручання: пряма торгівля та взаємна повинна бути розширена їх сфера діяльності та їх вигода буде взаємною...» [424, с. 190]. У той же час на території Півдня України перебував маршал Франції Л.Ф. Мармон, який залишив по собі цікаві відомості про своїх співвітчизників, що жили на півдні України в другій чверті XIX ст. Окремо цей французький аристократ виділяє діяльність інженера Рокура, який займався будівництвом Севастопольського порту. Немаловажне місце відводиться в спогадах Л.Ф. Мармона французьким землевласникам – графині Лаваль, герцогу Ришельє та іншим. Виділяє також діяльність французьких промисловців на території Таврійської губернії: «В Феодосії я зустрів француза, марсельського уродженця: це пан Кларі. Він без всяких капіталів завів бавовнопрядильну фабрику, яка процвітає. Усі кошти він заробив сам, хоча він мав одного з близьких родичів, який був найбагатшим негоціантом в Європі...» [81, с. 36].

Значне місце в мемуарній літературі, яка представлена в дослідженні, посідають записки відомих російських і іноземних урядовців першої половини XIX ст. Вони описували комерційну співпрацю між Францією та Росією у чорноморському регіоні. Наприклад, міністр закордонних справ А. Чарторижський (1804-1806 рр.), аналізуючи політичну ситуацію між двома державами у 1806 році, виділяв наміри французького уряду відновити торгову співпрацю з царською державою. Цей чиновник писав з цього приводу: «... з іншої сторони тісніші з'єднання вигод обох держав за допомогою відновлення тих же самих торгових зносин, які існували до війни; цим засобом французький уряд намагався почати, для складання торгового трактату, не зважаючи, що з їх сторони заборонний закон у торгівлі Франції залишається в силі та перешкоджає вивозу та продажу російських товарів, заохочуваний торговим трактатом 1787 року...» [76, с. 201]. У свою чергу міністр закордонних справ наполеонівської імперії Ш. Талейран погоджується з думкою А. Чарторижського щодо відновлення комерційних зносин. У своєму письмі французький чиновник до свого посланника в Петербурзі так аналізував ситуацію, яка склалася на Чорному морі: «...двох французьких кораблів... від капітанів... вимагали, щоб вони взяли в російській канцелярії карантинні свідоцтва та російський список їх корабельних служителів. Вимагали також, щоб вони надали письмову заяву, і сказали, що без цих формальностей не пустять в російські гавані. Їм прийшлося ще заплатити 12 рублів за виготовлення цих паперів... Ви повинні тільки наполягати, щоб було видано наказ Петербурга... це дуже важливо, коли багато кораблів зберуться до відплиття в гавані Чорного моря, які знаходяться в залежності від Росії...» [203, с. 130-133].

Таким чином, мемуарна література, в основному, надає відомості щодо землеволодіння та господарської діяльності французів у регіоні. Мандрівники в своїх спогадах виділяють основних аристократів, які перебували в краї та володіли значними ділянками землі, де розвивали деякі галузі аграрного сектору регіону.

Отже, джерельна база дослідження містить значну інформаційну базу, яка дає змогу доповнити історіографію проблематики. Проаналізувавши матеріали вище перерахованих джерел, виділяється інформація, яка розкриває такі напрямлення діяльності французів у південних губерніях України:

- комерційна складова перебування французів у регіоні;
- розвиток деяких галузей сільського господарства;
- участь у становленні промисловості Півдня України.

Таким чином, історіографічна та джерельна база дослідження дозволяє охарактеризувати економічну діяльність французів на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Проаналізовані матеріали дозволяють відповісти на питання: чому саме французи були задіяні в окремих сферах сільського господарства (виноградарство, вівчарства); як відбувалася комерційна співпраця Франції та Росії в чорноморському регіоні; внесок в становлення промисловості краю в зазначений період та інші.

Дане дисертаційне дослідження є спеціальне та комплексне, яке дозволяє реконструювати торгіву та господарську складову перебування французьких переселенців у 1789-1850 рр. в Північному Причорномор'ї. Виявлені джерела та історіографія зумовили використання загальнонаукових та історичних методів дослідження, здобутків економіки, етнології, демографії, соціології.

ФРАНЦУЗЬКІ АГРАГІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ, ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

У другій половині XVIII століття Російська імперія, яка була багатонаціональною державою, продовжує поступово розширювати свою територію. Для закріплення та освоєння нових земель потребувалися спеціальні політичні, соціальні, демографічні та економічні засоби. Поступово основним інструментом вирішення проблем стає переселенська політика уряду. Вважається, що переселення та колонізація стали одним з основних факторів, який дозволив російському уряду впоратися з масштабними проблемами держави. Таким чином, можна стверджувати, що розвиток Російської імперії – це історія країни, яка колонізується [359, с. 300].

В цей період східна держава продовжує розширятися на південному заході. Закінчення російсько-турецьких війн 1768-1774, 1787-1791 рр. дало можливість приєднати територію Північного Причорномор'я до Росії [341, с. 150]. Кучук-Кайнарджирська (1774 р.) та Ясска (1791 р.) мирні угоди дозволили продовжити процес розширення Російської імперії на захід. Також в 1783 році був інкорпорований Кримський півострів, який мав важливе стратегічне значення для Російської імперії [342, с. 59]. Уряд впровадив серію заходів для заселення цієї території не тільки російськими та українськими переселенцями, а й західноєвропейцями, серед яких помітне місце почали займати французи. У той же час на південних рубежах Імперії з'являються нові економічні центри (Херсонська, Катеринославська та Таврійська губернії), які, в свою чергу, були основними місцями перебування цих іноземців у Північному Причорномор'ї [237, с. 36-52].

Переселення французів, які були задіяні у господарстві півдня України, інтенсифікується з кінця XVIII ст. По-перше, уряд запрошував цих іноземців для освоєння ново приєднаних територій, які в економічному плані були слаборозвинені. По-друге, край повинен був стати «лабораторією», яка б перевіряла та впроваджували нові методи та технології у господарстві. Тому запрошення, на ряду з іншими західноєвропейцями, французів стало першочерговим для розвитку півдня України.

Юридичні документи Російської імперії підтверджують вищеперераховані факти. Взагалі, усвідомлення урядом доцільності заходів щодо залучення французів до господарського освоєння Північного Причорномор'я починається ще в другій половині XVIII ст. А саме, Маніфест від 22 липня 1763 року надавав, як і німцям, болгарам, грекам, так і французам певні пільги на отримання земельних наділів та матеріальної допомоги [96, с. 335]. В свою чергу, колонізаторами цю етнічну групу назвати не можна, так як

французи не селилися общинами, а їх маєтки та земельні наділи були розташовані в різних районах. Тому, в законодавстві, вони мають тільки статус переселенців.

На кінець XVIII ст. нормативна база Імперії стосовно французів змінюється, що було пов'язано з початком революційних змін на їх батьківщині. Наприклад, уряд Павла I видав Маніфест, який дозволяв отримувати землі цими іноземцями в Криму, тільки після прийняття ними присяги на вірність монарху. В 1798 році, імператор, взагалі, примусив всіх представників французької нації прийняти підданство Російської імперії, якщо вони мають намір залишитися на території півдня України.

Наступник Павла I, Олександр I, розуміючи доцільність подальшого залучення французів до розвитку господарства регіону, наказав генерал-губернатору І.І. Міхельсону дозволити цим західноєвропейцям обирати самостійно ділянки, де вони будуть селитися [351, с. 45]. А 1 березня 1804 року указом імператора було регламентовано процес купівлі земель на Півдні України. А саме, французи відтепер можуть залишити свої володіння у довічному користуванні [123, с. 177].

У цей же час, російський уряд, поліпшуючи процес переселення цих іноземців на південь України, вводить для них спеціальні паспорти, які набули широко вжитку саме в першій половині XIX ст. З 1817 року кожен француз повинен отримати внутрішні документи від «... міністрів і інших агентів наших, при Іноземних Державах знаходяться...» [141, с. 70]. Це дозволило уряду Олександра I більш досконально контролювати процес заселення краї вихідцями з Європи.

Російський уряд, слідкуючи за переселенням іноземців, створює Канцелярію опікунства. Ця державна установа регулювала відносини між державою та емігрантами, займалася доглядом за їх перебуванням на території Російської імперії та інше [94, с. 313-316]. Пізніше, в законодавстві було прописано основні правила та завдання, які були поставлені перед цією Канцелярією. Вона повинна розселяти іноземних переселенців на порожні землі за їхнім побажанням; слідкувати за будівництвом у містах будинків, підприємств для французів; вести кількісний облік іноземців [95, с. 316-318]. Хоча, 20 квітня 1782 році наказом імператриці Катерини II дана установа була ліквідована, але на початку XIX ст. її діяльність знову було відновлено. У другій чверті цього століття Канцелярія опікунства збільшує свої повноваження на три губернії (Херсонську, Таврійську та Катеринославську) та Бессарабську область. Даний факт відомий з Положення Кабінету міністрів від 22 березня 1818 року. Комітет також мав свої місцеві філії. Наприклад, Таврійська контора опікунства, Одеська контора опікунства та інші [146, с. 154-158]. Отже, ця установа повністю регламентувала та контролювала діяльність французів у регіоні.

Окреме місце в господарському освоєнні займали військовополонені французи, які приймали участь у Вітчизняній війні 1812. Хоча, їх численність була не велика, але все ж таки вони перебували в краї. Тому, російський уряд в 1813 році видає низку указів, де прописані були права та процедура переходу цих іноземних військових у підданство Російської імперії [136, с. 500-501]. Слід відмутити, що французьких солдат уряд не змушував присягати монарху, це, завжди, було виключно добровільне бажання кожного іноземця [137, с. 593].

В свою чергу, реставрація Бурбонів у Франції (1813-1830 рр.) дала поштовх до повернення, в основному, аристократії на батьківщину. Але в цей період продовжується переселення ремісників, майстрів и спеціалістів-аграріїв на південь України. Російська влада, яка була у сприятливих відносинах з урядом Людовіка XVIII, надавала певні пільги під час переселення французів. Так, наприклад, вони могли протягом дев'яти місяців отримати паспорти, яка їм гарантували безперешкодний приїзд до краю [138, с. 606-607].

В першій половині XIX ст. продовжувався встановлюватися механізм прийому нових французьких переселенців. По-перше, вони повинні були присягнути на вірність монарху царської держави. У провінціях іноземці повинні були свої королівські паспорти здавати до місцевої адміністрації та отримувати нові – російські. По-друге, уряд Російської імперії постановив виділяти французам паспорти у дев'ятимісячний термін після їх прибуття до різних адміністративних одиниць царської держави [Там само]. У другій чверті XIX ст. Уряд вводить також матеріальну допомогу цим іноземним спеціалістам-аграріям. А саме указом Сената від 14 вересня 1828 року всі французькі садоводи Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній отримували грошові позики для вирощування культурних рослин [171, с. 829-830].

Таким чином, російське законодавство давало можливість французам отримувати землі та матеріальну допомогу для розвитку своїх сільськогосподарських промислів. У той же час, уряд створює спеціальний державний орган – «Канцелярії опіки іноземних», яка займалася контролем за цими іноземцями на півдні України та була посередником між ними та державою. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

Наприкінці XVIII ст. аграрний сектор займав домінуючу позицію в краї. А саме, земельні ресурси та клімат дозволяв вирощувати основні види культурних рослин, які були необхідні як для самої Російської імперії, так і для продажу на експорт за кордон. Тому, залучення іноземців, що володіють передовими методами та технологіями, було необхідно для економіки краю. Окремо виділяються французькі аристократи, які успішно приймали участь у становленні та розвитку сільського господарства регіону.

Даний факт був зумовлений початком революції у Франції в 1789 році, яка змусила дворян емігрувати до Російської імперії. Уряд Катерини II саме почав цей процес. Направлялися західноєвропейці на південь України, так як треба було вирішувати проблеми з незаселеністю та господарським освоєнням цього регіону [246, с. 238-239]. Дослідники так характеризують цей період, а саме відношення Катерини II до революції у Франції: «Для столь серьезной задачи, как борьба с революцией, денежные средств было действительно мало, и Екатерина II была настолько несправедлива к принципам, когда объясняла их заключение расточительностью. «У них были огромные деньги – писали она Гримму в 1796 г. – первого же момента они имели восемь миллионов. Но что они с ними делали? Они жили широко и пышно, все съели и все пустили на ветер» («). Какое лицемерие говорит об этом в 1796 г., когда поддержка контр-революционной эмиграции оказалось битой картой ее политик! Ведь миллионы, которые она давала принципам, как и все ее поведение по отношению к Кобленцу (центр французской эмиграции 1789-1796 гг.) было не столько проявлением ее реакционных симпатий, сколько расчетливым дипломатическим ходом обнаруживая постоянно готовность вмешаться в французские дела, Екатерина простым к тому же Берлин и Вену: втяв их в войну с Францией – было самым простым способом освободить себе руки в Польше, которую Екатерина не прочь была поглотить одна, без помощи своих вечных конкурентов. Участие Австрии и Пруссии в кампании 1792 г. было в известной степени торжественном ее политики: она не дала ни одного солдата, ни одного корабля антифранцузской коалиции, хотя ей удалось создать в Европе убеждение, что она будет ее душой. Австрийский император не разделял этого убеждения и прекрасно понимал истинный смысл русских заигрываний с Кобленцем, до самой своей смерти он не давал вовлечь себя в войну с Францией. Польша была несравненно более легкой добычей, чем Эльзас-Лотарингия; притом Франция, по его мнению, была надолго ослаблена внутренними смутами, между тем как расширение восточной соседки за счет Польши нарушало излюбленную австрийской дипломатией систему политического равновесия. Об этом холодной расчет разбивались и ловкость петербургских дипломатов, и настойчивость принцев. В то время как Екатерина шумно демонстрировала перед Европой свои симпатии к принцам, император держал себя необычайно осторожно и старался не дать Национальному собранию повода к разрыву. В Петербурге коблекций представитель, граф д'Эстергази, был освещен знаками внимания, а французскому посланнику Женэ воспретили доступ ко двору, в Вене только терпели дипломата принцев, и Калони, приехавший для объяснений с императором, был весьма неучтиво оттуда выслан. По отношению к самим принцам приходилось быть более вежливым, но результат оставался тот же. «Император не умеет сказать ни да, ни нет –

жаловался герцог Полиньяк; истина же была в том, что он думал только «нет»». «Ничего не делаете из того, что попросят у вас французы – писал он своей сестре Марии-Христине, правительнице Бельгии, - ничего, кроме учтивости и обедов; ни солдата, ни денег; я сочувствую их положению, но они думают только о своих романтических идеях, о своей мести и о своих частных интересах». Поэтому он нисколько не соблазнился примером России, отправившей в ноября 1791 г. в Кобленцу графа Румянцева в качестве дипломатического представителя, и даже отговорил от этого шага свою союзницу Пруссию. Екатерине нужно было, делая угрожающий жест по адресу якобинцев Национального Собрания, прихлопнуть «якобинцев в Варшаве»; а Вене вечно распространялись на счет достоинств французской конституции и предпочитали русской Польше какую угодно другую, хотя бы якобинскую. Такова в немногих словах противоположность интересов России и Австрии в 1791 г. Что касается Пруссии, то она в общем следовала политике императора. В начале августа ее представитель Бишофсвердер подписал в Вене предварительное соглашение с Австрией, согласно которому договаривающиеся державы обеспечивали сохранность своих территорий от всяких покушений и гарантировали неприкосновенность Польши. Этот союз был направлен, таким образом, против России; свидание короля Фридриха-Вильгельма с императором Леопольдом в Пильнице, вблизи Дрездена, должно было закрепить его» [322, с. 53-55]. Тобто, проводячи свою зовнішню політику імператриця допомагала еміграції боротися з революційною владою у Франції.

Запрошення колишніх підданих Людовіка XVI, в свою чергу, було одним із методів ведення зовнішньої політики російської влади по відношенню до Французької республіки. А саме, здобрення цих переселенців було направлене на відведення своєї уваги інших європейських монархів від розподілення Речі Посполитої: «... розрахунковим дипломатичним ходом, виявляючи постійну готовність втручатися у французькі справи, Катерина простим способом до Берліну та Відень: втягнула їх у війну з Францією – було найпростішим способом звільнити собі руки в Польщі, яку Катерина хотіла поглинути сама, без допомоги своїх вічних конкурентів...» [322, с. 53-55]. У той же час імператриця також хотіла організувати похід французьких принців і аристократів проти революційної Франції [415, с. 120], а так званім «центром їх збору» повинен був стати саме південь України. Але мета цієї акції була не придушення революції, а «дійсні цілі походу вказані в інструкції від Колегії іноземних справ, яка була відправлена послу у Відні А.К. Розумовському: «Сьогодні справи полягають у тому, щоб реорганізувати коаліцію на інших принципах, ніж перша, поставивши перед нею єдину задачу – змусити французів припинити нашестя... і повернутися до попередніх кордонів» [379, с. 11]. Таким чином,

російський уряд намагався використати французьких дворян у власних цілях, як один з дипломатичних важелів у проведенні дипломатичних відносин із Західної Європою.

У той же час, французька аристократія опинилися в непростій ситуації в краї. Південні степні райони, хоча мали великі площі родючої землі, були недостатньо освоєні [245, с. 53-80]. У маєтках цих землевласників особливо успішно розвивалося тільки товарне землеробство. Так, у період з 1778 по 1851 роки посівна площа хлібів збільшилася в 25 разів [335, с. 140]. Тому французькі дворяни, вбачаючи такі результати розвитку регіону, були зацікавлені в отриманні земель саме в Північному Причорномор'ї. У результаті вони стали власниками маєтків Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

Переселенський рух цих західноєвропейців в окремі частини Російської імперії не носили хаотичний характер [246, с. 238-239], цей процес пильно контролював російський уряд. Французькі емігранти почали отримувати земельні наділи ще в період правління Катерини II. Її син Павло I та внук Олександр I продовжили політику залучення французьких дворян у освоєнні півдня України, яка була розпочата царицею. У результаті, завдяки діяльності російської влади вони отримали значні площі землі в регіоні, де займалися розвитком окремих галузей сільського господарства. Так, поміщиками півдня України стали В. Рув'є, К. Пот'є, Р. Вассал, К. Сент-При, А. де Поліньяк та інші. Їм належали маєтки в Дніпровському повіті Таврійської губернії (села Емануїлка (пізніше Кларівка, зараз – Приморське), Михайлівка, Софіївка), в окремих районах Херсонської губернії та земельні ділянки Кримського півострова [416, с. 150].

Треба також відмітити, що французи в порівнянні, наприклад, з німцями, греками, болгарями та іншими іноземцями, отримували земельні наділи в залежності від бажання місцевої влади або імператора Російської імперії. В той час, як вищеперераховані колоністи мали змогу стати власниками ділянок не більше 60 десятин на сім'ю.

В свою чергу, архівні документи дозволяють прослідкувати за географією розселення цих аристократів і виділити основні напрями їх діяльності в аграрній сфері півдня України. Специфікою сільськогосподарських угідь цих іноземців було розташування їх саме на прибережній території Чорного моря. Це дозволяло поміщикам розвивати такі галузі сільського господарства, як виноградарство, садівництво, тваринництво та інші. Російський уряд, у свою чергу, надавав дворянам для цього земельні наділи. Так, згідно указу Вознесенського намісницького правління від 7 вересня 1795 року, французу графу Муссе було видано три тисячі десятин землі. 10 вересня він отримав землі у Вознесенському повіті на правому березі річки Буг у Херсонській губернії. Указом губернського правління наголошувалося, що 14 лютого 1798 року графу

Муссе додатково видано землі в цій же місцевості. Підтвердженням цьому є рапорт губернського землеміра Павла Семеновича Чуйна від 30 лютого 1798 року. Пізніше, 27 жовтня 1806 року, указом імператора Олександра I граф Муссе отримав також землю в селі Нікольське Херсонської губернії [39, арк. 1]. У рапорті повітового землеміра, капітана Рулшенга вознесенському губернському землеміру, секунд-майору Пиворогиву стосовно цього було зазначено: «... під час виконання данного... від вашого високоблагородія пришлого вересня 10 дня ордер... приписаний його превосходительством Катеринославського та вознесенського намісництва правителя Осипа Івановича Хорвина, який наказав призначити пустопорожні землі, жалувані по височайшому Його імператорському величності забажало... граф Мюссе вибрав... старої сторони в районі Буга, а з лівої річки Башкирей... при урочищі Барде... для графа Мюссе між дачами адміралів Миколая Семеновича Мордвинова та Ушакова у вознесенському повіті при річці Буг на правій стороні 3 тисячі десятин землі» [Там само, арк. 9].

У той же час згідно указу Херсонського губернського правління від 20 серпня 1797 року іншому французькому дворянину князю Арману де Полін'яку було видано 12 тис. десятин землі на берегах річок Буг та Бакшаятій біля урочища Сарди в Ольвіопольському повіті Херсонської губернії. Пізніше, згідно ордеру від 30 вересня 1797 року повітового землеміра Анатольського цей французький дворянин отримав цю землю [40, арк. 13]. Дружина цього заможного француза була в минулому вихователькою дітей Людовіка XVI. Тобто, початковий етап заселення та освоєння Півдня України припадає саме на кінець XVIII ст., де аристократія змогла отримати землі від російського уряду та заснувати свої поселення.

На рубежі XVIII – XIX ст. переселенський рух французької аристократії починає інтенсифікуватися. Так, у цей час відомим землевласником і аграрієм Північної Таврії та Кримського півострова був комерції радник Вільгельмін Рув'є [303, с. 67-83], який перший почав розводити меринів на півдні України: «Мерини розведені завдяки... іноземцю Рув'є, який отримав значну суму грошей зобов'язався, на протязі 10 років, завести на кожній десятин одну іспанську вівцю та повернути всі капітали з процентами... по-перше ягнят було доставлено в 1804 році із Малаги на військовому кораблі в розпорядження Рув'є...» [227, с. 130]. Саме з цієї галузі він починає свою сільськогосподарську діяльність на території краю.

Російський уряд, у свою чергу, для розвитку тваринництва видає комерції раднику земельні ділянки в Дніпровському повіті Таврійської губернії. Так, одним із його володінь був острів Джарилгач Дніпровського повіту Таврійської губернії: «... казенна експедиція надала міністерству фінансів опис... з чого видно, що комерції радник Рув'є разом

подальшого По височайшому повелінню 26 липня 1806 року відведено 25 тисяч десятин в Косі Джарилгач і в ділянках № 94 та 95, відведено в тій косі відомий під № 62, та з ділянок № 79, 80, 94, 95, 96 та 106, всього зручної 31558, не зручної 3220 десятин, а разом 10 тисяч з доповіді в 1807 році виділеної йому Рув'є в ділянках № 96, 106, 107 та 108, всього зручної 11274 та не зручної 1618 десятин...» [25, арк. 18-19]. Крім того цей аристократ був володарем землі острова Тендра Таврійської губернії в розмірі 2134 десятин, що відомо з рапорту губернського землеміра від 20 вересня 1819 року [64, арк. 1]. Після його смерті землі острів Джарилгач перейшли у власність дружини Клари Рув'є (Одинет). До цього часу загальна площа цієї землі складала 6 тисяч десятин [21, арк. 2,5,11]. В одному з архівних документів Державного архіву Одеської області вказано про її прохання до російського уряду стосовно земельних наділів, які вона отримала після смерті чоловіка: «... Вдова комерції радника Рув'є, який встановлював за допомогою казни в Таврійській губернії розведення Гишпанських овець подала мені в... червні місяці прохання, в якому відомо, що вона знаходить себе в повній неспроможності виконати ту статтю укладеного її чоловіком з урядом контракту, за яким він в 13 років збільшить своє стадо до 100 тис. голів покращеної гішпанської породи, просила дозволити їй мати лише 20 тисяч цілковито покращених баранів і овець...» [25, арк. 22]. В свою чергу, імперська влада повністю задовольнила її прохання.

У першій половині XIX ст. В. Рув'є також брав участь у становленні та розвитку виноградарства на території Кримського півострова: «Не можу мовчати тут про визначну пропозицію Комерції радника Рув'є, який висловив в кінці 1802 року бажання населити купленими ним в Криму долину Текіс французькими виноградарями, які, на прикладі жителів Марселю, могли б займатися рибними ловлями, і виноробство, розведенням оливкових дерев, які висаджували в Провансі завжди з'єднувало з насаджуванням виноградників...» [356, с. 87]. У результаті його прохання російська влада задовольнила, що відомо з нормативних документів. Так, згідно Доповіді Міністра внутрішніх справ від 21 травня 1804 року до Таврії було надіслано виноградні лози з Франції. Комерції раднику Вільгельміну Рув'є, який направлявся до Марселя та Іспанії, було наказано виписати до регіону французьких виноробів. Для цього було надіслано до Марселя гроші на ім'я агента комерції Лору. У доповіді також йдеться про заснування Виноробного училища в Криму. Дворянин В. Рув'є надав жалування майстрам, які переселялися до Таврії: купору – 1000 ліврів, виноробам – 700 ліврів, з якими було підписано контракти. Училище було введено під владу Таврійського губернатора [124, с.317-319]. Таким чином комерції радник Вільгельмін Рув'є був одним із найвизначніших аграріїв, який поклав початок господарського освоєння аристократією краю.

Результатом діяльності В. Рув'є стало збільшення кількості виноградників на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Статистичні дані підтверджують цей факт. Наприклад, виготовлення вина на півдні України починається з 1798 року. У 1807 році було 8 виноградників, в 1812 – 18, в 1817- 54, в 1822 – 110, в 1827 – 162, у 1846 на землях, наприклад, Одеських градоначальників знаходилось 600 тис. кущів виноградних лоз, більша кількість з них були французькі. Виготовлено вина у цей період: у 1832 році було виготовлено 23700 відер вина, у 1834 – 31 тис., 1837 – 32100, у 1846 – 35 тис., 1850 – 30 тис. [414, с. 340]. У той же час Кримський півострів перетворюється у центр виноробства. Саме в Таврії тільки в 1813 році було вже посаджено 53 тисячі виноградних лоз [402, с. 40]. Звісно, значний внесок привнесли французи і в заснування виноробного училища у Криму [329, с. 200]. Початок появи цього навчального закладу пов'язаний ще з комерції радником В. Рув'є, який у 1803 році привіз для нього двох виноградарів і одного купора [356, с. 170]. І взагалі, окремо виділяється Кримська кампанія виноробства, яка була створена за сприянням французьких аристократів і відігравала ведучу роль у розвитку виноробства в південно-західній частині Російської імперії. Таким чином, розвиток виноградарського промислу завдячує саме діяльності цього іноземного дворянства, яке почало привносити нові методи та технології в цю галузь сільського господарства. А також запрошували спеціалістів, що займалися становленням зазначеної аграрної сфери.

В той же час, починаючи з другої чверті XIX ст. проходить процес остаточного розмежування колишніх на той час земель Вільгельна Рув'є між його родичами. Так в об'яві від 1833 року значилось, що землі комерції радника перейшли у володіння його вищезгаданого племінника Рене Вассала, дочки Клари Пот'є, зятя П'єр Марі та дружини Клари Рув'є [55, арк. 3]. Ця територія включала в себе землі Дніпровського повіту Таврійської губернії [66, арк. 1]. Таким чином, ці французькі аристократи стали власниками, по-перше, острова Джарилгач у розмірі 4752 десятин, що відомо з рапорту таврійського губернського землеміра та кавалера А. Лукіна від 1833 року [57, арк. 1]. По-друге, вони отримали землі сіл Софіївка, Кларівка та Чорномор'є [55, арк. 3].

Справу Вільгельміна Рув'є в галузі тваринництва продовжив саме його племінник та зять Рене Осипович Васал [343, с. 160], який разом зі комерції радником почав займатися цією галуззю сільського господарства ще на початку XIX ст.: «Рув'є виконав усі умови, які уклав з урядом: сто баранів кращої породи були куплені в Іспанії та привезені на казенному кораблі в Севастополь, зимували в Бахчисараї, а потім на землях, нанятих біля Феодосії. Потім купив від 1000 маток і 500 баранів електоральної породи в Саксонії, і заснував у Дніпровському повіті, існуючу там установу... Зараз у одного з

спадкоємців Рув'є, Вассала, є 60 тис. голів чистої кровної породи, на 40 тис. десятин землі. Вівці так споріднилися з місцевим кліматом і краєм, що стали сильніші та вимагають меншого догляду, ніж туземні вівці. Цілі весну, літо, і до глибокої осені, вівці не знають, що значить кошара або загородок, переносять без шкоди дощ, вітер, бурю, а літом – спекоту, перебуваючи постійно на повітрі... Успіх закладів Рув'є та Вассала спричинило появу наслідувачів; усі поміщики стали розводити мериносів і пізніше вони розповсюдилися кругом. Цьому не мало сприяли висока ціна на шерсть. Вассалу платили, спочатку, в Москві по 75 рублів асигнаціями за пуд брудної шерсті. По мірі збільшення вівчарства, ціни стали падати...» [226, с. 155-156]. У той же час сестри Р. Вассала, які володіли земельними ділянками на півдні України, збільшили в своїх маєтках кількість мериносів до 35 тисяч голів [351, с. 45].

В свою чергу, помітне місце займав серед великих землевласників займав саме камердинер Російської імперії Рене Осипович Вассал. Наприклад, він володів землями біля Перекопу [373, с. 140]. З 3 грудня 1834 року він додатково отримав землі біля урочища Облої Херсонського повіту в кількості 2411 десятин, про що свідчить губернський землемір А. Лукін: «...а всього у всій округності межа зручної та незручної землі дві тисячі чотириста одинадцять десятин тисяча сорок дві квадратні сажени, а за виключенням незручної залишилося одної зручної дві тисячі сімдесят вісім десятин, тисяча дев'ятсот шістнадцять сажень...» [62, арк. 1]. А 7 серпня 1835 року цей аристократ став власником ділянок біля урочища Карабулат під № 27 та № 28 в розмірі 4471 десятина: «...1835 року серпня 7 дня по Указу Його Величності Імператора Миколая Павловича Самодержавця Всеросійського... по розпорядженню Таврійського цивільного губернатора і... журналу таврійського губернського уряду по виконавчій експедиції в 13 день грудня 1834 року... губернським землеміром... Лукіним Таврійської губернії в Дніпровському повіті землі при урочищі Карабулат, у власності дворянина Рене Осиповича, сина Вассала... володіння дворянина... довжина... межі 3472 сажень...» [59, арк. 1]. Згідно з межевою книгою від 1837 року Р. Вассал, разом зі своєю родиною, також володів землями біля села Бадиш Таврійської губернії в розмірі 3500 десятин. Ці території знаходились поряд із селом Долматівка Дніпровського повіту Таврійської губернії: «...1835 року червня 16... по Указу Його Величності государя імператора Миколая Павловича самодержавця Всеросійського... землі пожалувані Балаклавському грецькому піхотному батальйону, которі поступили у власність... Вассала... на лівій стороні Долматівка... пройденої лінії 3500 десятин... напроти деревні Бадиш...» [50, арк. 1-2,4,6].

25 червня 1844 року та 18 травня 1850 року Рене Вассал разом зі своїми синами стали хазяїнами сіл Буркути та Софієвка: «...1850 р. травня 18. Указу Його імператорської

Величності Миколая Павловича... межова книга по Указу таврійського губернського правління.. по твердженню Дніпровського повітового землеміра Микова... дачі колишньої пустощі Тофій, на якій зараз село Софіївка... у власності дворянина Рене Осиповича Вассала та синів майора Євгенія Вассала та прапорщика Олександра...» [53, с. 5-6]. В одному з рапортів повітового землеміра стосовно володіння родини Вассалів у Софіївці зазначалося: «... а всього у всій окружній мірі тисяч дев'ятсот дев'яносто чотири десятини дев'ятсот п'ять десять сажень. А за виключенням незручних місць залишилася одна зручна земля шість тисяч дев'ятсот тридцять дев'ять десятин, тисяча чотириста дев'яносто п'ять шостих квадратних сажень. На цьому числі під час перебування землі цієї дачі в поселені стояло село Софіївка в якому числилися селяни... чоловічого роду сто тридцять п'ять, жіночого стільки ж...» [63, арк. 1].

На своїх землях Р.О. Вассал займався розведенням баранів і овець чистої породи, тим самим розвиваючи один з напрямів тваринництва півдня України. Крім цього, Р. Вассал був одним із засновників Нікітинського ботанічного саду в Таврійській губернії [373, с. 200]. Узагалі, сучасники так оцінювали діяльність цього француза в регіоні: «... у нього ми познайомилися з паном Вассалом, поміщиком з околиць Перекопу, який не тільки сам збагатився розведенням тонкорунних овець чистої породи, але всьому тутешньому краю приніс дуже багато користі...» [209, с. 410].

У цей період земельними наділами біля села Чорномор'є володів ще один зять Вільгельміна Рув'є, французький дворянин П'єр Марі. Рапорт повітового землеміра так описав його ділянки: «... а в середині тієї власності отмежованої одною окружною від всіх суміжних власників межею, на сьогодні в мірі та по обчисленню землі складає зручної 7231 десятин, незручної 763 десятини 905 сажень. А всього сім тисяч дев'ятсот чотири десятини, дев'ятсот п'ятдесят квадратних сажень...» [65, арк. 1]. У той же час селами Катеринівка та Першоприморське (зараз – Бехтери) Дніпровського повіту Таврійської губернії володіла Варвара Андріївна Бонфорт (Марі) в розмірі 1566 десятин, що їх отримала від свого чоловіка П'єра Марі. Даний факт підтверджує вже відомий дніпровський повітовий землемір Лисяков в 1847 році: «... а всього у всій окружності межа тисяча п'ятсот шістьдесят шість десятин п'ятсот сімдесят сажень. А за виключенням незручних місць залишилося одної зручної землі тисяча чотириста дев'яносто десятин шістьсот сімдесят шість квадратних сажень...» [60, арк. 1].

Цікавим у контексті сільськогосподарського освоєння досліджуваного регіону особа генерал-губернатора, герцога Армана Еммануїла де Ришельє (Арман Еммануїл Софія-Септимані де Виньєро дю Плесси, граф де Шинон, 5-й герцог Ришельє) (1805-1814

pp.). Саме він був одним з найактивніших ініціаторів переселення своїх співвітчизників на південь Російської держави.

В цей період, як відмічають деякі дослідники, принц Конде шукав прихисту у Російській імперії, це було обумовлено тими дипломатичними відносинами, які налагоджувалися між Францією та Росією протягом всього XVIII століття: «На протяженні всього XVIII века, параллельно с ростом влияния России на европейские дела, связи между российскими императорами и королями Франции становились все более тесными. Особенно ярко эта тенденция проявилась, пожалуй, в годы Французской революции. С первых ее дней Екатерина II выказала себя активным защитником королевской власти, на протяжении всей революционной эпохи российские государи поддерживали Бурбонов даже более последовательно, чем их близкие родственники в Австрии и Испании. Семья Людовика XVI пыталась бежать из революционного Парижа, используя паспорт, выданный русским послом; Россия последовательно входила во все (кроме пятой, возникшей уже после Тильзитского мира) антифранцузские коалиции; младший брат Людовика XVI граф д'Артуа был с почетом принят в Петербурге; Екатерина II стала единственным из монархов, использовавшим все дипломатические рычаги, чтобы добиться признания европейскими дворами Людовика XVIII королем Франции. Унаследовав престол, Павел I также весьма благосклонно отнесся к просьбам о помощи со стороны Людовика XVIII и его представителей и даже пытался организовать европейских монархов, чтобы те «учредили образ и количество денежной помощи, которую ежегодно надобно будет давать сему несчастному государю, его родственникам и его свите». Когда Людовику XVIII пришлось покинуть германские земли, Павел I предоставил ему убежище в Курляндии, в Митаве, куда король и прибыл в марте 1798 г...» [219, с. 77-86].

В результаті, наприкінці XVIII ст. корпус принца Конде перейшов на службу Російській імперії. Цю подію А.Е. де Ришельє зустрів з ентузіазмом тому, що герцог мав наміри згрупувати усю французьку міграцію на південному заході Російської імперії в цей час. Він прибув до табору роялістської армії з грошовою субсидією в розмірі 60 тисяч дукатів від царського уряду. Майбутній прем'єр-міністр Франції намагався переконати Людовіка XVIII у доцільності заселення королівською аристократією степів краю, де повинен утворитися центр дворянської еміграції і саме звідти повинен розпочатися їх похід проти республіканської держави. Сам же герцог бачив себе губернатором цієї колонії. Але граф Прованський негативно сприйняв пропозицію А.Е. де Ришельє тому, що він не хотів займатися трудовою діяльністю, та й ще в якості хлібороба.

У решті решт, наміри герцога так і залишилися нездійсненими. Натомість, від цих переговорів з принцом крові відомий француз отримав лише негативні наслідки: він був занесений до списку емігрантів у Франції, було конфісковано його майно та були заарештовані його дружина та родичі революційним урядом [84, с. 30].

Сучасники зазначали, що А. де Ришельє був талановитим адміністратором і політичним діячем, і взагалі високоосвіченою особистістю. Його визнавали, як найвидатнішого адміністратора краю першої половини ХІХ ст.: «Дуже скоро він (Ришельє) придбав значну популярність у жителів Одеси і всього краю, військовим генерал-губернатором, якого він був призначений в 1805 році... Він піклувався про удосконалення продуктів сільського господарства. Герцогу ми завдячуємо заведенням тонкорунного вівчарства, початком шовківництва, садівництва та виноробства; також він випишував спеціалістів з Німеччини, надав їм пільги самоуправління... вулиці (Одеси) стали обсаджувати акаціями, завезеними з Марселя...» [418, с. 19-20].

Герцог належав до числа тих державних діячів, які дуже добре розуміли недоцільність політики заборони переселення із-за кордону іноземних підданих. Усе це гальмувало заселення краю, посилювало аграрне перенаселення в районах старого освоєння. Герцог боровся за полегшення умов заселення Північного Причорномор'я переселенцями і із інших районів країни і його діяльність принесла деякі результати. Ця ініціатива А. де Ришельє говорить про вплив його діяльності на економічний розвиток краю. 28 червня 1806 року цей поважний француз писав міністру фінансів про необхідність видавати грошову допомогу переселенцям, які не отримують від казни ніякої допомоги [352, с. 120].

У той же час зазначений генерал-губернатор, як і інші французькі дворяни, володів землями на півдні України. Одним з його маєтків був Гурзуф, який на той час знаходився в Сімферопольському повіті Таврійської губернії (з 1838 року – Ялтинський повіт): «Величезні дерева та тополі які складали лабіринт. Тут знаходився притулок Дюка де Ришельє, другого засновника Одеси. Цей притулок було утворено між дикого татарського суспільства, коли ще тут не було доріг вздовж узбережжя. Це була одна із спроб колонізувати узбережжя, і Дюк придбав цей маєток у 1807 році». Ці землі розкинулися на 940 і [425, с. 230]. На цій території він вирощував виноградники, а в Алупці і Судаку насаджував фруктові дерева з Бургонії та культивував рослини з Провансу: лавр, оливи, гранати [350, с. 6]. Таким чином, А.Е. де Ришельє був одним з яскравих предстваників французької аристократії, який відіграв значну роль в сільськогосподарському розвитку краю. Сучасники так описували його сільськогосподарський маєток біля Одеси: «...не можливо мовчати про хутір самого Дюка, де є можливість вільно гуляти, коли хочеш, де і

я, з ним і без нього, був, скільки міг. Він його заснував у версті від міста, у долині, яка оточена горами; тут сад його розрісся і став дуже густим: він його сам розводив. Усі дерева посаджені тільки дев'ять років тому, але вони дають уже неабияку тінь. Чого тут нема в рослинному царстві? Тут відмінно ростуть плоди айви. Звичай не дозволяє, да і жара перешкоджає... Сад Дюка є ідеальним взірцем того, що може постійна та пильне праця в степу; та й у найспекотнішому кліматі, принаймні в Росії. Дюк такий насадив сад, якого і в найзручніших для того місцях не побачиш. Тим паче тут джерела найчистішої води знаходяться в прекрасному колодязі, який оздобив та прибрав Дюк...».

У цей же час визначними аграріями, разом з В. Рув'є, Р. Вассалом та А. де Ришельє, були і інші французи. Так, 16 вересня 1804 року француз Карл Купе отримав від Херсонської казенної палати землі площею більш ніж 9 тисяч десятин в Ольвіопольському повіті: «... суд призначив капітан-лейтенанту Купе 1000 десятин вивченої землі, 8300 десятин зручної та 500 незручної...» [41, арк. 13,18]. Влітку 1811 року поміщиком цієї ж місцевості став д'Епіне, який отримав 14 тисяч десятин землі для розведення цигайських овець [400, с. 180]. У Херсонській губернії, біля Одеси володів дачею француз, барон Рено. Сучасники так описують його маєток: «... описуючи Одесу, не можна не згадати про оточуючі її дачі. Одна належить Г-ну Рено дуже мальовнича: це прекрасний будиночок в долині, на березі моря, затулений крутим берегом моря. Сади... роблять його безцінним» [69, с. 99]. У досліджуваний період був присутній французький дворянин та офіцер російської служби Россен де ла Камбу. Про його перебування на території південних губерній України відомо з рапорту за 1807 рік генерал-майора Кобле [8, арк. 1].

У свою чергу, виділяється ще один видатний землевласник-аграрій краю – дійсний статський радник Карл Францевич Сент-Прі. 30 грудня 1815 року він став власником земельних ділянок площею 12,6 тисяч десятин на півдні України. Цей факт підтверджує рапорт дніпровського повітового землеміра Попова: «29 січня... Указ Його імператорської величності самодержавця всеросійського таврійському губернському уряду із казенного губернському землеміру Мухіну, по указу Його Величності від 30 грудня 1815 року наказали:... статському раднику графу Сент-Прі... дати землю... Указ імператора... 12600 десятин землі...» [47, арк. 2-3]. Цей француз також додатково мав 3600 казенних десятин у цьому регіону, які були «пожалуванні йому для розведення овець та баранів» [373, с. 230]. Крім того К.Ф. Сент-Прі отримав від імператора Миколи I 6 травня 1837 року землі села Емануїлівки Дніпровського повіту Таврійської губернії: «...1836 року 6 травня Указом Його Величності Государя імператора Миколая Павловича Самодержавця Всеросійського... село Емануїлівка... знаходиться у власності дійсного статського радника

Карла Францевича Сент-Прі...» [55, арк. 3-4]. У рапорті повітового землеміра Лисякова значилося, що він став власником 20600 десятин: «...а всього у всій округності межа двадцять тисяч шістсот десятин, п'ятсот тридцять п'ять сажень, а за виключенням незручних місць залишилося одної зручної землі дванадцять тисяч двісті двадцять шість десятим на цьому числі під час межування землі цієї дачі в поселені стояло село Емануїлівка, в ній дворів тридцять, в них чоловічого роду сто сімдесят чотири жіночого сто сорок дві душі...» [58, арк. 1]. У цьому ж році К.Ф. Сент-Прі купив біля цього населеного пункту ще землі у капітана російської служби А. Андрєєва в розмірі 5 квадратних кілометрів. Таким чином, економічна діяльність цього француза нерозривно пов'язана з розвитком сільського господарства краю.

В свою чергу, сучасники так характеризували графа К.Ф. Сент-Прі: «Где найти другого такого милого и добродетельного человека, как граф Сент-При, сын заслуженного француза? Он по обстоятельствам служит в России и женат на княгине Голицыной. Я уже сказал где-то, что он управляет здешним Коммерческим судом и произведен из камер-юнкеров в действительные статские советники; в отсутствие Дюка он занимает его место, по званию градоначальника. Человек молодой, любезный, умный, с хорошими соображениями и, что лучше всего, отменно добрый. В семействе его находил я одни возможности для меня удовольствия в Одессе. Жена его дама, воспитанная в нашем отечестве и очень любезная. Они живут не громко, но приятно; нанимают небольшой, но изрядный дом...». Про цього аристократа дуже добре відзивалась ще імператриця Катерина II: «Господин де Сен-При, вы давно уже приобрели мое доверие, и я не сомневалась в том, что вы приедете ко мне, лишь только обстоятельства вам это дозволят; с большим удовольствием видишь всегда тех, кто кроме похвалы, ничего инаго не заслуживает. По вашему сегодняшнему письму, я вижу, что вам известно мое мнение о вас. С удовольствием познакомлюсь с вами лично, завтра в 12 часов в Царском Селе» [199, с. 246].

У першій половині XIX ст. одним з відомих французьких аристократів півдня України був також командувач Чорноморського флоту маркіз де Траверсе, який став ініціатором розведення іспанських овець на Миколаївщині [255, с. 68-72]. У то же час землями біля кримського містечка Фундуклі володів абат Л. Мілло в 1820 році, а в 1837 році його маєток перейшов Л. Гює [351, с. 48].

З початком реставрації Бурбонів (1813-1830 рр.) поліпшуються міжнародні відносини між Францією та Росією. Указане зумовлює повернення герцога А.Е. де Рішельє до королівства, де він отримує посаду першого міністра короля Людовіка XVIII. Поверталися також і інші французькі аристократи, які були змушені переселитися до Російської імперії

після початку революції. Так, наприклад, в 1816 році граф Де-Ла-Ферронне повертається до Франції, де стає міністром іноземних справ королівства [78, с. 1094-1120]. Хоча і були ті дворяни, які намагалися, навіть не дивлячись на політичні зміни у Франції, все ж таки стати поміщиками краю. Так, французький генерал А. Жоміні, який перейшов на російську службу, розраховував стати кримським землевласником та запросити на свої землі виноградарів з Швейцарії та Франції. Проте, його плани були зруйновані, оскільки в 1819 році субсидії переселенцям перестали видаватися із-за кордону [343, с. 230].

У першій половині XIX століття, взагалі, освоєння просторів півдня Російської імперії давало поміщикам французького походження суттєві вигоди. Хоча ці землі були віддалені від промислових центрів країни, але знаходилися поряд з чорноморськими та азовськими портами, що дозволяло більш інтенсивно ввести торгівлю сільськогосподарською продукцією. В умовах сприятливих для російської сировини та хлібу кон'юктури, які склалися в 1816-1817 рр. на європейському ринку, мало важливе значення. Навіть така велика географічна одиниця як Франція потребувала в привізному хлібі. Європейське королівство «...перш вільно постачала собі власний хліб і навіть відправляла його іншим, скільки-небудь починає потребувати привізного хлібу ...» [334, с. 15]

Зміни в політичних та економічних відносинах між двома державами після 1813 року відобразилися сприятливо в освоєнні південних степів, що було зв'язано зі зближенням королівської та царської держав. Прикладом тому служить декларація, яка була підписана імператором Миколою I та Людовіком XVIII в 1824 році. У цьому документі зазначалося, що французькі родичі російських підданих мають право на спадщину останнього. Якщо нащадки будуть жити в різних державах, то спадщина буде між ними ділитися порівну [160, с. 577-579]. Таким чином, було спрощено механізм розділення земельних наділів між нащадками французького походження.

Друга четверть XIX ст. характеризується подальшим збільшенням кількості французьких землевласників-аграрії на півдні України. Документи Державних архівів Одеської та Херсонської областей надають інформацію стосовно значної кількості маєтків цих іноземних аристократів у регіоні. Так, землями сіл Варварівка, Осипівка, Велика та Мала Корениха, Миколаївка знаходилися у володінні двох французів К.О. де Ламберта та І.П. Рено. Їх вони отримали саме в 1820-х роках. В книзі генерального межування Херсонської губернії стосовно цього наголошувалося: «... Варварівка з селом Осипівка, володів генерал від кавалерії граф Де-Ламберт, який за генеральним межуванням отримав спашеної 1300 десятин 200 сажень; сінного покосу і степів для хліборобства придатних 9324 десятин 39 сажень, під поселення... 15 десятин 560 сажень. Зручної: 10649 десятин

239 сажень. Під польовою дорогою 30 десятин 450 сажень... під каменистою місцевістю 166 десятин 1300 сажень... на березі річки Буг... 568 десятин 1600 сажень... не зручної 765 десятин 950 сажень. Всього 11405 десятин 1189 сажень. А з перевірки Херсонського повітового землеміра Заборського стало відомо:... 11379 десятин 1062 сажень... По розрахунку стало відомо до 200 десятин і села Велика та Мала Кореніхи володіє комерції радник і кавалер Іван Петрович, син Рено, який згідно свідчень конторського землеміра Іванова мав 12680 десятин 233 сажень. Не зручної 3941 десятин 907 сажень. Всього 16621 десятин 1140 сажень» [67, арк. 1].

В той же час указом імператора Миколи I від 15 травня 1826 року землі села Юношівка Одеського повіту Херсонської губернії перейшли у власність француза, статського радника Карла Дерешемона, який перейшов у підданство Російської імперії в цей час. Територія його маєтку охоплювала 9033 десятин: «1826 року травня 15 по Указу Його Величності імператора... дачі села Юношівки... іноземному поселенцю... російської служби статському раднику Карлу Карловича Дерешемону... з лівої сторони... села Петра Яковлева... довжина оної 1570 сажень... а всього... 9033 десятин...» [46, арк. 2-3,7]. У листах французького консула в Одесі Адольфа Шалле містилися відомості стосовно володінь графині Гаши біля Феодосії. Кореспонденція надає інформацію, що ця аристократка була етнічною французенкою [18, с. 8]. 23 вересня 1832 року штабс-капітан лейб-гвардії Делакур, який був французького походження, отримав 250 десятин землі біля села Ново-Єгоровка в Херсонській губернії. Підтвердження знаходимо у рапорті одеського повітового землеміра Родомського від 24 вересня 1832 року: «... 23 вересня цього року... в проханні лейб-гвардії кінно-егерського полку штабс-капітана Людвіга Делакура... видача землі... у виконанні наказу Вашого благородія від 24 майбутнього вересня... село Ново-Єгоровка та... 12 чоловік... і управителя села згідно з наданими документами указом кордонів 250 десятин землі, купленої Людвігом Делакуром у колезької асесори Марії Попової...» [44, арк. 2,5].

Французькі маєтки розташовувалися і на території Криму. Мандрівник І. Абантандон, перебуваючи на півострові в 1834 році, описав деякі з них: «...виїжджаючи з Сімферополя, великий базар, який переходить на землі Мадам... У чотирнадцяти верстах від села, за володіннями декількох пагорбів, у середині луку і поля добре оброблений, прибули в Алму, поряд будинок, праворуч від якого знаходиться доріжка, біля якої довгий канал і землі графа де Мезона, розміщені на півверсти від великої дороги. Там знаходиться простір на 2 версти, береги річки були з'єднані красивим мостом на три мостових перегони від каменя... Красиві виноградники, стебла (лози) яких простягаються на 60 миль; красиві сади, декілька будівель різної архітектури, складають

цю прекрасну власність, на якій знаходиться граціозна та безкінечна романтика...» [204, с. 102-103,153]. Мандрівник залишив у своїх спогадах також опис французьких землеволодінь в районі місцевостей Ласпі та Колі Сімферопольського повіту Таврійської губернії: «...чиста вода ллється з височини по сусідству та орошає тютюнові і оводні поля, які знаходяться навкруги домів, що належать різні їх частини Вассалу... три групи, 12 і 15 домів, які знаходяться на іншому боці гір, з красивими полями маєтку в Колі; в основній частині села 30 домів знаходиться на підйомі від дороги і описують їх розділення на красивому ландшафті...» [Там само, с. 173,206].

Водночас архівні документи надають відомості щодо аграрної діяльності відомого французького землевласника, генерала Карла Івановича Пот'є. Він володів землями села Михайлівки Дніпровського повіту Таврійської губернії в розмірі 6956 десятин: «... генерал-лейтенант Карл Іванович Пот'є, от всіх паспортів земель, як належить почато з межі... з лівої сторони того ж повіту деревні Долматівки володіння Долматових... з іншої сторони, яка власність дворянина Рене Осиповича, сина Вассала межового стовпа з ознаками... дороги в селі Кардашинка із села Михайлівка покладено угіддя і три камені...» [48, арк. 1]. Підтвердження того, що даний французький дворянин отримав цю землю ми знаходимо в рапорті губернського землеміра Лукіна, який описує його власність: «...а всього у всій окружності межа зручної та незручної землі шість тисяч дев'ятсот п'ятдесят шість десятин триста п'ятдесят квадратних сажень, а за виключенням незручних місць залишилось одна зручна земля шість дев'яносто п'ять десятин шістсот тридцять п'ять квадратних сажень в одному селі за останньою ревізією та зараз складається з двадцяти дворів, в них чоловічого роду сто сорок два, жіночого сто шістнадцять душ...» [68, арк. 1]. К.І Пот'є також був власником маєтку і в Криму: «...з стародавнього Ласпі дорога веде через красиву лісову долину до сучасного Ласпі, маєток Пот'є і одному з найпрекрасніших місць південного берега моря. Ця долина знаходилася в центрі амфітеатру гір, який ділиться на частини...; вид навкруги прекрасний, і море омиває порт Ласпі, який просторий і безпечний для привозу будівельного лісу. Долина з давніх часів була густо заселена, і руїни сімох сіл уже були досліджені. У лютому не було морозно... генерал Пот'є впроваджував винне виробництво і брав його рослини для долини Малага» [425, с. 201]. Таким чином, цей французький аристократ був одним з родоначальників сільськогосподарської виробничої галузі Криму – виноградарства.

У другій чверті ХІХ ст. на цій території перебували ще одні відомі французькі аграрії – брати Компер. Сучасники відмічали їх діяльність на території Таврійського півострова: «...на схилі прекрасної долини, куди ми (члени наукової експедиції паризького професора Ле-Пле, яка мандрувала краєм в 1837 році) опустилися по зручній

дорозі, ми знайшли два біленькі будинки, оточені прекрасно обробленими нивами. Тут живуть два брати французи на прізвище Компер; вони управляють невеликою дачею. Старший з братів великої сім'ї вчився в знаменитій Політехнічній Школі, яку Наполеон називав курицею, що несе золоті яйця. Тут, в цілковитій самотності, він використовує своє дозвілля у вихованні вісьмох дітей та на заняття наукою. Молодший брат його переважно присвячував себе нагляду за сільськогосподарськими роботами. У цьому скромному будинку Ми, люди цілковито незнайомі господарям, були прийняті, як старі друзі...» [373, с. 214]. Брати Компер були також управляючими маєтку генерала К. Пот'є, про якого вже було вище згадано [209, с. 150].

Виділяючть французьких аристократів на півдні України слід згадати про генерал-губернатора, графа Олександра Федоровича Ланжерона, який замінив посту керівника Північного Причорномор'я герцога А.Е. де Ришельє. Ще Катерина II, беручи його на службу, так оцінювала в своєму листі до князя Г.О. Потьомкіна: «Князь Григорий Александрович. По заключении мира с королем Шведским, французской службы волонтер, служивший на гребной нашей флотилии, полковник граф Ланжерон, просил меня дозволить ему ехать в армию нашу, под вашим главным предводительством находящуюся, в чем, видя его желание, отказать причины не находила, а как онезде оказал, паче при Биоркском прогнании шведскаго гребнаго флота, приличные его благородству поступки и храбрость, лично же отнюдь не заражен народа своего нынешною обществу зловредною пагубою, но оную оплакивает при всяком случае; того для разсудила за блао ему сие для него рекомендательное письмо начертать; окажи ему приятный прием; он современно в своей земле будет один из тех, кои стараться станут о возстановлении королевской власти непременно. Пребываю, как всегда, к тебе доброжелательна» [201, с. 101-102].

На початок 1850-х років кількість французьких аристократів збільшується на території півдня України. Підтвердження цьому знаходимо на території тодішньої Херсонської губернії. Серед дворян виокремлюються: Делакур – село Новогеоргівка Херсонського повіту (16 дворів); Доне – село Камяна Олександрівського повіту (32 двори); поручик Дефоржа – село Марьівка Олександрівського повіту (14 дворів); полковник Делакур – село Іванівка Олександрівського повіту (43 двори); поручик Корбе – хутір Гіне Ананьївського повіту (8 дворів); графиня Ланжерон – село Німецька балка Одеського повіту; граф Ламберт – село Варварівка та Данілівка Одеського повіту (170 дворів); генерал-майор Моллера – село Єгорівка Бобрінецького повіту (4 двора) [388, с. 80].

Водночас французи, які володіли землями та будинками в краї з 20 липня 1848 року отримували права залишати у себе маєтки на правах власника. Були прописані основні вимоги, за якими вони отримували ці привілеї: 1) іноземці повинні вносити установлену поземельну оплату та відбувати всі земельні повинності, в залежності від роду діяльності; 2) це правило залишено було лише для тих, хто до цього розпорядження землями володів; з переходом майна у володіння, вони могли передавати у спадок, продаж і інше [330, с. 200].

Французькі переселенці отримали право від російського уряду на певні пільги, наприклад, у перевезенні свого майна до королівства в разі їх повернення до рідної країни. Так, Губернським правлінням було дозволено полковнику Куну перевести своє майно до Франції для дітей його жінки від першого браку, батько яких був офіцер армії Принца Конде Дагоберт [144, с. 238-239]. Слід визначити також, як саме виглядали французи, які потрапляли сюди в період Реставрації у Франції (1813-1830 рр.). У цей час Париж поринув у чергову добу республіканських змов, образ представників цієї нації, котрі переселялися в Україну, втратив притаманний йому раніше національний колорит, усе більше еволюціонізуючи в бік портрета середньостатистичного європейця [252, с. 247-266]

В той же час на території Кримського півострова з'являються французькі аристократи. Сучасники так характеризують их переселення і діяльність на півдні України: «Севастопольский порт, кроме выгод, здесь исчисленных, представляет еще величайшее удобство флотам для наливания водою. Небольшая река, Tschonmaia-Teschak, течет по близости. Один французский инженер Рокур придумал употребить ее для запасных доков, которые можно было-бы тогда выстроить. Сделали нивелировку, и увидели, что начавши работы довольно издалека, можно воспользоваться наклоном реки так, чтобы довести ее до берега на тридцать футов выше уровня моря... Мы остановились в Сабли, даче графини Лаваль. Здесь, как говорят, были первые насаждения, и это первое место, которое сделалось обитаемым. Растительность, прелестная и самая разнообразная, показывает все, что может производить эта страна. За здешним управителем дочь г-га же Серра, французского химика, некогда лаборанта у Фуркруа, а теперь управляющего Имперскими землями в Орианде (графа Витта)... К концу дня мы приехали в Гурзуф, сельский дом, в приятном местоположении принадлежавший графу Воронцову. Прежде это было поместье герцога Ришелье, но он никогда не видал его. Оно может служить примером, как быстро и почти невероятно возрастает ценность земель в здешней стране. В этом поместье сто сорок десятин земли. В 1817 году оно было куплено для герцога Ришелье за три тысячи рублей. На строение и расчистку земель употребили двадцать тысяч рублей... В Феодосии встретил я француза, марсельского уроженца: это г. Клари.

Он, без всяких капиталов, собственною оборотливостию, завел бумагопрядильню, которая процветает. Все средства нашел он в самом себе, хотя ему близкая родня один из богатейших негоциантов в Европе, и одна царствующая королева (К семеству г-на Клари принадлежат нынешняя королева Шведская, и супруга Иосифа Бонапарта, бывшего короля Испанского Они дочери богатого Марсельского купца, г-на Клари)...» [81, с. 195,208,217,232].

Отже, аналіз діяльності французької аристократії продемонстрував, яким саме володінь землями вищеперераховані дворяни в південних губерніях України:

Таблиця 1.

Землеволодіння французької аристократії на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Державного архіву Одеської та Херсонської областей)

<i>Ім'я дворянина</i>	<i>Роки отримання земельних наділів</i>	<i>Адміністративні центри</i>	<i>Кількість землі</i>
Граф Муссе	1795, 1798 рр.	Вознесенський повіт Херсонської губернії	3 тисячі десяти
Князь Арман де Полін'як	1797 р.	Ольвіопольський повіт Херсонської губернії	12 тисяч десятин
Карл Купе	1804 р.	Ольвіопольський повіт Херсонської губернії	9 тисяч десятин
Комерції радник Вільгельмін Рув'є	1806 р.	Дніпровський повіт Таврійської губернії	25 тисяч десятин
Герцог Арман де Ришельє	1807 р.	Сімферопольський повіт Таврійської губернії	940 1
Д'Епіне	1811 р.	Ольвіопольський повіт Херсонської губернії	14 тисяч десятин

<i>Ім'я дворянина</i>	<i>Роки отримання земельних наділів</i>	<i>Адміністративні центри</i>	<i>Кількість землі</i>
Дійсний статський радник, граф Карл Францевич Сент-Прі	1815, 1837 рр.	Дніпровський повіт Таврійської губернії	33200 десятин
Граф де Ламберт	1820 р.	Херсонська губернія	26693 десятини
Статський радник Карл Дерешемон	1826 р.	Одеський повіт Херсонської губернії	9033 десятин
Капітан лейб-гвардії Делакур	1832 р.	Херсонська губернія	250 десятин
Рене Осипович Вассал	1833, 1834, 1835, 1850 рр.	Дніпровський повіт Таврійської губернії	16629 десятин
П'єр Марі	1833, 1847 рр.	Дніпровський повіт Таврійської губернії	8797 десятин
Генерал Карл Іванович Пот'є	1850 р.	Дніпровський та Ялтинські повіти Таврійської губернії	6959 десятин

Таким чином, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. проходить інтенсивно сільськогосподарське освоєння південних губерній України, чому сприяла французька аристократія. Успішність цього процесу була обумовлена, по-перше, політикою російського уряду, який розумів його доцільність, і тому, на законодавчому рівні, сприяв приїзду дворян. По-друге, французька революція, яка підштовхнула до еміграції аристократію. Аналіз господарських галузей краю дозволяє виділити напрямок, у якому були задіяні ці іноземці:

- заселення та створення великих маєтків французькою аристократією у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, які були окремими центрами сільськогосподарської продукції;
- заснування та розвиток виноградарства на землях дворян;
- встановлення вівчарства, як одної з основних галузей тваринництва краю в зазначений період.

Звісно, даний факт позитивно відобразився на освоєнні та розвитку південної України, що підтверджують відомі вчені. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

Наступною складовою французької еміграції після аристократів були професіонали-аграрії, які займалися вирощуванням сільськогосподарських культур або розвитком тваринництва в південних губерніях України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Причина їх приїзду до Північного Причорномор'я була іншою ніж у дворян. Основна мета переселення цих спеціалістів – заробіток, оскільки у себе на батьківщині їх професійні навички були не потрібні. Але, деякі аграрії були запрошені російським урядом взяти участь в економічному розвитку Північного Причорномор'я.

В цей час на півдні України утворилась така ситуація: «Южная, или степная Украина значительно отличалась в хозяйственном отношении от других частей Украины. В начале XIX века это был район обширного скотоводства, главным образом овцеводства. Здесь разводились овцы... Второе место в скотоводческом хозяйстве занимали лошади. Разводился и крупный рогатый скот. Скотоводство в значительной мере было экстенсивным, так, например, в Екатеринославской губернии лошади круглый год находились на подножном корму. В Херсонской губернии еще водились дикие лошади. Население степной Украины в начале XIX века занималось и хлебопашеством, но оно стояло на втором плане, хотя местами хлеба сеялось столько, что он продавался в нехлебородных частях района и даже за его пределами и употреблялся на винокурение. В Херсонской губернии были посева пшеницы-арнаутки. Основное богатство Крыма составляло садоводство, особенно виноградарство и связанное с ним виноделие. Однако в начале XIX века уровень этой важной отрасли хозяйства был еще не высок, и крымские вина не отличались тем высоким качеством, какое приобрели позднее. Другой важной отраслью Крыма было овцеводство; разводились овцы разных пород, в особенности были известны овцы крымской породы, дававшие дорогие мерлушки. Вино и мерлушка были предметом торговли. В 1797 году был поставлен вопрос о разведении в России мериносов, но тогда это не было осуществлено. Первое стадо тонкошерстных мериносовых овец было завезено в 1803 году в Таврической губернии, затем в 1804 году был учрежден «овчарный завод» около Одессы. В последующие годы правительство раздавало земли на юге Украины желавшим разводить стада тонкорунных овец. 12 января 1804 года были изданы специальные правила о раздаче в южных губерниях пустых казенных земель для учреждения «овчарных заводов». Главным предпринимателями в этом деле были русские помещики, по преимуществу крупные и принадлежавшие к титулованной знати» [385, с. 8-9,16-17].

В той же час, початок їх переселення на південь України був пов'язаний з зацікавленням генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна [375, с. 25] в розвитку окремих аграрних галузей, наприклад, садівництва. Тому в 1783 році з Франції було запрошено вченого І. Банка, який отримав посаду директора Таврійського саду. Йому доручили розведення кращих сортів винограду. Інший його колега та співвітчизник І. Дофіне також брав участь у цьому процесі. Пізніше останній отримав землі в Дніпровському повіті Таврійської губернії [342, с. 91].

У 1783-1784 рр. уряд Російської імперії запрошує ще одного французького спеціаліста Ж. Банка, який займався вирощуванням винограду в Криму: «...виноградники Судака за розмірами суттєво поступалися астраханським. Приїхавши на півострів у 1783 році, Ж.Банк виявив, що виноград уже вирощувався тут татарами, хоча вони і обмежувалися тільки його збором без обробки. Француз, схоже, був розчарований цим призначенням, говорячи зі співчуттям, що сад Потьомкіна невеликий і про створення винокурні мови йти не може, але вибору не було. Проявляючи передбачливість, Банк намагався декілька разів переконати князя заключити договір, щоб отримати більш офіційний статус. Він також запросив собі жалування 2 тисячі рублів на рік... француз попросив дозволу заїхати до Астрахані, щоб звідти забрати свою родину...» [240, с. 48-50]. У листах цього француза відмічено, що весною 1785 року він займався створенням саду в маєтку князя Г.О. Потьомкіна в Карасу-Базарі Сімферопольського повіту Таврійської губернії, який наказав йому посадити 660 додаткових лоз винограду з Угорщини для подвоєння їх кількості. Ж. Банк вирощував цей вид культурних рослин сорту токай, який був більш стійкий та добре приживався на Кримському півострові [Там само]. У цілому саме в цей час виноградарі висаджували на південно-західному березі Таврії кращі сорти винограду з Шампанії та Бургундії. Дослідники так бактеризували його діяльність на півдні України: «...Приїхав на полуостров в 1783 г., Ж. Банк обнаружил, что виноград уже выращивается здесь татарами, хотя они и ограничиваются только его сбором без переработки. Тем не менее, Потемкин приказал ему дополнительно посадить в своих садах еще 660 черенков винограда из Венгрии, предполагая затем удвоить их число. Нет никаких свидетельств того, что винодельческое хозяйство в Судаке было монокультурным, однако в документах часто упоминается сорт токай, как весьма устойчивый и хорошо прижившийся в Крыму. В 1783-1785 гг. из винограда, собранного в поместье Потемкина, производилось от 40 до 45 гектолитров белых и красных вин. Кроме того, закупив урожай соседних садов, француз сумел увеличить производство этой продукции в четыре раза. Наиболее крупным был урожай в крымских поместьях короны, из которого в 1785 г. было получено 240 гектолитров вина. Качеством судакского вина Ж.

Банк, похоже, был доволен, уточняя, что «оно пенится, как шампанское». Игристые вина производились в России донскими казаками еще с XVII в. Однако, когда в XVIII в. особую популярность приобрело шампанское, начались многочисленные попытки копировать технологию его производства. Граф Фортиа де Пиль отмечал в своем путевом дневнике, что «шампанское весьма в моде, и ежегодно в Петербурге его потребляют в гораздо большем количестве, чем то, которое находит отражение в регистрах таможи: секрет производства такого вина известен повсюду». Непонятно только, имел ли он в виду различные игристые вина, изготовлявшиеся почти по всей Европе, или речь шла именно о российском «шампанском». В последнее десятилетие XVIII в. многочисленные аналогичные опыты не без успеха были предприняты и в различных хозяйствах Крыма. Кроме того, Ж. Банк готовил для Потемкина ликеры. Что касается Шевалье де ла Колиньера, то он писал что «судакские вина, единственные известные в Крыму, обладают довольно приятным вкусом. Их недостаток – не очень высокое качество: они не могут долго храниться и не выдерживают перевозки, причиной чего следует считать не климат, а плохой отбор. Что касается почвы и расположения, то виноградники эти посажены в долине на плодородной земле, которая к тому же орошается, к чему собственно и сводятся все усилия татар по возделыванию винограда»...» [240, с. 54-55].

Початок революції у Франції суттєво не знизив інтенсивність переселення аграріїв на південь України, навіть не дивлячись на те, що уряд Російської імперії зобов'язав усіх колишніх підданих Людовіка XVI присягнути на вірність царю [372, с. 270]. Влада, в свою чергу, продовжувало видавати певні пільги та права цим іноземцям. Так, з 13 лютого 1797 року було надано по 50 десятин землі кожному французу, який зайнятий у вирощуванні винограду та висаджуванні садів. У результаті, російський уряд став ініціатором розвитку цих аграрних секторів в Гурзуфі, Алупці та інших частинах Кримського півострова [400, с. 130].

Узагалі, оцінюючи російські простори, французи визнавали наявність значних природних багатств і широких можливостей для практичної діяльності, які використовувалися не повною мірою та не раціонально. Усе це слугувало створенню нормотворчої бази урядом царської держави, що в свою чергу повинно було стати важелем для більш інтенсивного господарського освоєння французами регіону. Російське законодавство прописувало основні правила та привілеї французьких переселенців, які були залучені до аграрних галузей краю. Вони приїжджали на наймані роботи, ставали управляючими поміщицьких угідь та займали інші посади [343, с. 50].

На початку XIX ст. значну роль у переселенні спеціалістів-аграріїв відіграв генерал-губернатор Арман Емануїл де Ришельє (1805-1814 рр.), який отримав певні

інструкції в здійсненні своїх повноважень. До їх складу входила і економічна складова розвитку краю. Так, з 1803 року він, наприклад, повинен був видавати паспорти французьким переселенцям, що мали намір заселитися на територію краю [120, с. 442-443].

Цей чиновник французького походження був також одним з ініціаторів розведення садів у Катеринославі, на що йому було видано 3 тис. рублів [131, с. 690-691]. Для господарського розвитку цієї місцевості герцог А. де Ришельє запрошував спеціалістів із Франції, які налагоджували більш інтенсивне виробництво сільськогосподарської продукції: «... у 1817 році... заводить виноградники в своєму маєтку, в Гурзуфі, де буде собі великий замок... тут починають з'являтися французи-винороби, яких разом з лозами охоче виписують з Франції» [411, с. 128].

Водночас уряд Російської імперії створює ряд установ та навчальних закладів, які покликані навчити нових спеціалістів з виноробства. Активну участь брали французи в заснуванні таких шкіл. Так, в 1802 році було створено училище виноробства. У 1803 році в Судак прибули спеціалісти з Франції Берер і А. Коні. З того часу французькі імена нерозривно пов'язані з цим училищем. З 1810-1813 рр. доглядачем цієї установи був П. Марі. В 1813-1817 роках училищем завідував А. ван дер Скраф, зять професора, вченого-хіміка Де Серра [Там само].

Закінчення вітчизняної війни 1812 року дало змогу направити деяких військовополонених на південь України. Документи Державного архіву Одеської області конкретизують цей процес. Так, згідно указу губернатора, дійсного статського радника Кирила Семеновича Гладкого від лютого 1813 року французькі солдати були відправлені до Новомосковського повіту Катеринославської губернії, де були задіяні в місцевих колоніях на сільськогосподарських роботах [34, арк. 1].

У першій половині XIX ст. продовжується процес запрошення провідних спеціалістів-садівників. Яскравим прикладом тому служить француз Карл Десмет: «... подальше виконання думки: помістити в Херсонській губернії штучне лісництво належить французькому ботаніку та натуралісту Карлу Десмету, запрошеного Ришельє... Приїхавши до Одеси, Десмет знайшов, що все рослинне царство, яке прикрашало тоді собою це місто, не більше 65 порід і видів дерев і 57 чагарників у тому числі декілька не властивих цьому краю. 72 десятини приміської землі було пустим...» І тому він вирішив виправити цю ситуацію, почавши створювати відомі на той час одеські сади: «Восени 1814 року відведена була земля в південно-східній частині міського вигону, скопано невеликий рів і частина оної зорано. З появою весни, робота вже почалась, і 15 квітня 1820 року, можна говорити, Ботанічний сад формально заснувався. Для перших плантацій було надіслано до

20 тис. дерев і чагарників з Никітінського саду і до 10 тисяч однолісок з Ольвіопольських та Тираспольських казенних дач. Крім цього безліч насіння та молодих рослин було виписано із-за кордону, але все, що прислали, було невдалим. Як би не було, постійність і глибоке природознавство Десмета завершилося успіхом: через 3 роки потому, в кінці 1823 року, сад відпускав вже молоді дерева та чагарники в новозаведених Одеських садах і хуторах, і за офіційними даними в 1829 році відпускав до 50 тисяч штук» [398, с. 243-244]. В той же час, сучасники так характеризували діяльність цього французького спеціаліста: «... начало искусственного лесоводства в этом крае принадлежит Французскому ботанику Карлу Десмету, приглашенному в Россию герцогом де Ришелье. С 1820 года он стал засаживать деревьями, кустами и цветами, доатсвленными из разных мест края и из за границы, отведенный для того пустопорожний участок земли, близ Одессы; пример его подействовал на жителей Одессы...» [227, с.135]

У листах генерал-губернатора М.С. Воронцова (1823-1844 рр.) відмічалось саме щодо цих Десметовських садів у період правління князя. А станом на 1849 рік в урядових документах Ботанічний сад Карла Десмета значився, як найкращий в Одесі [259, с. 300]. Узагалі, на території Північного Причорномор'я виокремлюються кращі сади, які були засновані саме французькими спеціалістами: «Примітними казенними садами, які були улаштовані як приклад для розповсюдження кращих порід дерев: а) нікітинський в Криму, б) одеський...» [329, с. 170]. Таким чином, позитивний результат роботи цього садівника був відмічений місцевою владою.

У той же час на території Кастропуло Симферопольського повіту Таврійської губернії існував маєток, у якому французький спеціаліст вирощував виноград. Сучасники так описують цей маєток, де перебував цей аграрій: «...ми знаходимося в Кастропуло... управляючий цього маєтку, за допомогою Французького виноградаря, зустрів не дуже гостинно... В 1829 році тут було розведено великий виноградник, у якому насаджені чубки різних, найкращих сортів винограду, привезених з Іспанії...» [209, с. 376].

Особливу роль у процесі залучення французьких спеціалістів-аграріїв відіграла політика двох генерал-губернаторів А.Ф. Ланжерона та М.С. Воронцова [371, с. 120]. У результаті, у Північному Причорномор'ї з'явилися Бланшо, Вісман, брати Амантон, які успішно займалися культивацією різних сортів винограду в Копсельській долині Ялтинського повіту Таврійської губернії. Останній керував ліонською фірмою на згаданій території, що і займалася вирощуванням цих культурних рослин. Після нього посаду керівника займала французька Жакмар, яка використовувала глибоке орання особливим плугом при вирощуванні винограду – цей метод використовували на півдні Франції [351, с. 54] У якості управляючого маєтків Комсельської долини був призначений француз

Лассуа [411, с. 120]. Крім цього князь М.С. Воронцов запросив винороба Шевріє, який займається висаджуванням у його маєтку культурних рослин з Арбуа (Франція) [Там само].

Збільшення численності французьких виноградарів у регіоні стало причиною появи єдиної професійної організації. У результаті, у 1826 році було створено «Компанію по удосконаленню та продажу кримських вин». Ця спільнота була покликана об'єднати капітали всіх виноробів Таврійського півострова. Фамілії Амантон, Ларге, Коллена тісно пов'язані з історією цієї установи. Її діяльність була недовгою, оскільки вже в першій половині 30-х рр. ХІХ ст. організація почала само ліквідуватися. Основна причина – недостатньо широке коло зацікавлених серед самих же французів. Поступово в її складі залишився тільки Судакський район [402, с. 18]. А в 1840 році, взагалі, об'єднання перестало існувати [351, с. 60].

У той же час процес переселення французів, особливо аграрії, до 40-х років ХІХ ст. успішно продовжується. Документи Державного архіву Одеського області підтверджують даний факт. Наприклад, у 1842 році в Одесу приїжджає француз Л. Констань, який був направлений в Ананьївський повіт Херсонської губернії. Він отримав там посаду хлібороба [26, арк. 13-14]. У 1846 році прибувають А. Одду та В. Лейдет – садоводи Одеського повіту Херсонської губернії. У тому ж році переїжджає на Південь України виноградар П. Пелісій, який був призначений у кримські сади [27, арк. 159, 174, 478]. У списку під назвою «Про дозволяння іноземним підданам в'їжджати до Росії» від 1850 року значився І. Кул'є, що займався виноробством на південному березі Криму ще з 1849 року [7, арк. 217-218].

У цей період з'являються також і на території Херсонської губернії французькі управлінці-аграрії. У документах Державного архіву Херсонської області з приводу цього значилися: Раг'є – надвірний радник у селі Валовой; дворянин Делакур – надвірний радник Марії та Катерини Людвікових, які володіли селом Балкур; Лобрі – надвірний радник при селі Лобрієвка; Лебе – радник в місті Херсон [56, арк. 10-11, 18-19, 25, 31]. Крім цього, у першій половині ХІХ ст. французи були управляючими колоніями інших іноземних переселенців. Прикладом тому служить граф де Мезон, який займався благоустроєм кримських татар у краї: «Справжнім винуватцем улаштування (татар) і теперішнього благоустрою повинно почитати Французького емігранта графа де Мезона, назначеного начальником Ногайських орд у 1808 році, і був на цій посаді більше 14 років...» [226, с. 120]. Цей француз запровадив до господарського життя ногайців садівництво та лісництво: «В одному з центрів зосередження ногайських орд в 1811 р. було закладено гай, де вже в 1822 р. нараховувалося 40000 фруктових дерев. Коли у

зв'язку з російсько-турецькою війною 1806-12 рр. визрів урядовий план депортації ногайців до внутрішніх губерній Російської імперії, Рішельє виступив гарантом їх лояльності російській владі. На графа де Мезона було покладено урядове завдання прищепити ногайцям осілий спосіб життя. З цією метою він збудував для них мечеті, навколо яких було зведено хатини. Так виникло близько ста поселень, оточених полями й садами, де культивувалися європейські сорти зернових та овочевих культур» [351, с. 60]. Російський уряд за це його нагородить маєтком Аджи-Біке Актачиської волості Сімферопольського повіту Таврійської губернії в 1817 році [247, с. 594-677].

У той же час одним з мешканців південного узбережжя Криму був француз за походженням, який займав посаду керуючого в маєтку свого земляка, генерала російської служби К. Пот'є. Функції свої він виконував, певне дуже вправно, оскільки це підвладне йому за посадою господарство проіснувало до 1854 року [373, с. 200].

Проаналізувавши діяльність французів у становленні та розвитку сільського господарства південних губерній України можна констатувати:

Таблиця 2.

Кількісний склад французьких спеціалістів в аграрному секторі Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Державного архіву Одеської та Херсонської областей)

Галузь сільського господарства	Кількість французьких аграріїв	Адміністративна одиниця
Садівництво	11	Таврійська та Херсонська губернії
Виноградарство	8	Таврійська та Херсонська губернії
Хліборобство	1	Херсонська губернія
Різноробочі	20	Катеринославська губернія
Управляючі маєтками	5	Херсонська губернія

Таким чином, французькі спеціалісти-аграрії були задіяні в освоєні земель південно-західної частини Російської імперії та безпосередньо брали участь в становленнях окремих секторів господарства (виноградарство, садівництво) регіону.

Займалися також управлінням великими земельними ділянками поміщиків Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній.

Аналіз сільськогосподарської діяльності французьких переселенців дав змогу виокремити основні напрями аграрної сфери, де були задіяні ці західноєвропейці на території південних губерній України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.:

- створення французькими аристократами великих землеволодінь і перетворення їх в поміщицькі маєтки, що сприяло освоєнню ново приєднаних територій Російської імперії;
- поява в цих маєтках тваринництва, виноградарства та садівництва, які створили базу для розвитку зазначених аграрних галузей Північного Причорномор'я;
- освоєння спеціалістами-аграріями земель півдня України та безпосередня участь у становленні вказаних секторів сільського господарства;
- управління французами великими земельними ділянками російських та іноземних поміщиків, що сприяло успішному розвитку аграрного сектору регіону.

Таким чином, проведене дослідження на основі аналізу історіографічної та джерельної бази аспекту, який стосується господарської діяльності французів у краї, дозволяє конкретизувати один з напрямів співробітництва в XVIII – XIX ст. А саме більш докладно розглянути прогресивний вплив цих іноземців на становлення основних галузей аграрного життя регіону в зазначений період. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

МІСЦЕ ФРАНЦУЗІВ У ПРОМИСЛОВІСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Французькі переселенці залучалися до становлення та розвитку окремих галузей промисловості краю, що стало результатом саме урядових заходів стосовно економічної розбудови півдня України. Влада, намагаючись привернути значну кількість цих західноєвропейців, створює сприятливі умови для їх діяльності, надаючи їм пільги та привілеї. Російський уряд, розуміючи доцільність розбудови цієї сфери господарства, залучав на ряду з іншими іноземцями, і французів до кустарно-ремісничого виробництва, мануфактурної та фабрично-заводської промисловості.

Узагалі, розглядаючи положення французів, виділимо загальну характеристику перебування іноземців у південних губерніях України в першій половині XIX ст.: «Живуть виключно в Одесі та невелика частина в інших губерніях. Спосіб життя та їх звичаї повністю різнохарактерні та ми можемо тут казати тільки те, що більша частина з них заробили свої капітали тут же в Одесі та в Херсонській губернії та вказати на іншу, загальну їм якість, що деякі з них не відрізнялися освіченістю. В Одесі вони знаходилися в такій кількості, що складають особливе суспільство та більш осіле, ніж російські дворяни, ті, які походять з аристократичних сімей, тимчасово там оселяються та живуть самотньо, або приєднуються до чиновників, яких занесла сюди служба, або, нарешті, до стану поміщиків, які приїхали сюди по справах або для втіхи, поки дозволяють кошти. Тому іноземці тут мають значення особового елемента суспільства, який і відрізняється особливостями. Одеські неогоціанти відрізняються від іноземних тим, що зробились неогоціантами тут же в Одесі, отримуючи свій капітал з нічого, і тому не мають ні відповідної освіти, ні підготовки, щоб стати на рівень зі своїм положенням. Кількість грошового обороту затверджують тут за аферистом ім'я неогоціанта, а о з'єднані з цим іменем ідеї комерційної освіченості тут не думають» [413, с. 537-538].

Тобто французькі емігранти, на ряду з іншими іноземцями, знаходилися у привілейованому положенні, що дозволяло їм більш продуктивно впливати на промисловий розвиток регіону.

Південно-західна частина Російської імперії, в більшій мірі, була аграрним регіоном, що не дозволяло повною мірою розвивати промисловий сектор, оскільки основний капітал направлявся у сільське господарство. Тому в другій половині XVIII ст. царський уряд, розуміючи недоцільність такого одностороннього розвитку цієї частини держави, починає проводити заходи, які стосуються становлення та розбудови промисловості на південному заході. На ново приєднаних територіях починається цей процес. Вхідження сучасного півдня України до складу Російської імперії було пов'язано

з закінченням російсько-турецьких війн 1768-1774, 1787-1791 рр. та приєднанням Кримського півострова в 1783 році. З цього часу край починає набувати статусу економічного центру півдня України. Саме французькі промисловці допомагали російській владі в розвитку регіону. У царському законодавстві представлена низка юридичних документів, які підтверджують залучення цих західноєвропейців до деяких галузей промисловості [276, с. 74-79].

Французи займали окреме місце в розвитку суконного виробництва регіону, про що свідчить нормативна база. Наприкінці XVIIIст. російський уряд, для більш інтенсивного виробництва цієї продукції, прописує в законодавстві певні завдання перед підприємцями. Згідно Указу Сенату від 15 січня 1798 року фабрики, які знаходяться на Півдні України (деякими з них володіли французи), повинні збільшити кількість робітників для інтенсифікації виробництва вовни [107, с. 30-31]. А саме для виготовлення ресурсної бази для таких підприємств створювалися заводи по переробці вовни. У цьому процесі також були задіяні французькі промисловці. Так, згідно доповіді Експедиції державного господарства від 20 червня 1797 року на території Таврії проводився збір коштів, які направлялися на становлення та розвиток вовномийок у Криму [104, с. 670-671]. На зібрані кошти 12 серпня 1797 року було відкрито завод з розведення овець у Таврійській губернії. 2 тис. овець було закуплено на 6 тис. рублів для цього підприємства [105, с. 681-684]. Ці вівці стали ресурсною базою для виготовлення чистої вовни.

Юридичні документи царської держави прописували механізм надання земель західноєвропейцям, на яких започатковували ці підприємства. Це відомо з Доповіді Міністра внутрішніх справ від 12 січня 1804 року. У документі йдеться, що кожний вівчар отримував землю в розмірі одної десятини на вівцю. Землі спочатку видавалися на 10 років, але якщо підприємець не виконає поставлені перед ним завдання, то його землі переходили до земельного фонду царської держави та стягався податок у розмірі 20 копійок з десятини за кожний рік [122, с. 15-16]. Іноземці, у тому числі і французи, які прибували до Росії і присягали на підданство цієї держави, згідно Указу від 30 травня 1808 року повинні сплатити певний відсоток зі своїх капіталів [134, с. 278-279].

Таким чином, юридична база Російської імперії надавала певні пільги та кошти французьким промисловцям Півдня України для започаткування своїх установ з переробки шерсті.

Одною з відомих родин підприємців, яка відіграла визначну роль в економічній історії Північного Причорномор'я протягом всього XIX століття, були Вадони, що мали у власності заводи на території міста Херсона. Переселення одного з засновників цього роду промисловців південного регіону Російської імперії Ж. Вадона припадає саме на кінець

XVIII – початок XIX століть. На одному з кораблів, який відправився з Марселя у кінці XVIII ст., спалахнула епідемія чуми, під час якої загинули майстер Жозеф Вадон і його дружина. Залишився тільки їх син, Жозеф Вадон, якого капітан судна висадив на території Османської імперії [263, с. 70-71]. Протягом кількох років Жозеф жив у Константинополі, навчався слюсарному та ковальському ремеслу. У 1797 р він переїжджає до Росії, де спочатку живе в Умані, і працює у маєтку графа Потоцького, а потім переїжджає у Херсон. Тут у районі Забалки-Сухарного Жозеф Вадон відкрив кузню. Херсонці і зараз називають цей район – „Кузні” [Там само]. Тобто, у цей час переселяється один із відомих французьких спеціалістів до краю, промисловий розвиток якого нерозривно пов'язаний з діяльністю родини Вадонів протягом XIX – початку XX ст. Ця сім'я зробила великий внесок у суднобудівну сферу регіону.

В той же час, французи вплинули і на розвиток суконного виробництва Півдня України. Але спочатку, звернемо увагу на загальні темпи виробництва суконної галузі на всій території Російської імперії, що слугувало появі вільнонайманої робочої сили взагалі. Так, в суконному виробництві до кінця 90-х років XVIII століття різко збільшилася роль підприємств, які використовували вільнонайману робочу силу. Ще в кінці 70-х років XVIII ст. мануфактури, на яких домінували вільнонаймані робітники, склали 54 % всіх купецьких установ, а до кінця століття їх кількість становила вже 67,6 %. Складаючи 30 % всіх мануфактур у 1797 р., купецькі підприємства, на яких використовувалися в основному вільнонаймані робітники, виготовлялося 36,7 % всіх сукон. З трьох казенних суконних мануфактур одна знаходилася у відомості комісаріату. Дві інші – Катеринославська та Іркутська – були передані під владу Мануфактур-колегії [334, с. 50]. Відомою, що на території півдня України була Херсонська суконна фабрика, яка з'явилася ще на початку XIX ст. Саме з діяльністю трьох чиновників французького походження – генерал-губернатора герцога А.Е. де Ришельє, Херсонського цивільного губернатора графа К.Ф. Сент-Прі та Херсонського військового губернатора графа А.Ф. Ланжерон пов'язано існування цього підприємства. Архівні документи стосовно цього свідчать: «17 листопада 1811 року... колишній тоді Військовий Губернатор Дюк де Ришельє засвідчив про позитивні успіхи фабрики, та планував для удосконалення віддати навечно під фабрику дім... Цивільний Губернатор Сент-Прі в серпні 1816 року надав розпорядження про залучення до фабрики незаможних... від Херсонського Військового Губернатора Ланжерона стало відомо про невиконання... утримання установи при Херсонському наказі суконної фабрики...». У результаті десятилітнього (1806-1816 рр.) свого існування фабрика була закрита [36, арк. 6-11].

Ресурсна база для таких фабрик виготовлялася на переробних заводах Північного Причорномор'я. Першим ініціатором створення таких підприємств був генерал-губернатор Григорій Олександрович Потьомкін: « Він (Потьомкін) положив у Новій Росії початок промисловості, яка зараз дає нам мільйони рублів...» [405, с. 15]. З 1797 року було поставлено питання щодо розвитку вовномийних підприємств у Росії. У 1804 році заснували «вівчарний завод» біля Одеси. У наступні роки уряд надавав землі на півдні України для розведення тонкорунних овець, вовна яких потім відправлялася до мийних цехів. 12 січня 1804 року були видані спеціальні правила роздачі в південних губерніях пустих казенних земель для створення «вовномийних підприємств» [383, с. 230].

Деякими вовномийними заводами володіли французи. Так, на початку ХІХ ст. діяв відомий французький підприємець Вільгельмін Рув'є. Він отримав від уряду 100 тис. рублів асигнацій для виробництва чистої шерсті. Саме він був одним з ініціаторів створення такого підприємства на території Таврійської губернії [314, с. 45]. Його наступниками були Рене Осипович Вассал та Карл Іванович Пот'є: «Успіх установ Вассалья породив наслідувачів; усі почали започатковувати вовномийки. Цьому сприяла висока ціна на шерсть: Вассал отримував спочатку в Москві до 75 рублів асигнаціями за вовну. По мірі інтенсифікації цього виробництва, ціни почали падати... Вассаль заснував разом з генералом Пот'є в 1823 році першу вовномийку в Херсоні. Потім вони стали відправляти свою шерсть за кордон, де за чисту та сортовану давали по 105 рублів, а іноді і 150 рублів за пуд. Тобто, у цей період французи стають монополістами у виготовленні чистої шерсті на півдні України.

Велику роль в розвитку окремих галузей промисловості відіграв герцог де Ришельє: «Очень скоро он (Ришелье) приобрел громадную популярность между жителями Одессы и всего края, военным генерал-губернатором которого он был назначен в 1805 году... Он заботился об усовершенствовании продуктов сельского хозяйства. «Наше зерно, - говорил он, - должна быть самого высокого качества и в заграничной торговле хлебом для ея успеха не должна быть допускаема какая-либо недобросовестность». Герцогу мы обязаны заведением тонкорунного овцеводства, началом шелководства, садоводства и виноделия; также выписал он ремесленников из Германии, предоставив им льготы самоуправления... улицы (Одессы) стали обсаживать акациями, вывезенными из Марселя...» [418, с. 19-20].

У свою чергу російський уряд заохочував розвиток тонкорунного вівчарства в південних степах та роздавав землі поміщикам для заснування заводів, надавав їм грошові позики для розведення мериносів. До числа цих поміщиків входили і французькі переселенці. З 1816 року був дозволений експорт вовни за кордон, що призвело до

інтенсифікації виробництва цієї продукції. У результаті поголів'я тонкорунних овець в Причорномор'ї збільшувалося швидкими темпами. У 1808 році налічувалося всього 9 тисяч голів тонкорунних овець, а в 1823 році – вже 444 тисячі голів [299, с. 327-342].

Підтвердження цього факту присутнє в архівних документах. Аналізовані джерела дозволяють конкретизувати, що саме французька аристократія відіграла суттєву роль у промислового розвитку краю в цей час. Влітку 1811 року одеський негодіант д'Епіне подав на розгляд уряду проект розведення в краї цигайських овець [401, с. 160]. Російська влада узгодила його проект і він отримав 14 тис. десятин землі під вівчарство в Ольвіопольському повіті Херсонської губернії [400, с. 230]. Одним із відомих промисловців Півдня України був вищезгаданий граф К.Ф. Сент-Прі, який був ініціатором розвитку деяких галузей промисловості на півдні України. У 1813 році він був членом комерційного суду, про що свідчать архівні документи [24, арк. 1] та відомості сучасників: «Комерційний суд мав завзятого, знаючого та гідного президента графа Сент-Прі...». З 1816-1821 роках він був Херсонським губернатором. Саме під час його правління продовжувалося більш інтенсивно розвиватися вівчарство в регіоні. Він запросив із Франції спеціаліста П'єра Муллена, під керівництвом якого в 1828 році налагоджувалося будівництво цеху для миття вовни на березі Дніпра та почалось розведення «гишпанських овець» в Херсоні [84, с. 35].

Сучасники так оцінювали це підприємство: «Вона (фабрика) побудована на великому острові, який створений рукавом Дніпра, і складається з великих дерев'яних будівель. На верхніх поверхах працюють жінки, які розщеплюють вовну, яка вже вимита, і розбирають її по сортам; на нижніх поверхах знаходиться велика кількість комірчин, у кожній з яких зберігається особливий сорт вовни. Тут же знаходиться і прес. Цим пресом уминають тюки з вовни. Він складається з простого гвинта, який повертається за допомогою горизонтального важеля, і тому далеко не представляє собою тих вигод, які можна мати за допомогою гідравлічного пресу. При огляді промивання нам показали видовище істинно живописне, яке привнесло такий відбиток місцевого характеру, що неможливо залишити його без опису. Чани же, в яких проходить процес миття, встановлені на плотах; миттям займалися 200 дівчат від 18 до 20 років, які знаходилися під доглядом декількох літніх жінок. Ми прийшли на мануфактуру відразу після обіду, коли робітники відпочивали. У спекотну погоду молоді робітниці, за традицією, під час відпочинку купалися; а тому на плотах нікого не було. Натомість навколо плота, річка була усіяна безліччю плаваючих дівчат...» [373, с. 181-182].

До середини XIX століття промисловість із первинної обробки вовни й машини по миттю цієї сировини Р. Вассала займали лідируючі позиції у Північному Причорномор'ї

[84, с. 36]. Він також володів аналогічним заводом в околиці Перекопу та в Ялті. У цей період на його заводах працювало біля 600 чоловік, що дає змогу представити підприємства Вассала як одні з найбільших на півдні України в той час [327, с. 150]. У результаті, за його плідну працю він отримав титул камергера Російської імперії. Сучасники оцінювали Р. Вассала як розумного спеціаліста, який розводив овець чистої породи. Вівчарні цього дворянина, що набули широкого вжитку в Херсоні, розвивалися на основі нових для того часу методів і технологій [209, с. 300].

Взагалі, деякі дослідники вважають, що з цього періоду починається новий період в російсько-французьких відносинах, які дали можливість поліпшити співробітництво між обома державами в певних галузях господарства на півдні України. Вчені стосовно цього відмічають: «В настоящее время широкое и всестороннее сотрудничество России и Франции превратилось в неотъемлемую часть сложного комплекса современной международной жизни. Всё большее значение приобретает многосторонняя дипломатия, в рамках которой взаимодействие России и Франции играет значительную роль. Особое значение русско-французских отношений объясняется также тенденцией отхода от биполярных отношений и возрастанием значения многосторонней дипломатии, что нашло отражение в наши дни в совместной деятельности трёх наиболее крупных государств Европы – России, Германии и Франции. 1818 год ознаменовал начало нового этапа в русско-французских отношениях после того, как России – наиболее влиятельному члену Священного союза – удалось ввести потерпевшую поражение в войне Францию в состав европейского альянса на конгрессе в Аахене в 1818 году. В значительной мере благодаря поддержке России, рассматривавшей Францию в качестве потенциального союзника на случай оформления англо-австрийской коалиции, эта страна стала фактически полноправным членом Пентархии – союза пяти держав: Англии, Австрии, Пруссии, России и Франции. Таким образом, несмотря на происки Австрии, Англии и Пруссии, стремившихся низвести Французское королевство до положения второстепенной европейской державы, усилиями российской дипломатии Франция не только сохранила свой престиж на международной арене, но и приняла активное участие в решении европейских дел. В свою очередь руководители французской дипломатии отдавали себе отчёт в том, что из всех великих держав – членов Четверного Союза они могут рассчитывать лишь на поддержку России и поэтому старались сохранить расположение российского правительства. Но в то же время, в силу ряда причин, обе стороны стремились не афишировать свои дипломатические контакты. Российское правительство опасалось как бы сближение с Францией не было истолковано другими членами Священного союза как проведение опасной и даже враждебной по отношению к ним политики. А

французский кабинет, учитывая угрозу выступления либеральной оппозиции внутри страны, не мог слишком открыто идти на сближение с абсолютистским монархическим режимом (а также присоединяться к некоторым, носившим особо реакционный характер решениям, принимавшимся на конгрессах тремя абсолютистскими державами). Уже накануне конгресса в Троппау-Лайбахе (11 октября 1820 года – 26 февраля 1821 года) сложились определённые предпосылки, благоприятствующие русско-французскому сближению. В преддверии новых переговоров русское правительство самым серьёзным образом рассматривало возможность установления более тесных контактов с Францией. Политические круги Франции в этот период также предпринимали демарши, имевшие целью выяснить дальнейшие перспективы русско-французских отношений. Более того, как свидетельствуют материалы конфиденциальной переписки государственных деятелей Франции и России, стороны рассматривали даже возможность создания русско-французского альянса. Несмотря на наличие ряда благоприятных предпосылок, процесс русско-французского сближения не был простым. С одной стороны, он во многом зависел от изменений в общей расстановке политических сил в Европе. С другой, – на него оказывала существенное влияние внутривнутриполитическая ситуация в обеих странах. Наконец, определённую роль играл и такой фактор, как состав делегаций на переговорах. В ходе переговоров в Троппау, затем в Лайбахе наметилось смещение "вправо" внешнеполитической линии Санкт-Петербургского и Тюильрийского кабинетов...».

В свою чергу, російський уряд уважно слідкував за промисловим розвитком краю. Наприклад, у першій половині XIX століття граф Кочубей отримав від тодішнього генерал-губернатора Ланжерона звіт про розвиток вівчарень, якими володіли французи: Рувьє, Рено, граф Сент-Прі, Кобле та інші. Один тільки В. Рув'є мав до 37 тис. голів овець відмінної породи і в 1820 році отримав за вовну з них до 112 тис. рублів прибутку [400, с. 190]. Також французькі емігранти підтримували промислову діяльність своїх співвітчизників. Так, інженер Гоммер де Гель дав позику своєму зятю Пуат'є, який мав вовномийне підприємство [327, с. 280]. У результаті до кінця першої чверті XIX ст. вовна починає посідати перше місце серед товарів, які вивозяться на експорт з краю [335, с. 180]

Французи не тільки брали участь у розвитку промисловості, але і видавали навчальні посібники з цієї галузі. Так, Демоля, член Товариства сільського господарства південної Росії, написав працю «Ручная книга для овцеводов» [378, с. 50]. Взагалі, вівчарство приносило великі прибутки для краю, тому місцевий уряд, за допомогою французів, налагодив прямий транзит тонкорунних овець до Катеринославської губернії з Іспанії [386, с. 260].

У першій половині XIX ст. Бенедикт-де-ля Муре мав свою мануфактуру в містечку Карасу-Базар Бахчисарайського повіту (нині Белогорськ, Белогорський район, Автономна Республіка Крим), де з жирової сировини натурального походження виготовлялися миючі засоби та предмети церковного начиння [373, с. 200]. У той же час діяв уродженець Марселю Кларі, який відкрив підприємство з бавовнопрядіння у Феодосії. Сучасники так описують цього заможного француза: «Он, без всяких капіталів, власною спритністю, завів бавовнопрядильню, яка процвітає. Всі кошти знайшов він в самому собі, хоча його рідня одна з найбагатших негоціантів у Європі, і одна правляча королева...» [81, с. 232]. У той же час значна кількість підприємств, якими керували французи, знаходилися в Одесі, оскільки це місто було «столицею» південно-західної частини Російської імперії. Заводські установи Пітанс'є з виготовлення стеаринових свічок, Лобера з миловаріння та інші були присутні в цьому міському центрі [338, с. 170].

В цей же час, як відмічають дослідники російський уряд, на законодавчому рівні, проводить низку заходів, які дають змогу залучати іноземних промисловців на південь України: «Министерство внутренних дел поощряло выдачу привилегий на отдельные промышленные изобретения. Каждая привилегия оформлялась самостоятельным законодательным актом. Развитие данного аспекта законодательства поставило задачу выработки и общего узаконения о привилегиях. 17 июня 1812 году был утвержден манифест «О привилегиях на разные изобретения и открытия в художествах и ремеслах». Его принятие аргументировалось необходимостью сочетать «постоянный порядок», «частные выгоды», «поощрение изобретателей» с «общественной пользой... С 1829 г. при русских дипломатических миссиях в ряде стран появляются специальные агенты Министерства финансов. Начало этому положил указ от 9 августа 1829 года о мануфактурном агенте в Париже... Их обязанностью являлся сбор сведений о состоянии заграничной промышленности, технических нововведениях, информация об этом русских фабрикантов, содействие им в покупке заграничных машин, в получении образцов изделий, найме мастеров. Несколько ранее был принят сенатский указ «О дозволении фабрикантам российских мануфактур выписывать образцы иностранных изобретений, кои окажутся им нужными». Он санкционировал приобретение иностранных образцов через Департамент мануфактур и внутренней торговли» [393, с. 27,36].

Ці західноєвропейці також брали участь у розвитку конярських підприємств, які починають створюватися на території краю зі згоди та підтримки російського уряду. Одним із відомих маєтків, який спеціалізувався в цій галузі промисловості, був маєток генерал Кобле [312, с. 140]. У першій половині XIX століття продовжують засновуватися

заводи, де відбувалося розведення тонкорунних овець у Херсонському повіті. Серед них відомі заводи в маєтках Делакура в селі Варварівка [414, с. 300].

В той же час, французи були «хазяїнами» деякими заводами та фабриками в другій чверті XIX ст. Так, у Херсонській губернії виготовленням плетених виробів займався Олександр Людвигович Дрон. Його підприємство було засновано в 1841 році. Він виготовляв корсети, також на його підприємстві було 8 робітників. Річний прибуток складав біля 11 тис. рублів [383, с. 400]. У першій половині XIX ст. відомий також підприємець Миколай Федорович Перримонд, який володів шерстемийною установкою в місті Херсоні. Цей завод був заснований у 1844 р., налічував 90 робітників і 200 тис. рублів прибутку в рік. А в 1850 році французом Ернестом Баренанд Бажоле було засновано ще одне підприємство. Воно займалося фарбуванням різних ношених матеріалів. Прибуток сягав 3 тисяч рублів у рік (2 робітника) [Там само].

Отже, французькі підприємці, які переселялися на територію краю, привнесли свій значний внесок в економічний розвиток цієї території наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Вони брали участь: у становленні суконного виробництва в краї; у впровадженні нових методів і технологій у переробній промисловості регіону; у розвитку окремих галузей промисловості, які були започатковані вперше на півдні України в цей період, а саме: конярство, виготовлення продукції загального вжитку та інше.

Звернемо окрему увагу і на французьких спеціалістів в сфері промисловості. Вони, на ряду з крупними промисловцями, також залучалися царським урядом до розвитку півдня України. Цей процес розпочався ще в другій половині XVIII ст., про що свідчать юридичні документи Російської імперії. Так, з 7 січня 1764 року почали запрошувати спеціалістів із Франції для будівництва Чорноморського флоту. Крім того, ці іноземці повинні були навчити своєму промыслу російських майстрів, які перебували при французах у якості підмайстрів [93, с. 182-183].

Нормотворча база другої половини XVIII ст. також надавала певні привілеї в розвитку окремих промислових галузей регіону, тим самим створюючи сприятливі умови для переселення цих західноєвропейських ремісників на південь України.

Будівництво міст у Північному Причорномор'ї було одним з основних напрямків діяльності французів у цей період. Так, наприклад, спеціально для будівництва фортеці та міста Херсона були виписані каменотеси Вектенъ та Лалмеманъ. Ініціатором цього був генерал-губернатор, князь Григорій Олександрович Потьомкін [374, с. 23]. 13 листопада 1785 року російський посол у Франції Іван Матвійович Симолін запросив цих спеціалістів. Вони отримали 400 ліврів на придбання інструментів і 600 ліврів на дорогу до Росії [256, с. 324-329]. У списку осіб, які брали участь у будівництві цього міста також

значився архітектор Клод Боржуа [374, с. 30]. У записках Катеринославського намісництва за 1784-1796 роки значився французький архітектор Клод Геруа, який в 1786 році обіймав цю посаду.

Французи також брали участь і в суднобудуванні, зокрема, - у створенні Чорноморського флоту. Так, були виписані генерал-губернатором Г.О. Потьомкіним три іноземних моряки: Греве, Вараж та Вербуа, які були задіяні у будівництві військових кораблів на верфях Херсона. Пізніше на річці Кошевій була заснована так звана «Міська Верф», яка з 1798 року вже побудувала два морехідних кораблі, для цього негоціант С.Ж. Антуан виписав французьких спеціалістів з Марселя [399, с. 13].

Наприкінці XVIII ст. поступово у Франції розвивалося, росло та посилювалося в усіх верствах королівських підданих невдоволення «старим порядком», що призвело до початку революції в 1789 році [293, с. 522-544]. Кардинальні зміни в цій західноєвропейській державі суттєво не змінили процес переселення французьких ремісників на південь України. Навіть, російський уряд, який був зацікавлений в їх залученні у розвиток промисловості краю, надає низку пільг, які дозволяють збільшити чисельність цих спеціалістів у регіоні. З 2 жовтня 1795 року всім іноземцям, які записувалися до місцевого міщанства та до цехів нових міст Катеринославської губернії, надавали пільги на 10 років від казенних платежів і військової повинності [330, с. 380].

Наприкінці XVIII ст. французи продовжують брати участь у будівничій сфері краю. У 1796 році був укладений договір із Херсонським поміщиком І. Дофіне, який повинен закінчити будівництво церкви Святої Катерини в серпні 1797 році. Він отримав суму в розмірі 18850 рублів [292, с. 340-347].

Отже, від заснування Херсона (1778 р.) і початку заселення степів півдня України наприкінці XVIII ст. на запрошення уряду та самочинно продовжувався процес переселення французів, потік яких збільшився після Великої французької революції. У Росію, поряд з аристократами, які тікали з королівства, попрямували люди „третього” стану. Це стало поштовхом до інтенсифікації процесу переселення французьких спеціалістів у першій половині XIX ст.

Виходячи з цього, під час перетину кордону французьким майстрам було надано певні пільги. Ці привілеї прописані в Указі від 22 березня 1801 року. Документ дозволяв вільний перетин кордону іноземними підданими, які задіяні в різних: «... промислах, художествах, мастерствах и всяких других надобнястях...» і було дозволено їм в'їжджати до Імперії на територію краю [115, с. 593-594]. Наступного року було надано права на перехід французів у підданство Російської імперії. Згідно Указу від 27 травня 1807 року

було наголошено на тому, що іноземці отримують право переходу у вічне підданство, також можуть записуватися в міщанство [132, с. 1191-1193].

У першій половині XIX століття із-за великого напливу емігрантів вводиться ряд заходів по зменшенню їх переселення. Так, згідно з Положенням Комітету міністрів від 25 жовтня 1819 року російські місії та консули отримали повноваження на невидачу паспортів французьким та іншим емігрантам, які дозволяли перетинати кордон Росії [150, с. 362].

У то же час змінюється промислове законодавство, що дозволяє царському уряду інтенсифікувати процес залучення французів у цій галузі господарства регіону. Так, 17 червня 1812 року було видано Маніфест «Про привілеї на різні винаходи та відкриття в ремеслах». Його прийняття аргументувалися необхідністю об'єднати «постійний порядок», «особисту вигоду», «заохочення винахідників» з «суспільною користю» [393, с. 150].

Саме під дію цього маніфесту потрапив французький винахідник Кольсон, який отримав запрошення та привілеї за свій винахід. Він створив «пересувний прибор». Його винахід був не прийнятий урядами Англії та Німеччини. Французу Кольсону було надано 100 десятин землі, він отримав також дозвіл на створення підприємства для виготовлення цього винаходу. Іноземцю виділили суму в розмірі 1,5 тисячі рублів [158, с. 1062-1064].

У першій половині XIX ст. французькі спеціалісти продовжували активно брати участь у розбудові краю. Так, у 1822 році чиновник Скасї, який був призначений колезьким радником і опікуном Керченської та Бузької торгівлі, призначив інженер-полковника К. Пот'є займатися будівництвом корпусів для митниці та карантину [400, с. 200]. Також у зазначений період цей відомий француз подав проект плану розвитку міста Одеси. Він запропонував: «...все усилия к отысканию живых ключей для обогащения города пресною водою, хотя бы проведением ея из фонтанов, за городом находящихся, предполагал также устроить 50 деревянных мостов для соединения между собой кварталов во время сильной грязи...» [398, с. 248]. Але, на жаль, уряд Імперії не прийняв цей проект К. Пот'є.

В свою чергу, у будівництві укріплень біля міста-порту Севастополя брав участь французький інженер Шатіл'єн. Сучасники наголошували, що він також займався вимірюванням рівня моря під час пошуку місця для створення верфей біля південних портів. Так відмічалось: «Ведмідь-гора далеко у морі, із якої вона піднімалася до обривчастих скель, оточених деревами та чагарниками. Над рівнем моря, по вимірам французького інженера Шатіл'єна, піднімалася на 274 сажень» [395, с. 41]. Даний опис зміг скласти Н. Сементовський саме завдяки вимірам, які залишив по собі іноземний

спеціаліст. У цей період також в розбудові севастопольського порту був задіяний ще один француз Рокур: «... севастопольський порт, крім цього, тут являє собою ще зручний флот. Невелика річка тече поблизу. Один французький інженер Рокур вигадав використати її для запасних доків, які можна було б тоді побудувати. Зробили невілювання та побачили, почавши роботу, що можна використати нахил річки так, щоб довести його до берега на тридцять футів над рівнем моря...» [81, с. 195]. І саме цим процесом керував інженер Рокур.

Французькі майстри, які переселялися до Росії, мали право присягати на вірність імператору. Згідно с Указом Сенату від 14 травня 1824 року іноземці можуть бути записані в міщанство та цехи за умови переходу в російське підданство [159, с. 316-317]. На території Півдня України в цей час перебували спеціалісти з різних галузей промислу. Так, наприклад, в Одесі були французькі механіки і велика кількість ремісників вищого гатунку: меблярі, модистки та інші. У заводській промисловості французам належала частина підприємств по виготовленню стеаринових свічок, де був управляючим Пітанс'є, також були миловарінні установи під керівництвом Лобера. Займалися французи також виваркою клею.

Взагалі слід відмітити, що ці іноземні піддані, наприклад, в історії Одеси з'явилися як перші ініціатори різного роду підприємств. Їх можна назвати вчителями в різних галузях підприємства. Дуже часто їх досвід не приносив користі для них самих, але французи стали прикладом для інших підприємців [338, с. 240]. З 7 грудня 1827 року іноземці, які бажають вступити в підданство Російської імперії, отримували право селитися в пільгових містах краю. Французи, навіть ті, що не займалися промислом, звільнялися від податків. У таких умовах французи Лавале та Проне де ла Мезонфоре вступили в підданство Російської імперії в період з 1832-1842 років, про що свідчать архівні джерела [2, арк. 1,9].

Водночас приїжджають спеціалісти різних галузей промисловості, які мали намір знайти заробіток у регіоні в другій чверті XIX ст. Архівні документи підтверджують цей факт. У даних місцевої жандармерії значився чорнороб Маріас Гросс, який прибув до Одеси в 1833 році для пошуку заробітку, і потім займався садівництвом і пас худобу [15, арк.. 1,6]. У 1837 році француз Франсуа Леноар переїжджав до Одеси. Основною метою його переселення був пошук роботи в цьому місті [14, арк. 3]. У справах Державного архіву Одеської області значилася Розалія Мілан, яка приїхала до Північного Причорномор'я в 1841 році для пошуку місця роботи [16, арк. 1]. Згідно з наказу генерал-губернатора в цей час прибуває француз Сороне для пошуку робочого місця в Одесі [4, арк. 3]. Французи були задіяні в заснуванні підприємства з виготовлення вина. Так, у 1836

році один із перших таких заводів був створений в урочищі Магарач, у якому в статусі спеціаліста діяв Франц Гаске. Він займався виготовленням цієї продукції, яка була визнана кращою на всьому Кримському півострові. Цей винороб виготовляв мускат, який в 1837 році був занесений у Книгу рекордів Гінеса як «Перше російське вино».

Окреме місце займають французькі ремісники і спеціалісти, які вже змогли знайти спосіб заробітку в центральних містах Північного Причорномор'я (Херсон, Одеса, Сімферополь та інші). Серед них виділяється башмачник в Одесі А. Кампе [258, с. 260] У другій четверті XIX ст. процес переселення цих іноземці інтенсифікується. Так, згідно списку про пасажирів, які приїздили до Одеси в 1844 році значилися Фелікс Барберо, Софія Кусседьер, Людовік Форкати, Іосіфіна Лашган. Також у цей час прибувають Адольф Герме – головний майстер Одеського заводу та Карл Роберт – збройний майстер. Усі колишні піддані короля Луї-Філіпа I почали займатися своєю справою в південних степах Російської імперії [3, арк. 4,40,83,151,171,190]. У цей час переселяється до регіону також француз Людовік Равель, який отримав від французького уряду паспорт у 1846 році для слідування до Одеси [6, арк. 1].

У першій половині XIX століття продовжують переселятися спеціалісти із Франції, які починають брати участь у різних галузях промисловості регіону. Так, у списках прибувших до Одеського порту в 1846 році значилися: Арнет Фонтон, Адольф Арфно, Карл Квадри, Карл Людеї, механік Франсуа Фушет, коваль Іван Шове, Еньєн Лакур, фабрикант Луидот Равель, Йосип Норман, Котке Форте, Фелікс Баберо та інші [27, арк. 2-3,117, 129,172,321,387,429,446,473].

В то й же час, російський встановив певний порядок володіння маєтками на території південної України в першій половині XIX ст.: «Иностранцев, имеющих земли и дома в крае, до того приобретенные ими, повелено оставить и на будущее время при владении теми имуществами безвозвратно, на праве полной собственности, с тем однако: 1) чтобы они вносили установления поземельная деньги, какия там вообще на помещичьи земли положены или впредь установлены будут, и отбывали все земские и городские повинности, сообразно с родом имущества, и 2) чтоб правило сие оставлено было лишь при тех., кои оным досел пользовались; по переходе же имущества их, наследством, продаажею, уступкою и прочим к другим владельцам, на сих последних распространены были общин, в законах постановления относительно владельцев земель и домов, правила впредь до разрешения в существе этого вопроса... Иногородным российским подданным и иностранцам, в подданство России поступит желающим, предполагающим водворяться в льготных городах края, но неимущим там соответственных обзаведений, дозволено давать льготу от платежа податей, если только они представят благонадежное поручительство,

что в течении года приобретут требуемую оседлость; но если они такого обязательства не исполнят, то немедленно облагать их платежом податей, со взысканием оных с них или поручителей и за минувший год...» [330, с. 29,165].

У другій четверті XIX ст. французи продовжили привозити нові методи і технології по переробці сільськогосподарської продукції. Справжню революцію, наприклад, у борошномельній справі Одеси здійснив інженер Гом, будівельник й господар введеного до ладу в 1850 р. першого у місті п'ятиповерхового млина – справжнього «чуда техніки» свого часу [373, с. 200]. Тепер французи отримували дивіденди не тільки від торгівлі, а й від промисловості.

Машину Гом побудував в 5 поверхів, виписавши для неї 2 парових механізму з Парижа. Він створив 12 підставок, в яких кожен камінь був діаметром 1 ½ метра. Млин став надовго одним з чудес Одеси і міг перемелювати 200 чвертів зерна на добу [414, с. 160]. Крім нього також був відомий француз-мельник, який впровадив методику використання водяного та парового млинів – Віктор Бассар, що був нащадком спеціалістів з роду Ваше з Карасубазара та Сімферополя.

Наступною галуззю, в якій були задіяні французи в другій четверті XIX ст., було створення та розвиток виноробних підприємств. Одним із таких підприємств була Кримська винна компанія, яка знаходилась біля Судака. Сучасники так характеризували це об'єднання: «... як місце для винної компанії було обрано Судак як головний район, вино цього району було завжди популярним, це місце можна оцінити в декілька фраз – Культивация вина Криму. Кримська винна компанія почала виготовляти другий сорт кримських вина на світовому ринку. Винна продукція розвивалася в значному обсязі в Криму...» [425, с. 227].

Кінець першої половини XIX ст. продовжував характеризуватися переселенням значної кількості французьких ремісників і спеціалістів. У списку приїжджих до цього міста в 1850 році значилися майстри та ремісники, які позитивно вплинули на становлення краю. Так, Жан Даго значився в цьому документі. Він був записаний до німецького портного цеху. Цим же промислом займалися майстер Петро Дезере та підмайстер Дазире Боне. У цей час приїздить до Одеси власник трактиру Бєро, який засновував свою установу. Він приїхав до цього міста разом із кухарем і прислугою [7, арк. 1,264,321]. В архівних джерелах Державного архіву Одеської області виділяються ряд французьких спеціалістів з аграрної сфери, які приїздили до південних губерній України в досліджуваний період. Так, значилися садівник Франсуа Фушет та Венсан Лейдет, а також виноградар Петро Пелісіє [27, арк. 159,174,478].

Сучасники так характеризували діяльність французів в Одесі: «Французы в Одессе никогда не составляли значительной по числу колоний, но не смотря на это имели очень большое влияние в течении первой половины столетней истории Одессы и всего края. Уже герцог Ришелье в случаях, когда ему требовались специалисты разного рода, обращался к своим соотечественникам. Другой из знаменитых администраторов нашего края, кн.Воронцов, также выписывал специалистов по разным отраслям – французов. Поэтому многое, что существует в нашем крае, связано с французскими именами и исходило из нашего края, например, садоводство, виноделие, овцеводство и шелководство. Имена Десмена, Демоля, Гардана, Шарантона, Сикара и др. еще памятли многим одесситам. Дело общественного воспитания в Одессе заложено трудами французских педагогов. Первые директора Ришельевского лицея были французы (Аб. Николь, Реми Жилле и Гейплет), а также и несколько замечательных преподавателей первого периода истории этого учебного заведения, например, Виарди, Лоран, Надо. Частные учебные заведения, особенно женские, смело можно сказать, не ощущался недостаток в преподавателях французского языка – природных французах. Кроме того, с давних пор в Одессе были французы архитекторы, механики и очень много ремесленников высшего порядка: мебельщики, портные, модистки, хлебопеки, повара, и, наконец, парикмахеры. В заводской промышленности французам принадлежит часть инициативы в выделении стеариновых свеч (Питансье), мыловарение (Лобер), выварка клея. Вообще следует заметить, что французы в истории Одессы появились как первые инициаторы разного рода предприятий, были как-бы первые учителя в разных отраслях промышленности. Очень часто опыт их для них много не приносил никакой выгоды, послужил другим примером для подражания, и ошибки первых предпринимателей от их повторения. В истории одесской торговли французы играли второстепенную роль...» [338, с. 387-388].

Тобто майстри, ремісники, управляючі та інші спеціалісти з різних галузей промисловості французького походження привнесли великий внесок в економічний розвиток краю. Вони привозили нові методи та технології виробництва продукції, які дозволяли більш продуктивному розвитку промислового сектору.

Проаналізувавши діяльність французів на півдні України, можна структурувати їх зайнятість по галузям промисловості Північного Причорномор'я:

Таблиця 3.

*Кількісний склад французів по галузям промисловості південних губерній України
(за документами Державного архіву Одеської та Херсонської областей)*

Галузь промисловості	Кількість спеціалістів	Регіон
Фабриканти	14	Таврійська та Херсонська губернії
Вівчарство	8	Таврійська губернія
Будівництво	10	Херсонська та Таврійська губернії
Виноробство	4	Таврійська губернія
Інші промисли	20	Херсонська та Таврійська губернії

Отже, французи зробили значний внесок у становлення та розвиток промисловості південних губерній України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Проаналізувавши їх діяльність, виокремлюється основні напрями: заснування нових для регіону заводів і фабрик, господарями яких були французькі промисловці;

- впровадження нових методів у переробну промисловість (створення вовномийок), що дозволяло виготовляти якісну продукцію;
- участь у розвитку деяких галузей промисловості, в яких французи були професіоналами (миловаріння, вироблення плетеної продукції тощо);
- залучення спеціалістів у розвиток окремих галузей промисловості;
- впровадження нових винаходів французів, що дозволяло інтенсифікувати промислове виробництво (наприклад, Гом та Кольсон);
- переселення французьких ремісників, які приїжджали в пошуках роботи, що дозволило російському уряду залучати значну кількість цих іноземців до чорноробської праці.

Таким чином, роль французьких промисловців, ремісників та спеціалістів була значною в економічній розбудові краю. Дана частина роботи опублікована у фаховому виданні.

ВИХІДЦІ З ФРАНЦІЇ У ЧОРНОМОРСЬКІ ТОРГІВЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Друга половина XVIII ст. позначилася змінами політичних та економічних стосунків Росії та Франції. Це призвело до зацікавлення урядів обох держав у налагодженні більш тісних комерційних відносин. Тим паче, після Кючук-Кайраджирського миру 1774 року та приєднання частини південної України до Російської імперії, дозволило налагодити новий торговельний шлях між чорноморськими та середземноморськими портами. В той же час, з приходом до влади у королівстві Франції Людовіка XVI стало можливим почати процес проникнення неогоціантів, купців та торговців у чорноморські порти.

Перед тим, як характеризувати місце французів у торговій сфері краю, слід відмітити, що в цій частині роботи поняття «неогоціант» буде стосуватися всіх трьох вищеперерахованих категорій французьких комерсантів. Тобто, це поняття буде виступати, як видове. В той же час, в деяких випадках під час аналізу діяльності окремих французів буде застосовуватися поняття «купець» і «торговець».

В свою чергу, російський уряд, підтримуючи зарубіжних комерсантів, надавав, на законодавчому рівні, певні права та привілеї, тим самим створюючи сприятливі умови для їх діяльності в регіоні у виділеному періоді. Тому цей період характеризується появою значної кількості юридичних документів, які дозволяли переселятися французам, створювати їм комерційні будинки та вести торгові операції на пільгових умовах.

Так, 8 травня 1780 року був виданий Декрет про правила іноземної торгівлі. У цьому документі регламентувалася процедура надання французьким торговим кораблям російських прапорів та дозволялося вести закордонні операції у виділеному регіоні. У той же час неогоціантам заборонялося підтримувати військові конфлікти іноземних держав, перевозити представників воюючих країн тощо. Купці перебували під захистом російського уряду. Також у декреті прописано було, що іноземні неогоціанти, які перейшли в підданство Російської імперії, отримують такі ж права на торгові операції, як і росіяни. Неогоціанти повинні були надавати Колегії іноземних справ і Комерц-Колегії маршрути, за яким вони будуть вести торгівлю в іноземних портах [97, с. 937-940]. У цей же період російським урядом було зменшено на $\frac{1}{4}$ рази мито з іноземних товарів та було дозволено записуватися в гільдії французам. Комерсанти були звільнені від індивідуальної рекрутської повинності та могли за рекрута вносити спочатку 360, а потім 500 рублів [324, с. 937-940].

Генерал-губернатор Г.О. Потьомкін був одним з ініціаторів налагодження на півдні України двохсторонніх економічних відносин між Росією та Францією. Так, він зміг отримати дозвіл від імператриці Катерини II на право надавати всім іноземним торговим кораблям дозвіл на підняття російського прапору. Це відомо з наказів від 3 серпня 1782 року та від 4 січня 1783 року [98, с. 790]. В одному з таких документі йшлося: «Ми вже проінформували наші колеги іноземних справ і Адміралтейства про створення наше, щоб давали російські прапори на торгові кораблі наших підданих, які ходять по Чорному морю, а з нього в Середземне море, надана була вам; у результаті чого ми повинні визнати по цьому пункту наставляння, що стосуються того краю, для якого ці правила видані: перше, російські прапори на торгових кораблях по Чорному морю та з нього в Середземне море плаваючи, давати нашим підданим якого б вони народу або закону не були, дивитися четверту статтю приписаного наказу нашого від 8-го травня 1780 року про записування в ваше підданство іноземців. Друге, до спостереження вашого відноситься те, щоб прапори наші були дані не інакше як людям відомим, від тих місць де вони зареєстровані, де вони живуть або торги свої відправляють, які мають потрібні свідоцтва та дозволи, і щоб отримуючи ці прапори були люди надійні, від яких прапору та торгівлі нашої не могло бути негативних ніяких наслідків. Третє, у відсутності вашій в губернії вам дозволено призначати довірених осіб із місцевих начальників, які будуть виконувати цю поставлену задачу, але з тим, щоб вони вчиняли згідно цього розпорядження, і кожного разу звітували перед вами, кому всякий раз і з яким задоволенням особі дали прапор. Перебуваємо втім вам імператорською нашою милістю всього доброзичливою...» [89, с. 229]. Видання цих законодавчих документів символізувало собою великий крок до майбутнього франко-російського торгового договору. Торгові операції чорноморським шляхом між Марселем і Херсоном почали носити масовий характер.

Взагалі, в цей період зафіксовано поліпшення відносин між Францією та Росією, це пов'язано з приходом до влади в європейській державі нового короля: «С вступлением на престол Людовика XVI и с переменой министерства, началась новая политика, более миролюбивая вообще и более дружелюбная по отношению к России. Французское правительство рассчитывало, что союз России с Пруссией не прочен, что завоевательная политика Фридриха заставит наконец Екатерину положить предел его властолюбию, и что тогда Россия естественно вернется к австро-французскому союзу... Жюинье, пробывший в Петербурге более двух лет (до конца 1777 года) и оставивший свой пост по болезни, способствовал установление более дружественные отношения с Францией... Вскоре Франции представился случай помочь нам и доказать, что она действительно относится к

нам дружелюбно. Несмотря на Кучюк-Кайнарджиский мир или благодаря ему отношения наши с Турцией оставались натянутыми... Благодаря вмешательству французского посла С.-При была созвана конференция, Порта решила на объявлять войны, и в 1779 году заключила с Россией конвенцию, которая подтверждала Кучюк-Кайнарджиский мир...» [317, с. 315,318,320].

Звісно, результатом поліпшення комерційної співпраці між Росією та Францією стало підписання Трактату про дружбу, торгівлю та мореплавство 31 грудня 1786 року [100, с. 771-785]. Цей договір складався з 47 сторінок. Підписали цей документ з російського боку віце-канцлер граф І.А. Остерман, граф О.Р. Воронцов, граф О.А. Безбородко та А.І. Марков, з французького боку свій підпис поставив граф Л.Ф. де Сегюр. Підготовка торгового договору між Французьким королівством та Російською імперією починається ще в період, коли в результаті російсько-турецької війни 1768-1774 року, було приєднано частину земель Північного Причорномор'я до Росії. Зацікавленість Франції в торгових відносинах починає проявлятися саме після цих подій [305, с. 120].

Підтвердженням цього факту є листування міністра іноземних справ Франції графа Вержена з французьким послом у Петербурзі Дюраном у період з кінця 1774 – початку 1775 року показує, що версальський двір проявляв зацікавленість можливостей Росії в налагодженні торгівлі по Чорному морю. У депеші від 16 січня 1775 року Дюран убачав, що Росія почне створення на Азово-Чорноморському узбережжі систему торгових баз і портів, а також будівництво флоту [Там само].

Перший проект франко-російського торгового договору з'являється в 1781 році. Його автор, Фресіне де Ла Рок, направив свій проект графу Вержену. Даний проект не отримав схвалення, але сам факт його появи свідчить про посилення в Франції настроїв на користь розвитку прямої торгівлі з Росією. У 1785 році починаються одночасні переговори в Парижі та в Петербурзі стосовно підписання двостороннього договору. При цьому центр переговорного процесу знаходився в російській столиці, а в Парижі мало місце лише консультації російського посла І.М. Симоліна з графом Верженом [305, с. 135]. Підписання договору призвело до певних зрушень у розвитку франко-російської торгівлі. Французькі купці отримали можливість торгувати на однакових умовах з англійськими. Російські товари звільнялися від величезних мит у Марселі. Так, у договорі йшлося, що неогоціанти отримали право вільно торгувати на території Російської імперії. Генеральні консули, консули та віце-консули були повноважними органами влади в налагодженні та проведенні торгових операцій у французьких середземноморських портах. Торговим кораблям, які вели торгівлю між чорноморськими портами та південними портами

Франції заборонялося заходити в інші західноєвропейські порти, крім Тулону та Марселю [100, с. 771-785].

У договорі йшлося про різноманітність товарів і кількість мита, яке накладалося на продукцію. Наприклад, мито з французьких вин бралось в розмірі двадцяти п'яти відсотків зі ста в чорноморських портах, це приблизно дев'ять рублів. Російський уряд, згідно Трактату, зменшував кількість мита на привізні товари з королівства. Так, з марсельського мила брали мито в розмірі одного рубля (раніше з цього товару стягали шість рублів). Французький уряд також виділяв певну кількість мит. Наприклад, з російського сала бралось двадцять відсотків із ста [Там само].

Таким чином, комерційний договір 1787 року відкрив нову сторінку в економічному співробітництві між Францією та Росією, що позитивно відбилося на товарообігу регіону.

Кардинальні зміни в торгівельних відносинах були пов'язані з початком у Франції в 1789 році революції. Прихід до влади в королівстві революційного уряду суттєво погіршив економічні відносини. Новий уряд не був зацікавлений у продовженні торгівельних зносин. Уже на початку 1793 року декретом Конвенту торгівля взагалі була заборонена з царською державою [101, с. 402-405].

Наприкінці XVIII століття торгіві відносини починають відновлюватися між Францією та Росією. Уряд царської держави дозволив французьким негоціантам, на законодавчому рівні, привозити свої товари до чорноморських портів. Так, наприклад, згідно Указу Сенату від 16 січня 1797 року було дозволено завозити французькі вина на нейтральних кораблях у всі російські порти, у тому числі і до південних портів Російської імперії. Це право мали лише французи. Даний процес дозволив відновити торгіві зв'язки між двома країнами [102, с. 285].

Змінюється також механізм видачі російських прапорів для іноземних, у тому числі французьких торгових кораблів. Так, з 14 квітня 1797 р. негоціанти отримували права піднімати на своїх суднах прапор Російської імперії тільки з дозволу імператора Російської імперії [103, с. 591]. Уряд Російської імперії дуже уважно слідкував за перебігом товарообміну в чорноморських портах. Згідно Указу Сенату від 12 вересня 1797 року кожен французький купецький корабель ретельно перевіряли. Не дозволялося ввозити іноземні товари без виплати мита на цю продукцію. Керувати процедурою догляду було наказано губернатору та місцевим інстанціям [106, с. 734-735].

Збільшення обсягу товарообігу призводило до створення певних заходів з поліпшення іноземної торгівлі, у тому числі і з Францією. На основі Маніфесту від 13 лютого 1798 року на території Кримського півострова створюється порто-франко. Цей

нормативний документ дозволяв купецьким гаваням Феодосії та Євпаторії отримати повну свободу торгівлі з усіма європейськими націями, у тому числі і з французами. Згідно цього маніфесту французькі купці, які переселялися до Криму, мали право переходити в підданство Східної імперії [108, с. 64-65].

Наприкінці XVIIIст. стосунки Франції та Росії, не зважаючи на відновлення економічних відносин, залишалися напруженими. Це можливо прослідкувати за допомогою законодавчих документів. 17 червня 1798 року був виданий Указ, який наголошував про арешт французьких кораблів і товарів у всіх портах Російської імперії, у тому числі і в чорноморських. Ці арешти повинні були тривати до закінчення війни з Французькою республікою [109, с. 280]. У доповнення до попереднього Указу, 28 червня 1798 року було видано наказ генерал-прокурору. В ньому йшлося про ретельний контроль за французькими товарами та заборона продавати ці товари підданам Російської імперії. Згідно Указу імператора Павла I від 1798 року всі французькі торгові кораблі можуть безмитно проходити до портів Феодосії та Євпаторії, а також вести з негоціантами вільні комерційні операції на всій території Кримського півострова [38, арк. 1]. Тобто, уряд Росії дуже ретельно слідкував за товарами імпорту, які надходили з республіки Франції до чорноморських портів. Це скорочувало товарообіг між обома державами. У кінці XVIIIст. імператор Павло I видає ряд наказів щодо арешту французьких товарів, які перевозяться на судах інших навіть західноєвропейських судах [319, с. 150].

Отже, в останній чверті XVIII століття починається налагодження торгового співробітництва між Францією та Росією через чорноморські порти, що було закріплено в законодавстві. Економічні взаємовідносини двох держав, після підписання торгового договору, почали набувати масового характеру. Революційні події негативно вплинули на подальший розвиток цих відносин, які взагалі на декілька років припинилися. З приходом до влади в Російській імперії Павла I на короткий період нормалізуються відносини між обома державами, що дозволяє відновити часткові комерційні операції.

Узагалі, закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та підписання Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 1774 року сприяло зміні характеру торгових відносин між Францією та Росією. Ця угода дозволила російським судам проходити через протоки Дарданелли та Боспор, що в свою чергу призвело до можливості розвитку торгового мореплавства на Чорному морі [406, с. 320]. В окремих статтях були включені спеціальні положення, які відкривали вільний комерційний шлях з портами Середземного моря: «Мореплаванию и торговле были посвящены две статьи Кючук-Кайнарджийского договора: 11-я и 12-я. В этом вопросе русское правительство также добилось меньшего, чем оно требовало в своем первоначальном проекте. Как известно, Екатерина II до марта

1774 года настаивала на праве военного мореплавания по Черному морю и проливам, а также категорически возражала против каких бы то ни было ограничений в отношении размера и формы торговых судов. Статья 11 договора гласила: «Для выгодностей и пользы обеих империй имеет быть вольное и беспрепятственное плавание купеческим кораблям, принадлежащим двум контрактующим державам, во всех морях, их земли омывающих, и Блистательная Порты позволяет таковым точно купеческим российским кораблям, каковы другие государства в торгах в её гаванях и везде употребляют, свободный проход из Черного моря в Белое, а из Белого в Черное, так, как и приставать ко все гаваням и пристаням на берегах морей, и в проездах, или каналах, оные моря соединяющих, находящимся». Итак, только торговые суда России получили право проходить через проливы. Подобно судам других держав они могли иметь на борту установленное количество пушек... Статья 12-я дословно воспроизводила 25-ю статью бухарестского проекта, предложенную по инициативе Обрескова и не вполне оцененную тогда императрицей: речь шла о заключении торговых договоров с африканскими вассалами Турции, где преимущественно вербовались морские разбойники. Турецкое правительство обязывалось содействовать России при заключении таких договоров и выступать в качестве их гарантии.

Хотя средиземноморская торговля России была еще очень слабо развита. Обресков знал, что в этом направлении пройдет развитие русских торговых сношений, и старался обеспечить благоприятные условия для этой торговли... Постановление о мореплавании и торговле открыли широкие перспективы перед внешней торговлей России. Обладая устьями важнейших рек – Днепра и Дуная, Керченского пролива (удобной стоянки для судов, следующих из Азовского моря в Черное), русское купечество могло расширить свои торговые сношения с другими странами. Недостаток собственных судов побудил русское правительство добиваться открытия Черного моря для торгового флота других стран. Так, например, в одном документе конца 70-х годов XVIII в говорилось о необходимости разрешить «всем нациям, кто только за благо рассудит, на кораблях своих привозить... свои товары» к черноморским портам России и «брать напротиву того российские, какие кто пожелает...». Автор считает, что русскому правительству следовало добиваться от Порты соответствующих прав для иностранных судов... » [341, с. 287-289,293-294].

Сучасники так оцінили цей документ з комерційної точки зору: «Відновлення цієї стародавньої навігації є чудовою подією сучасної історії: воно призвело до цілої революції в області торгівлі. Дуже рідко трапляється, щоб мирний договір трохи компенсував ту шкоду, яку приносить війна; між тим вигідні умови, на яких Катерина II

закінчила війну, яку вона проводила настільки славно проти турок, несуть у собі паростки такого прогресу, що добро перевершить зло. Безперечно, Кучюк-Кайнарджирський мир, подібний Полтавській перемозі, приведе за собою процвітання народів Росії та принесе користь іншим народам» [341, с. 140].

У результаті, Російська імперія отримала вихід до моря, що дозволило почати розбудовувати флот. Важливим торговим центром стало приморське місто Херсон. Воно проводило транзитну торгівлю з Кримом, Туреччиною, Австрією, Польщею та іншими західними країнами. До порту в Херсоні щорічно причалювало 180 транспортних кораблів і стільки ж відходило. Торгівлею почали займатися вірмени, греки, німці, поляки і в тому числі і французи. Експортували переважно сільськогосподарські продукти, а імпортували мануфактуру, шкіряні та скляні вироби, сіль, заморські товари тощо. Транспорти йшли Чорним морем та ріками – Дністром, Дунаєм, Дніпром [323, с. 36].

Роль українських земель у зовнішній торгівлі Росії посилилась з останньої чверті XVIII ст., коли були звільнені від турецько-татарських завойовників південноукраїнські землі, приєднано Крим до Росії.

Міста-порти, що виникли на узбережжі чи близько узбережжя Чорного й Азовського морів, - Одеса, Херсон - були важливими пунктами зовнішньої торгівлі Росії, в тому числі й України. До них потягнулися купці близьких і віддалених міст.

Зовнішня політика царського уряду в цілому сприяла зростанню російської зовнішньої торгівлі. Насамперед, слід відзначити... розширення торгівлі з Францією. Проте для зовнішньоторгової політики царського уряду була властива непослідовність, яка нерідко відкривала двері для іноземних товарів на шкоду російській промисловості і торгівлі [235, с. 51-52].

Деякі дослідники відмічають, що російський уряд був вкрай зацікавлений в налагодженні південної торгівлі: «Для поощрения и распространения Российской торговли чрез Черное и Средиземное моря, в 1784 году предоставлена всем народам свобода торговать в городах: Херсоне, Севастоль и Феодосии на собственных или наемных судах с платежом пошлин по тарифу, и дозволено иностранцам поселяться в тех или других городах России и вступать в подданство при свободе вероисповедания..... за все привозные чужестранные товары в Россию, как с иностранных народов, так и с подданных Русских во всех таможах, не исключая портов на Черном и Азовском морях, велено брать пошлину полновесными ефимками, полагая ефимок по 1 рублю 40 копеек, а при недостатке их крупною иностранной золотою и серебряною монетою... Для большего ободрения Черноморской торговли, пошлина на привозные и отпускаемые товары, общим тарифом установленная, уменьшена $\frac{1}{4}$ долею против прочих мест. По изведенным

опытам, что запрещением вывоза сырых кож их Черноморских портов, не умножились там кожевенные заводы, но и самое изобилие скотоводства в той стране может придти в оскудение, дозволен, в 1802 году, отпуск сырых кож из Черноморских и Азовских портов с пошлиною по 25 копеек с кожи... В 1816 году запрещение на ввоз в Россию иностранных товаров в росписи поименованных, предположено продолжить на 12 лет; в сем числе заключалось железо, в деле и не в деле, бумажныя изделия, кружева, ленты, обои, обувь, платки, позументные товары, полотна, помада, посуда фаянсовая, фарфоровая и хрустальная, пуговицы, сукно тонкое черное и всякое толстое, сургуч, чай, многие шелковые и шерстяныя ткани, шляпы, экипажи и другие изделия...» [394, с. 28,30,114,127-128].

Після приєднання нових земель на південному заході до Російської імперії починають налагоджуватися торгівельні відносини з Французьким королівством. Негоціанти та торгові агенти створюють низку торгових фірм, через які проходять торгові операції протягом другої половини XVIII – першій половині XIX століття. Деякі купці, прибуваючи на південь України, залишили по собі праці, які стосувалися вигідності чорноморського торгового шляху, зручність створення комерційних фірм на південноукраїнській території та взагалі про розвиток торгівлі з Росією.

Одним із перших торгових агентів, який написав меморандум для короля Людовіка XVI щодо комерційної вигідності півдня України, був Голяр де Сандрей. Він склав «Політичні роздуми про незалежність татар і про навігацію росіян у Чорному морі» [215, с. 20-36]. Одним із найвідоміших французьких джерел того часу, у якому описував торгівля на півдні України були „Листи” Мен де ля Туша (1760-1826 рр.). Автор був відомим сучасникам як літератор. У 80-х рр. XVIII ст. він служив агентом «Торгового дому» комерсанта К. де Бомарше: «Торговий дім Бомарше сприяв встановленню комерційних відносин Франції та Польщі (зокрема, займався збутом російських і польських товарів по Дністру в Чорне море для подальшого транспортування до Марселя). Несподівані ускладнення в цьому заході і стало причиною приїзду Мен де ля Туша в Польщу та Росію, де він провів 8 років, постійно переписуючись зі своїм патроном» [216, с. 170].

Російський уряд був готовий надати права та певні привілеї іноземним купцям, дозволити платити мито російською монетою, знизити кількість мита на основні товари. Зрозуміло, аналогічні привілеї прописувалися в договорах для російських купців в європейських країнах. Але реально російські купці тоді майже не мали можливості вести самостійну торгівлю з країнами Європи через Чорне море. У нових портах на півдні з'являються іноземні купці, у тому числі і вихідці з західноєвропейських країн, що

зумовило більш продуктивний товарообіг, наприклад, з королівством Франції. У 80-х роках XVIII ст. у зв'язку з зусиллями, які розпочала російська адміністрація по розвитку Херсона, деякі з цих купців оселилися в місті. В основному це були ті комерсанти, які вели торгівлю в Константинополі або мали там налагоджені контакти [241, с. 85-57]. Завоювання міцних позицій, монополізація торгівлі з Росією через нові південні порти викликала зацікавленість у Франції до степової частини України [220, с. 496-498].

Узагалі, російський уряд був зацікавлений у інтенсифікації товарообігу з Францією у чорноморському регіоні: «Звернено особливу увагу на Чорноморську торгівлю, де спочатку для французьких, а потім і для інших іноземних товарів зменшене мито на $\frac{1}{4}$ рази. Риб'ячий клей, поташ, смолчуг, який колись продавали від казни, поступово став предметом вільного торгу. З утворенням гільдій, по міському положенню, кожний торгуючий у межах 1 тисячі рублів, уже записувався до 3-ї гільдії та міг займатися дріб'язковою торгівлею, мати свою лавку у своєму домі, заводити окремі ткацькі верстати і інші рукоділля, малі річкові кораблі, трактир, лазні, постійний двір та інше. Купці були позбавлені від особистої рекрутської повинності та могли за рекрута вносити спочатку 360, а потім 500 рублів» [324, с. 485-486].

Взагалі, іноземні неогоціанти і купці, які переселялися на південь України мали змогу на пільгових умовах вести торгові операції: «По тарифу 1766 г. облежен был ввоз в Россию иностранных товаров, особенно необходимых для русских фабрик, и сбавлены пошлины на отпускаемые русские товары... Державин свидетельствует, что чиновники, столкнувшись с иностранными купцами, уменьшали ценность иностранных товаров, чтоб сбавить с них пошлину...» [Там само, с. 487].

Одним із найвідоміших купців, торгових агентів і комерсантів того часу звісно був барон Сент-Жозеф Антуан, який приділяв дуже велику увагу в розширенню торгових зносин Херсона з Францією. Він користувався заступництвом генерал-губернатора, князя Г.О. Потьомкіна [321, с. 150]. В одному листі він писав: «наша думка – купувати російські природні багатства і тим збільшити їх здобування, а це останнє – притягне до краю нове населення, в чим і лежить дійсне багатство держави». Російський хліб він почав відсилати до Корсики, до міст Провансу, до Ніцци, Генуї та Барселони. Барон С.Ж. Антуан склав цікаве історичне оповідання про торгові та морські відносини портів Чорного та Середземного морів [315, с. 57]. Він отримав будинок для свого офісу в місті Херсоні, який у 1789 році був куплений генерал-губернатором Г.О. Потьомкіним [19, арк. 1]. Сам барон залишив по собі наукові праці, які стосувалися саме комерційного потенціалу півдня України наприкінці XVIII ст.: «Первая из заметок под заголовком «Выводы из соображений, относящиеся к торговле города Херсона» анонимна. Автором ее

предположительно можно считать французского купца Антуана, который явился инициатор попыток превращения только что возникшего Херсона в аванпост французской торговли на Черном море. Составлена эта записка примерно в 1784 году. Автор записки пишет о том, что в 1783 году русские власти чинили препятствия при продвижении грузов, направлявших в Херсон через польско-русскую границу. В результате этого 2 тыс. повозок вынуждены были направляться в Галац и Очаков, так как турецкие власти, в отличие от русских, не создавали никаких затруднений для торговых связей. Автор выражает убеждение, что в интереса России направить основной поток русско-польской торговли в Херсон. В частности, он указывает на целесообразность развития торговли солью по этим путям. Не менее интересны «Соображения о внешней торговле России», относящиеся примерно к этому же времени. В них настойчиво подчеркиваются выгоды, которые Россия сможет извлечь, установив прямую связь между черноморскими портами и Францией, а также портами Леванта, желательность устранения посредничества голландцев в русско-французской торговле. С этой целью автор записки предлагает создать привилегированный торговый дом в Марселе, который имел бы своих агентов в главных русских торговых центрах. В записке перечислены основные виды товаров: полотно, набойные ткани, лен, воск, «украинский табак», икра и т.д. В русские порты должны завозить: вино из Марселя, сахар, растительное масло, фрукты, индиго и др. Большой интерес представляет для нас книга Антуана под длинным названием «Исторический очерк торговли и судоходства на Черном море, или Путешествия и попутки установления торговых и морских сношений между портами Черного и Средиземного морей», которая вышла первым изданием в 1805 году, а вторым в 1820 г. ...» [220, с. 496-499].

Активна діяльність цього негоціанта призвела до видачі Катериною II наказу від 4 січня 1783 року в якому йшлося: «Божиею милостию мы, Екатерина вторая, Императрица и Самодержица Всероссийская и прочая и прочая и прочая. Нашему генералу, Военной Коллегии вице-президенту, Новороссийскому, Азовскому, Астраханскому и Саратовскому генералу-губернатору князю Потемкину. Мы уже дали знать нашим коллегиям иностранных дел и Адмиралтейской о создании нашем, чтоб дача российских флагов на торговья суда подданных наших по Черному морю, а из онаго в Средиземное море плавающия, предоставлена была вам; в следствие чего нужными мы признали преподать вам потребныя по сему пункту наставления, сходствующия положения того края и постановленным о том правилам, повелевая: первое, российские флаги на торговья суда, по Черному морю и из онаго в Средиземное плавающия, давать подданным нашим какого бы они народа и закона ни были, наблюдать предписанное в четвертой статье указа

нашего 8-го мая 1780 года о записывающихся в подданство ваше иностранцах. Второе, к наблюдению вашему относиться долженствует, чтоб флаги наши даны были не иначе как людям известным, имже имеющим от тех мест, где они живут или торги свои отправляют, надлежащая свидетельства и одобрения, и чтоб получающие оные были люди надежные, от коих флагу и торговле нашей не могло бы последовать никакого предосуждения. Третье, в отсутствие вашем от губерний вам вверенных позволяем вам возложить таковую дачу на кого либо из тамошняго начальства по вашему рассмотрению, но с тем, чтоб он поступал по точности сего предписания, и всякой раз доносил вам, кому имянно и с каким одобрением явившемуся дан флаг. Пребываем впрочем вам императорскою нашею милостию всегда благосклонны. Дан в Санктпетербурге, января 4-го 1783 года» [89, с. 229]. Тобто, російський уряд надавав можливість французьким негоціантам отримати право підняти прапор на своїх торгових кораблях.

У цей період південь України починає набувати статусу міжнародного комерційного центру південно-західної частини Російської імперії: «Для захоплення та розповсюдження Російської торгівлі через Чорне та Середземне моря в 1784 році було надано право всім народам вільно торгувати в містах: Херсоні, Севастополі та Феодосії на власних або найманих кораблях з платежем мита по тарифу, дозволено було іноземцям селитися в тих або інших містах Росії та вступати в підданство з свободою віросповідання...» [394, с. 28].

У 1784 році С.Ж. Антуан відправив перший корабель з коноплею, пшеницею, чаєм, лляним і конопляним насінням з Херсона. У той же час він надіслав через цей порт до Росії бочаря, свічного майстра та плотовщика. Чимало марсельських і херсонських купців почали конкурувати з Антуаном у торгівлі з південною Росією. Через Чорне море за один рік прибуло 20 кораблів з Херсона в Марсель і 15 з Марселя в Херсон. Торгівля велася з Ліворно, Марселем, Мессіною та ін. [315, с. 59]. Барон Антуан зробив висновки, що потрібно було негайно скористатися правами, які були йому надані, і відкрити торговий дім у Херсоні та почати відсилати свої кораблі під російським прапором. У цей час Антуан починає налагоджувати також транзитну торгівлю, через Херсон, з Польщею. Для цього йому було потрібно отримати певні права та привілеї. Він відмічає, що перешкоди до досягнення цих пільг були усунені тільки завдяки двохлітній наполегливості, яку він приписував не тільки своєму власному терпінню, а й порадам міністрів з Росії [307, с. 165-169]. Для здійснення свого підприємства Антуана просив, як в уряді Росії, так і в уряді Польщі:

«Особливого заступництва короля своїм торговим заходам.

- 1) Зменшення карантинного терміну для російських кораблів, які будуть проходити з чорноморських портів до Марселя.
- 2) Тимчасового зменшення мита, яке збиралося з тони продукції, і 20 % збору, які доходять разом з відкупом 10-ту з фунту до 30 % з вартості російських товарів. Оскільки цей податок... заборонено і брався він тільки при торгівлі Франції з Левантом та іноземних неогоціантів позбавити цього податку.
- 3) Тимчасові скасування консульського податку в Марселі з предметів, ...з Леванта, оскільки тут діло йшлося про турецькі товари, а ні про російські, хоча вони і переправлялися через моря, які належать туркам. Треба було навіть давати премію за перевіз товарів по Чорному морем.
- 4) Видача йому... 50 тисяч ліврів на купівлю та будівництво будинку та магазинів у Херсоні, із зобов'язанням виплатити їх через декілька років і без відсотків.
- 5) Надання на деякий час декількох кораблів, які були куплені королем під час війни і після укладання миру, повинні бути продані.
- 6) Переважне постачання королівських арсеналів запасами, які вивозяться з Херсона.
- 7) Дозволити приймати французьких моряків до числа службовців на його кораблі, які плавають під російським прапором» [Там само, с. 168].

У цей період основним покупцем предметів польського експорту була Франція, яка зі своєї сторони, експортувала в Польщу вина, тонкі сукна, шовк, кофе, сахар, парфумерні воби. Літом 1782 року Антуан відправився з Росії до Польщі, щоб налагодити франко-польську торгівлю через чорноморський шлях. За порадою Антуана банкіри та магнати в той же рік вирішили відправити до Франції польські товари на 100 тис. франків і у випадку успіху організувати у Варшаві торговий дім для керівництва чорноморськими операціями [342, с. 90]. У результаті, в 1783 році через Херсон з Польщі пройшло біля 2 тисяч возів з товарами. Шлях проходження цієї продукції пролягав через Галац і Очаків.

Участь України в російській зовнішній торгівлі нерозривно була зв'язана з подальшим економічним розвитком усієї країни, з поширенням і поглибленням внутрішнього ринку. Зростанню торгівлі через чорноморсько-азовські порти, більшість яких знаходилась на території України, сприяла як зовнішня торгова політика, так і надання цим портам деяких привілеїв. У 1782 році з метою розширення торгівлі в чорноморсько-азовських портах царський уряд видав розпорядження про зменшення там на $\frac{1}{4}$ митних зборів. Згодом це розпорядження було підтверджено [235, с.53].

Усе це призвело до істотного поліпшення міжнародного товарообігу. Зокрема, у 1784 році Антуан відправив 3 кораблі з салом, коноплями, пшеницею, горохом, тютюном, а в 1785 році – 264 щогли до Тулону [307, с. 173]. Стосовно торгових операцій з

Марселем, французький негоціант звітував у листі до посла Сегюра: «Перелік російських кораблів, які прийшли з Херсона до Марселя в 1784 році: 1) Корабель «Князь Потьомкін», капітан Жека, 2) Бригантин «Дворянин Булгаков», капітан Гош, 3) Бригантин «Генерал Ганнібал», капітан Трюлле, 4) Півакра «Святий Микола», капітан Ренно. 4 судна прибули в 1784 році» [86, с. 156-162].

Французькі купці зіштовхувалися з деякими перешкодами. Імператриця Катерина II в одному зі своїх листів до Г.О. Потьомкіна в 1786 році наголошувала, що негоціанти невдоволені тим, що товари в основному перевозяться на військових кораблях [200, с. 373-374]. Але це не стало перешкодою подальшій інтенсифікації товарообігу через південні порти, що підтверджують статистичні дані російського дослідника П.П. Черкасова.

Він наводить такі відомості стосовно торгових операцій між Херсоном і Марселем: у 1784 році до Марселя прибуло 4 кораблі з товаром на суму 194440 ліврів. У 1785 році до Марселя прийшли 12 кораблів з товаром на суму 626700 ліврів, за перші шість місяців 1786 року до Марселя прибуло 5 кораблів з товаром на суму 207 840 ліврів. Французький експорт із Марселя до Херсона оцінювався в 152300 ліврів (4 кораблі). У 1785 році - в 153450 ліврів (4 кораблі) і за перші півроку 1786 роки - 210700 ліврів (4 кораблі). Таким чином, за два з половиною роки (1784 - перша половина 1786 рр.) з Херсона до Марселя прибуло 21 торгове судно із загальною вартістю вантажу 1028608 ліврів, а з Марселя до Херсона – 12 кораблів, вартість яких становила – 516450 ліврів. Як видно з приведених цифр, сукупна вартість російського експорту з Херсона до Марселя майже на 500 тис. ліврів перевищила вартість французьких товарів, що поступили з Марселя до Херсона [305, с. 170].

Уряд Російської імперії дуже уважно слідкував за економічною діяльністю Антуана в Херсоні. 16 квітня 1783 року було видане розпорядження Г.О. Потьомкіна на ім'я віце-адмірала Клокачева. У цьому документі прописувалося: «По сприйняттю прибулого сюди французького купця Антуана, сумніву піддається його кореспонденція, яку він вів з Кримом та Константинополем. Потрібно вкрай уважно слідкувати за нею...» [256, с. 324-356]. Але все ж таки даний факт не зашкодив інтенсифікації товарообігу в другій половині XVIII ст.

У результаті маємо таку статистику(в турських ліврах):

Таблиця 4.

Російська імпортна та експортна торгівля наприкінці XVIII ст.

Роки	Імпорт з Росії	Експорт в Росію
1751	859616	236772
1767	605177	709838
1772	3048293	10409374
1780	1485561	2040724
1789	6139000	6963000

[423, с. 340].

Значну роль у встановленні двосторонніх комерційних відносин у регіоні відіграв французький посол у Росії граф А. де Сегюр. Він активно проводив переговори з царським урядом щодо кінцевої легалізації діяльності негоціантів на півдні України: «Молодий, елегантний і дотепний граф сподобався імператриці та її оточенню. Сегюр надто багато має в собі приємного при відмінних знаннях і здібностях і що він не схожий на своїх попередників, таких скотів, як Верак, Жюньї і Боссе. Французький посол, використовуючи свою дружбу з князем Потьомкіним, подав йому записку, у якій йшлося про доцільність встановлення прямої торгівлі між французькими портами на Середземному морі та російськими на Чорному» [317, с. 332]. Узагалі, «використовуючи свою дружбу з Потьомкіним, Сегюр подав йому записку, що треба встановити пряму торгівлю між французькими портами на Середземному морі та руськими на Чорному. Франція буде вивозити з південної Росії льон, солонину, шкіру, сало, віск, селітру. Як тільки буде підписаний торговий трактат, який поставить Францію в один ряд з Англією, торгівля з східною державою оживиться та у королівства збільшиться споживання російських товарів, які тоді стануть дешевші тому, що не будуть проходити через руки посередників» [Там само, с. 339].

У цей же час граф Л.Ф. де Сегюр листувався з негоціантом С.Ж. Антуаном, який саме і просив у дипломата прискорити підписання торгового договору, наголошуючи на певних труднощах у комерційних операціях на півдні України: «... за браком попиту в Марселі для місцевого вжитку та за невелику ціну, треба звернутися до інших портів для збуту привезених товарів, що я і зробив. Я відправив російський зерновий хліб до Корсики, у різні порти Провансу, у Ніццу...: це було перше відправлення з портів Чорного моря до Іспанії. Тарифи ці впливають так, мов ввіз наших вин та горілок взагалі заборонено, вони складають основу нашої продукції для Росії, і в той же час сприяють ввозу інших іноземних вин, які, навіть будучи купленими з перших рук, не коштують

більше наших. Ми просимо зменшити мито на наші вина та горілку, натомість цього звільнити від всякого мита на пшеницю, рож і різне російське зерно...» [86, с. 159].

Ці думки французького негодіанта, граф Л.Ф. де Сегюр виклав у листі до генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна: «Князь! Ви були настільки зайняті справами, під час мого перебування в Харкові, що я встиг лише мимохідь поговорити з Вами про дві справи, які, однак, мені здаються такими, що заслуговують Вашої уваги. Одна з них стосується інтересів людини, якій Ви сприяєте та для якої Ви вже зробили багато, це Антуан; друга стосується розширення комерції Херсона. Ця записка підписана негодіантами Херсона, яку вони самі ж просили надати Вам, хоча вони добре знають, чого значна кількість їх аргументів є цілком зайвою, і що Ви самі хотіли вже доповнити те, що не вистачає в цій установі. До цих пір я надіявся на Ваше повернення та чекав його, щоб передати Вам особисто ці листи; але я осміюся відправити Вам їх раніше, оскільки долею вирішено, щоб Ваші справи більш стримують Вас у Кременчузі...».

У результаті довготривалих переговорів дві сторони дійшли згоди. А кульмінацією цих переговорів в останній чверті XVIII ст. стало підписання 11 січня 1787 року російсько-французького торгового договору [304, с. 58-63]. Сучасники підкреслювали, що укладення цього договору було можливим саме завдяки зусиллям графа Л.Ф. де Сегюра [302, с. 653-664]. Імператриця Катерина II, перебувавши в квітні 1787 року у Києві, писала з цього приводу генерал-губернатору: «Князь Григорій Олександрович. По затвердженню нами укладеного 31-го дня 1786 року трактату дружби, торгівлі та мореплавства між нами та королем французьким та по обміну взаємними рафікаціями супроводжуємо цим списком згадуваного трактату, щоб з теперішнім відкриттям мореплавства в портах Чорноморських обох підданих могли користуватися більшими вигодами, для торгівлі їх поставлені. Перебуваємо втім до вас прихильні» [88, с. 406-407]. Отже, «...капітали французькі ще від часів Людовіка XVI лежні справляли, й власники їх кидалися в різні боки, бажаючи скласти гроші в підприємства, якщо невеликі, то певні. Через це місце, куди було кинуте французькі капітали, являлася Степова Україна...» [253, с. 54].

У той же час ще одним з відомих французьких купців Північного Причорномор'я був Іван Дофіне. 20 січня 1785 року він отримав від російського уряду 11374 рубля 88 копійок для постачання корабельних матеріалів, припасів та інших предметів до чорноморських портів [256, с. 345-350]. У результаті одеський градоначальник М.М. Кірьяков видав розпорядження про створення в будинку Івана Дофіне біржі вільних торгових справ [398, с. 250].

У 80-роках XVIII ст., після приєднання Криму, починають переселяти французькі купці і на Таврійський півострів. У 1783 році приїжджають Возан, Перес Фрере, Рамбонс і

Афренс, які починають налагоджувати комерційний шлях між південними портами Російської імперії та Французького королівства [256, с. 357]. А в жовтні 1786 року зареєстровано перебування у Херсоні французького негоціанта Ру, який у той час не міг проводити торгові операції, оскільки в цьому місті був об'явлений карантин [310, с. 270]. Також були присутні – негоціанти Рено і Гамба, які налагодили жваві відносини на півдні України і втягнули в орбіту своїх операцій навіть Правобережжя, а після, в 1790-х роках, взагалі повністю переселилися до краю [401, с. 210].

На початку 1790-х років відбуваються кардинальні зміни в стосунках між Францією та Росією, що було пов'язано з початком першої революції. Оскільки імператриця Катерина II негативно ставилася до цих кардинальних політичних змін у цій європейській державі. Сучасники зазначали, що в 1790 році стали неможливими будь-які відносини між російським та французьким урядами [73, с. 525-526].

У 1792 році керівники фірми «Антуан и К⁰» ще намагалися проводити поодинокі комерційні операції в чорноморських портах. Але вже в 1793 році вони залишають Херсон та переселяються до Константинополя, що було пов'язано із заборноюю Національним Конвентом Франції вести будь-які економічні відносини з імперією Романових. Тим паче анархія, яка відбувалася в революційній державі, не давала можливість вести товарообіг. Так, наприклад, у 1790 р. у Франції могли заборонити ввозити в країну хліб, оскільки він був з ворожої держави [262, с. 32-33].

У результаті російським урядом негативно відносився до революційної влади Франції: «Известно, как Екатерина относилась к революционной Франции. Императрица в первое время советовала воздержаться от вмешательства во внутренние дела Франции – «восстановить монархию», говорила она, «могут только сами французы». Но тогда французская республика приняла наступательное положение по отношению к державам, отказавшимся признать ее, и стала настраивать против России Турцию и Швецию, Екатерина заключила с Австрией, Пруссией и Англией оборонительно-наступательный союз против Франции. В числе условий, установленных договорными актами, стояло обязательство союзных государств прекратить торговые сношения с Францией; затрудняя для французов сбыт мануфактур и не отпускаая им сырых продуктов и хлеба, союзники рассчитывали довести Францию до окончательного разорения. Таким образом, а России по этому поводу, был издан манифест 8 апреля 1793 года, по которому: 1) запрещен вывоз во Францию из России каких бы то ни было товаров; 2) запрещен привоз всяких товаров из Франции, - поэтому установлено требование, чтобы при привозе всех вообще продуктов в Россию представлялись известные документы, удостоверяющие не-французское их происхождение; и наконец, 3) дабы сие запрещение, в пользу народу изданное, в точности

исполнено было, в отвращение подложного привоза товаров, запрещение ввоза распространено на многие однородные товары, независимо их происхождения, по особой росписи, приложенной к манифесту» [367, с. 152].

В той же час Катерина II підтримувала контрреволюції у Франції: «Французская контрреволюция возлагала на русскую императрицу большие надежды и держала в курсе всех своих политических комбинаций. Екатерину II просили «впредь руководить всеми их демаршами». Русская царица способствовала ликвидации раздоров между королевской «партией» и «партией принцев». Она оказывала щедрую финансовую поддержку контрреволюции, выделив лишь на наем войска неслыханно большую сумму в 2 миллиона рублей. Она организовала общий дипломатический демарш европейских держав с требованием свободы Людовику XVI...» [376, с. 331-332]. Також, імператриця залишила дві записки, які стосувалися французьких справ в зазначений період: «Французский двор, имея уже давно привычку принять самыя злейшия и слабейшия меры по собственным их делам, и ныне дивиться нечего, что короля заставили подписать не христианскую конституцию, но антихристову, по которой ипсо факто отрешен от римской веры, но до сего нам дела не столько. А как мы согласились общим делом поступит по делам французским с дворами, кои признавать будут оныя дела за дело всех государей, то не сносясь с ними не надлежит признавать законное, что у них не сделано, и советую не принять от сената о том объявления... Я думаю, чтоб с венским и иными дворами условиться, чтоб когда французское собрание парламента объявит от себя, что оно со всеми державами хочет жить в согласит, им ответствовать и требовать освобождения короля Людовика XVI, его супруги и фамилии, и в противном случае не от них не принимать министров, а своим приказать выехать, кораблей их не пускать в гавань и всех присягнувших собранию французов не терпеть нигде; королевской же партии дать покровительство; понеже сие есть дело всех королей, с которыми тогда уже поссорились, когда по всей вселенной разослали эмиссаров, для взбунтования народов...».

Наступник Катерини II, імператор Павло I спочатку також негативно ставився до революційних змін у Франції: «Вороже відношення Павла I до французької революції виражалось в декількох наказах, а саме: 3 травня було заборонено фабрикантам робити трьохкольорові стрічки, а купцям торгувати ними; 17 червня було видано розпорядження про арешт французьких товарів, які перебували на кораблях; 6 липня видано розпорядження про щорічну виплату грошей на утримання французького короля, який жив тоді в Мітаві; про конфіскацію капіталів, які належали французам і які зберігалися в державних позикових банках...» [319, с. 56-57].

Наприкінці XVIII ст. з'явилася гостра необхідність створення нового торгового центру на Чорному морі. Після довгих пошуків зручного місця перевагу було надано Хаджибеєвській бухті, і в 1794 році тут почалося будівництво порту. Хоч цей час по своєму товарообігу Одеса поступалася ще іншим портам [403, с. 146].

В останній чверті XVIII століття відбувається приєднання Криму та північного узбережжя Чорного моря до Російської імперії. Через чорноморські порти продовжувала проводитися торгівля з іноземними державами, хоча в кінці XVIIIст. вона не отримала свого масового розвитку [264, с. 3-43]. Погіршення комерційного співробітництва також відбивалося і в прийманні участі Франції на стороні Османської імперії у війні проти Росії в 1790 році: «...Поразка турок на суші та на морі в 1790 році не привело до закінчення війни. Османська імперія надіялась на допомогу Англії. Французи також допомагали Туреччині. Французькі інженери спішно будували укріплення на берегах Боспору, французькі офіцери навчати турецьких солдат...» [362, с. 25]. Усе це створювало великі перепони до скорішого відновлення економічних стосунків. Це не давало змогу повністю відновити комерційні стосунки, і тому цей період можна назвати – «тимчасовим припиненням економічної співпраці».

Наприкінці XVIII ст. починається поступовий процес відновлення комерційних відносин. Так, уже в 1797 році, два негоціанти Вів'є та Латур, які купили вино з Тулону, перевезли його до Феодосії на нейтральних кораблях: «...де встигли з великою для себе вигодою це використовувати під час перевезення хутра. Недостача у Французьких винах, яка була присутня у нас у зв'язку з політичними обставинами, у кінці минулого століття, була на стільки відчутною, що саме наказом 1797 року, січня 16, дозволялося привозити ці вина на нейтральних кораблях...» [356, с. 23,25]. Цей факт дав змогу частково відновити комерційне співробітництво між Францією та Росією в чорноморському регіоні наприкінці XVIII ст.

В той же час деякі дослідники так характеризують діяльність французьких негоціантів, купців і торгівців на півдні України в зазначений період: «Капітали французькі ще від часів Людовіка XVI лежні справляли, й власники їх кидали у різні боки, бажаючи вкласти власні гроші в підприємства, як що не великі, то певні. Не маючи великої флоти й будши через це прикутою до Середземного моря, почувавши потребу у хлібі, котрого бракувало для континентальної Європи, Франція, натурально, могла шукати вкладання своїх капіталів десь поблизу від себе. Через це місцем, куди було кинуте французькі капітали, являлася Степова Україна. Ціла низка посідачів грошових фондів, що лежали мертвим багатством у Франції, після завоювання Росією Криму, зробивши добрі рекогносцировки, не злякалися кинути свої гроші на південь України. Сікар,

Антуан, Рено, Гамба та інші нав'язали тут жваві зносини, втягли до орбіти своїх впливів Правобережжя, а за переляком від революції й самі переселились на береги Чорного моря... Наші поміщики провадили «перенесення на нові місця» значно дешевше, й натуральна річ, воліли, аби державні субсидії поступали до них. Проте, поки потроху вироблялася урядова практика, вирівнювалася лінія поведінки що до пересельців, південь України вкрився найріжноманітніми колоніями -... французькими...» [401, с. 9-10,22].

Розглянувши діяльність французів у комерційній сфері регіону в кінці виділеного століття, можна виділити, які саме товари експортувалися та імпортувалися цими комерсантами:

Таблиця 5.

Перелік французьких негоціантів і товарів

Перелік французьких негоціантів	Експортні товари	Імпортна продукція
С.Ж. Антуан, І. Дофіне, Возан, Фрере, Рамбонс, Афренс, Ру, Рено, Вів'є, Латур	Хліб, льон, солонина, сало, селітра, шкіра, хутро, горілка та інші	Вино, тонкі сукна, шовк, кофе, цукор, чай, парфумерія

Отже, проаналізувавши комерційну діяльність французів в чорноморських портах, можна констатувати:

- створення юридичної бази російським урядом, яка регламентувала торгіву діяльність французьких негоціантів на півдні України в цей період;
- налагодження комерційного шляху між російськими чорноморськими та французькими середземноморськими портами, що почав створювати барон С.Ж. Антуан ще в другій половині XVIII ст.;
- поява нових торгових портів на південному заході Російської імперії, які стали для французів основними центрами комерції в регіоні.

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ ФРАНЦУЗІВ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На початку ХІХ ст. починається часткове відновлення комерційних відносин між Францією та Росією через чорноморські порти, що знайшло своє відображення у нормотворчих документах Східної держави. Взагалі, південний край у першій половині століття залишався одним із основних регіонів експорту пшениці за кордон. Тому створюється законодавча база для введення торгівлі цим товаром через південні порти держави. Згідно Указу від 13 вересня 1800 року було дозволено вивозити пшеницю до країн Західної Європи, у тому числі до Франції. Уряд Росії встановлював також розмір мита з цього товару в розмірі 30 копійок із чверті [110, с. 292-295]. Російське законодавство також встановлювало різноманітність імпортних товарів, які надходили як з Франції, так і з інших країн Західної Європи. Деякі товари було заборонено ввозити. Так, згідно Указу Сенату від 23 грудня 1800 р. заборонялося ввозити шовкові матерії в усі порти Імперії, у тому числі і в чорноморські порти. Це був один з основних французьких товарів імпорту [111, с. 478]. Негоціанти, які хотіли отримати право піднімати Російські прапори на своїх кораблях, повинні були платити мито на отримання цього права [112, с. 483-484].

На початку ХІХ ст., з приходом до влади Наполеона у Франції, починається тимчасове поліпшення економічних відносин між республікою та імперією. Згідно Указу Сенату від 8 лютого 1801 року торгові відносини відновлюються. За цим документом, заборонялося російським військовим кораблям нападати на французькі торгові кораблі, а всім республіканським судам було дозволено входити до всіх портів царської держави, у тому числі і до чорноморських [113, с. 524-525]. У доповнення до попереднього Указу, 15 лютого 1801 року був виданий дозвіл імператора Павла І про повне відновлення комерційних відносин між Російською імперією та Французькою республікою [316, с. 259]. 11 березня 1801 року було заборонено урядом Російської імперії вивозити товари за кордон, у тому числі і до Франції. Це відомо Указу Камерц-Колегії [114, с. 578-579]. Але вже 25 березня 1801 року, згідно Указу Сенату, було відновлено торгівлю з Францією та іншими західноєвропейськими державами хлібом та вином через чорноморські та інші порти Росії [116, с. 597].

Ситуація у введенні зовнішньої торгівлі між обома державами змінюється з приходом до влади Олександра І (1801 р.). Було відмінено всі заборони стосовно експорту та імпорту товарів. Так, згідно Маніфесту від 2 квітня 1801 року було дозволено вільний провіз російських товарів до країн Західної Європи, у тому числі і до Франції [117, с. 603].

Деякі митні збори, які бралися в чорноморських портах з французьких купців йшли на розвиток міст краю. Так, згідно Указу від 24 січня 1802 року гавань Одеси отримувала десяту частину митних зборів з іноземних товарів протягом 25 років [118, с. 25-27]. Остаточне тимчасове відновлення торгівлі між Францією та Росією на початку XIX ст. пов'язане з підписанням договору між обома державами, який символізував відновлення Торгового трактату 1786 року. Згідно Указу Сенату від 15 вересня 1802 року дія нового договору поширювалося і на чорноморські порти, що дозволило збільшити товарообіг між двома країнами [119, с. 259-260].

У цей період південні порти мали особливі права в економічних відносинах Росії та Франції. Так, згідно Указу Сенату від 1 травня 1803 року з товарів імпорту та експорту, які направлялися до та з Франції та інших країн Західної Європи, мито бралось в меншій кількості. Тариф зменшувався на четверть у цих портах [121, с. 573]. Вводилася певна кількість мит, кошти з яких направлялися на розвиток деяких портових міст Півдня України. Так, згідно Указу від 21 червня 1804 року з товарів французького імпорту бралось мито на користь міста Феодосії [125, с. 387-388]. На початку XIX ст. губернатори південних губерній отримали право видавати патенти на підняття російського прапору на французьких і інших іноземних торгових кораблях. Так, посилаючись на Указ Міністра Комерції від 6 липня 1804 року, було надано дозвіл Одеському військовому губернатору Дюку де Ришельє та адміралу маркізу де Траверсе видавати патенти на підняття цих прапорів на французьких торгових судах [126, с. 422-423]. Законодавство Російської імперії вводило механізм і способи збирання мита з французьких товарів, які потрапляли до російських портів. Так, згідно за Указу Сенату від 24 березня 1805 року, мито з французьких вин почало збиратися за допомогою державних асигнацій. Було встановлено кількість мита в залежності від виду вина: з пляшки шампанського – 33 копійки, з всіх інших 12,5 копійок. Такі тарифи були встановлені і для чорноморських портів [128, с. 914]. Деякі тарифи, які вводилися урядом Російської імперії, були призначені тільки для чорноморських портів. Так, згідно Указу на ім'я Феодосійського військового губернатора від 13 квітня 1806 року йшлося, що за вивіз пшениці до Франції та в інші країни Західної Європи бралось з четверті 3 копійки, з четверті ячменя – 2 копійки [129, с. 170]. Російське законодавство також встановлювало принципи та механізм прийому французьких і інших іноземних товарів у портах Чорного та Азовських морів. Для більш ретельного контролю за товарообігом між двома країнами створюється ряд карантинів у цих портах. Це відомо з Указу Міністра внутрішніх справ від 20 квітня 1806 року [130, с. 178-180].

Французькі неогоціанти, які переселялися на територію краю мали право отримувати підданство Російської імперії. Згідно Указу Сенату від 27 травня 1807 року

було прописано, що французькі та інші іноземні купці могли стати підданими російської держави та записатися до місцевого купецтва [132, с. 1191-1193]. У доповнення до попереднього документа була видана об'ява Міністра комерції до Сенату Російської імперії. У ній йшлося, що французькі комерсанти, після надання прохання на ім'я цього міністра, можуть бути прирівняні до російського купецтва [133, с. 21]. Економічні відносини між Російською та Французькою імперіями погіршилися під час участі Росії в деяких коаліціях проти наполеонівської Франції. Це призвело до тимчасового призупинення торгових відносин між обома країнами.

Відновлення економічних відносин між Французьким королівством та Російською імперією було пов'язано із закінченням революції, падінням Імперії Наполеона та початком Реставрації Бурбонів. Налагодження відносин, у цей період, між обома державами простежувалися в підписанні ряду мирних договорів між королем Франції та імператором Росії. Мирний Трактат у Парижі від 30 травня 1814 року та Мирний Трактат між імператором Всеросійським і королем Французьким від 30 листопада 1815 року. Серія цих договорів стала поштовхом до відновлення співробітництва обох держав, у тому числі в економічному [138, с. 606-607]. В акті Віденського конгресу теж можна прослідкувати позитивні тенденції у відносинах між Російською імперією та королівством Франції [139, с. 144-160].

Російський уряд, вбачаючи налагодження довготривалих економічних відносин з королівством Франції, створює сприятливі умови для негоціантів на південних рубежах Імперії. У першій половині XIX століття чорноморські порти мали, взагалі, певний статус у міжнародній торгівлі обох держав. Центром іноземних економічних відносин стає місто Одеса, яка завдяки своєму географічному положенню отримала спеціальний статус. Він був закріплений на законодавчому рівні. Згідно Маніфесту від 16 квітня 1817 року в Одесі створюється Порто-франко, який повинен бути центральним пунктом міжнародної торгівлі з Європою, у тому числі з Францією [143, с. 208-211]. 15 серпня 1819 року Порто-франко був відкритий, що давало права та привілеї одеському порту у вільній закордонній торгівлі та на контроль товарообміном з іноземними купцями, у тому числі з французькими [149, с. 257-258]. Російський уряд слідкував за товарооборотом і торговими операціями, які велися через чорноморські порти. Наприклад, перед Порто-франко було поставлено певні задачі. На основі доповіді Міністра фінансів були виведені були виведені основні правила для Порто-франко, а саме: усі іноземні товари, які направлялися до одеського порту проходять перевірку на митниці, підлягають карантину. Вивантаження продукції дозволяється тільки після сплати певних мит [154, с. 714-719]. Наступного року царський уряд видає нові правила та вимоги до Порто-франко. Збільшується його площа;

встановлюються нові податки з іноземних товарів, в тому числі з французьких, на користь міста. Також впроваджуються основні обмеження в привезенні окремих видів товарів. Так забороняється завозити сіль, хлібні вина, горілки, спеції (товар, який привозили французи), ром тощо [157, с. 227-230]. В архівних джерелах Державного архіву Одеської області міститься інформація про вигідність дії цього порто-франко для європейських держав: «...Именно в Одессе подтвердил положительно то, что ожидали 30 лет тому назад при учреждении Одесского порто-франко и что мы в том постоянно в других Европейских государствах, где подобная учрежда существоют в большими выгодами...» [5, арк. 3-4]. Тобто, Порто-франко отримує статус центру міжнародної торгівлі на півдні України в першій половині XIX століття.

Архівні документи Державного архіву Одеської області конкретизують основні правила, які регламентували діяльність цього порто-франко. Згідно з указом від 9 червня 1822 року було видано розпорядження, де йшлося про певні завдання: «...на різних кордонах міста Одеси, відкривається 14 числа травня цього року. Межу... охороняють чиновники і службовці митного управління та військова варта для цього була створена:

- А) при заставах на старій межі... два доглядача та по одному чиновнику...
- Б) на межах сучасного порто-франко чиновники митного управління, на основі інструкції, які були дані також військовій варті...».

У результаті, торгові операції через південні порти в нових умовах починають набирати обертів. Французькі купці, при продажі деяких товарів, мали рівні умови з росіянами. Так, наприклад в Указі про внесок іноземцями встановленої при продажі кораблів мита йдеться, що французькі піддані під керівництвом генерального консула проводять торгівлю комерційними кораблями. Вони повинні вносити мито в Одеський Комерційний Суд, яке передбачено для російських підданих. Французький Генеральний консул намагався добитися відміни цих мит, але Міністерство внутрішніх справ, постановило, що французи повинні вносити платню за продаж кораблів на території чорноморських портів на рівні з іншими іноземними підданими [145, с. 131-132]. Російська імперія торгувала з Францією різноманітними товарами. Деякі з цих товарів вивозилися через чорноморські порти без сплати мита. Так, 24 квітня 1818 року видається Указ про вільний вивіз хлібу за кордон, що дозволяло більш вигідніше купляти цю продукцію французам [147, с. 218-219]. Наступного року ситуація змінилася, 16 січня 1819 року царський уряд видає Указ про обкладання митом вивіз хлібу з Одеси. Тепер французький негоціант повинен сплатити 2,5 копійок сріблом протягом 10 років на користь Одеського ліцею [148, с. 27].

Взагалі, сучасники так оцінювали коменційни потенціал Одеси: «Товары, отправляемые из Одессы за границу, кроме Херсонской губернии получают в значительном количестве: озимая пшеница из Киевской, Подольской, и Волынской губернии и Бессарабской области, арнаутка, льное семя, сало и шерсть из Екатеринославской и Таврической губернии и Бессарабии; соль из Крымских и Бессарабских соляных озер. Товары эти отправляются из Одессы, по требованиям заграничных контор, в разныя города Европы... Марсель... Товары, получаемые в Одессе, привозятся: из Франции... сукна, полотна, шелковыя материя, галантерейныя вещи, сахарный песок, сахар рафинад, кофе и разныя пряныя коренья... прованское деревянное масло разных сорток из южных провинций Франции... вина из Франции...» [227, с. 159].

Хоча, деякі сучасні дослідники вважають, що торгівля окремими товарами не була прийнятною для Одеси: «Організація торгівлі зерном через Одеський порт мала серйозні недоліки, які загрожували самій торгівлі: для комерсантів важко або й неможливо було прогнозувати обсяги та час привезення зерна до Одеського порту, практично було неможливо закупити зерно заздалегідь, комісійні потрібно було сплачувати за три місяці до прибуття судні і т.д. Частину цих проблем намагався вирішити де Ришельє. Він сприяв створенню в Одесі магазинів для зберігання зерна та особисто стежив за дотриманням укладених комісіонерами угод на поставку хліба...» [231, с. 187].

Уряд Росії, вбачаючи позитивні наслідки у веденні міжнародної торгівлі з Францією та іншими західноєвропейськими країнами, видає ряд законодавчих документів. Нормативні документи направлені на контроль за іноземною торгівлею. 14 грудня 1819 року був введений в дію Митний Устав з Європейської торгівлі. Він передбачав створення основних митних округів, головні правила для іноземних кораблів. Так, французьким та іншим іноземним кораблям дозволяється прибувати до російських портів. Кораблі, які прибули на рейд, контролюються Наглядачами Митного догляду, які перевіряють і опечатують трюми торгових кораблів. Негоціанти повинні заповнити декларацію, яка дає дозвіл на вивантаження продукції в портах [151, с. 417-440].

Тобто, Митний Устав прописував, що уряд Російської імперії може слідкувати за перебігом торгових операцій на території Північного Причорномор'я. Згідно цього документа перед французами були поставлені основні вимоги та правила їх економічної діяльності на півдні України.

Торгівельні операції з Францією та іншими західноєвропейськими країнами набувають масового характеру в першій половині XIX століття. Цей факт призводить до відкриття, у торговому плані, нових портів. Так, 29 лютого 1820 року видається Указ Сенату Російської імперії про відкриття Севастопольського порту. З цього часу порт

отримує статус відкритого для купецьких кораблів, які перетинають Чорне море з російськими та іноземними товарами. Указ дозволив збільшити товарообмін між Росією та Францією [152, с. 70-71]. У 20-х роках XIX століття уряд Російської імперії, який заохочував економічний розвиток краю, вводить у законодавство обмеження для французьких та інших іноземних неогоціантів у різноманітності товарів. Товари, які виготовляються на території регіону, заборонено завозити в південну Україну. Так, 26 травня 1820 року видається Указ Сенату про заборону з 1 вересня 1820 року завозити сіль до Одеси та інші чорноморські та азовські порти [153, с. 238].

Уряд уважно слідкував не тільки за товарооборотом у своїх південних портах, а й за присутністю іноземних, у тому числі французьких, купців та торгових фірм. Так, Указом Сенату Російської імперії від 13 вересня 1821 року було наказано надати інформацію через Міністерство Внутрішніх справ про діяльність іноземних торгових домів на території Російської імперії, у тому числі і на Півдні України [155, с. 840-842].

У першій половині XIX століття в зв'язку з особливим статусом міста Одеси, змінюється розміри тарифів. Так, з 12 березня 1822 року в російському законодавстві прописано, що іноземні товари, які провозять через Одесу забороняється продавати в самому місті. Введені нові тарифи суттєво не впливали на розвиток торгівлі в чорноморських портах. Основний тариф для цього регіону залишається незмінним [156, с. 104-105]. Французи, які одержали пільги в Одесі та Феодосії, після отримання патенту, мали право піднімати прапори, які давали змогу бути захищеними законами Російської імперії та бути в одному статусі з підданими царської держави [161, с. 129]. Уряд, намагаючись збільшити товарооборот на півдні імперії за допомогою іноземних неогоціантів, видає різноманітні укази, які їм надають пільги. Так, наприклад, 19 травня 1825 року за ініціативи міністра іноземної політики був виданий указ з резолюцією імператора про пільги іноземцям. Тепер купці мали право торгувати на території краю не записуючись до місцевого купецтва [162, с. 274-275]. Отже, Указ дозволив створити умови для більш мобільного проведення торгових операцій на південних рубежах імперії.

Діяльність французьких неогоціантів проходила під пильним контролем російського уряду. Так, 18 серпня 1825 року видається Указ, який стосується торгових фірм. Згідно цього документа купці повинні надати відомості та розписку щодо своїх комерційних домів протягом шести місяців [163, с. 428-429].

У цей же час російський уряд дозволяв французьким неогоціантам піднімати на своїх кораблях прапори імперії Романових, що дозволяло їм безперешкодно перевозити французькі товари по Чорному морю. Даний факт відомий з наказу Комітету Міністрів від 6 лютого 1832 року [174, с. 60-61]. У 1837 році неогоціанти, які були записані до 1 та 3

гільдій отримали право проводити роздрібну торгівлю навіть після закінчення терміну їх пільг та ліцензій, що приводило до інтенсифікації комерційних відносин в регіоні [181, с. 192-193].

У 1840-х роках продовжилося створення французькими купцями торгових фірм на півдні України. Так, Комітет Міністрів Російської імперії дозволив графу де Праделю, Марселіну де Френю, родині Барб'є заснувати в 1839 році акціонерну компанію під назвою «Товариство мореплавства на Чорному морі» [185, с. 194-201]. У наступному році ця установа вже контролювала не тільки європейську торгівлю, а й азійські комерційні відносини в Росії [187, с. 10-15].

Результатом економічного зближення Франції та Росії стало підписання нового Трактату торгівлі та мореплавства, який був укладений 4 вересня 1846 року. Цей договір був схожий своїми статтями з Комерційним трактатом 1787 року [100, с. 771-785]. У ньому йшлося про вільний торговий шлях між чорноморськими та середземноморськими портами, про відміну всіх мит на експорт та імпорт товарів в обох державах, а також про створення генерального консульства в Парижі, який координував діяльність російських купців у Франції [193, с. 425-431].

У свою чергу французький уряд, який також був зацікавлений у встановленні двосторонніх комерційних відносин з Росією, видає низку нормотворчих актів, що регулюють діяльність негоціантів у зарубіжних країнах. У тому числі ці документи регламентують присутність цих купців на території краю в першій половині XIX ст. А саме, Кодекси короля Людовіка XVIII, які були одними з прикладів встановлення таких відносин, які стосувалися комерційної співпраці. Королівські нормативні акти конкретизують зовнішню торгову політику французького уряду. Юридичні документи Французької держави регулювали відносини між негоціантами та владою. Наприклад, уряд королівства отримував судові повноваження. Влада прописувала також різноманітність мит з товарів, які вивозилися. При виплаті цих податків французькі купці отримували квитанцію від фінансового інспектора [208, с. 437-439].

Уряд Французького королівства прописував навіть терміни та основні правила перебування своїх торгових кораблів у морських портах. Так, наприклад, улітку кожне торгове судно не може перебувати в одному порту не більше 30 днів. Якщо корабель знаходиться в далекому плаванні, то він може перебувати в порту тільки не більше 60 днів. Купець, взявши суму на товар у кредит, не може відправляти своє судно з Франції без згоди кредитора [Там само]. Французький негоціант, який не погасив кредит, був притягнутий до судової відповідальності. Це було прописано в Кодексі про судові процедури [205, с. 439-442]. Купці або власники торгових кораблів, згідно французького

законодавства, мали громадянські права. Відповідальний за вантаж та корабель був тільки капітан [212, с. 442]. Під час плавання на великі відстані, торгові кораблі повинні бути застраховані. Юридичні документи Франції прописували умови, при яких виплачувалася компенсація: під час шторму, корабельних аварій, катастроф, пожеж, грабежів, раптових зіткнень кораблів, вимушених змін курсу та інше [211, с. 459-461]. Французьке законодавство також прописувало, що саме потрібен робити капітан торгового корабля під час, наприклад, шторму. Так, він повинен викинути частину вантажу в море, розрізати щогли або стати на якір. У першу чергу, що потрібно було зберегти на кораблі, – це торговий вантаж і головне обладнання [214, с. 467-469].

Державним представником у веденні торгових операцій в іноземних портах, у тому числі і в чорноморських, був консул Франції або уповноважена особа. Також регламентувалося кількість мита з вантажу та вартість товару в залежності від його стану. Так, якщо влітку якість фруктів була на високому рівні, то з них робився внесок за їх тарифною ставкою. Але якщо товар був пошкоджений, то його вартість сплачувалася після визначення якості. Вартість товару, який не привезли до визначеного пункту, не могла бути відшкодована [Там само]. Кожний власник торгового корабля або негоціант, згідно юридичних документів Французького королівства першої половини XIX ст., повинен мати при собі описи з інформацією про товар і матеріальне забезпечення, а саме про ті засоби, які були залучені до іноземного товарообігу. Також, коли один з співвласників торгового корабля стає банкрутом, усі витрати та податки повинні бути виплатити інші компаньйони [206, с. 466-478]. Французький уряд проводив ретельну підготовку своїх негоціантів. Так, усі чоловіки віком від 28 років, які закінчили профільний факультет, мають право брати участь в зовнішніх торгових операціях [210, с. 415-416].

Купці та негоціанти об'єднувалися в гільдії, які дозволяли більш інтенсивно вести зовнішній товарообіг з іноземними країнами, у тому числі і з Російською імперією. Ці асоціації діяли згідно з Громадянським кодексом Французького королівства [213, с. 417-424]. Юридичні документи Французької держави регламентували функціональні обов'язки торгових агентів. Так, вони, якщо служили у купців або негоціантів, займалися виплатами у іноземних портах, пошуку нових торгових шляхів, купівлею магазинів і складів для зберігання товарів, організацією торгових експедицій та інше. У вирішенні економічних і торгових суперечок був компетентний Комерційний суд, склад і функціональні обов'язки якого прописані в Кодексах Людовіка XVIII. Членами цієї юридичної інституції могли бути відомі комерсанти та купці, а саме керівники відомих торгових домів або фірм. Кожен представник Комерційного суду повинен бути віком не

молодший 30 років, і займатися торгівлею не менше 5 років. Головою суду обирали чоловіка віком не молодшого 40 років [207, с. 494-498].

Функціональні обов'язки Комерційного суду були прописані також в Кодексах законів Французького королівства. Ця установа розглядала суперечки, які відносилися до зобов'язань та угод купців, негоціантів і банкірів; вирішувала питання, пов'язані з купівлею та перепродажем продовольчих товарів, у тому числі і за кордон; контролювала всі операції в промисловості, при купівлі сировини, транспортуванні товарів на суші та на морі; уважно слідкувала за операціями морської торгівлі; видавала кредити, займалася фрахтуванням кораблів, страхуванням торгової продукції; видавала векселя збирачам, фінансовим інспекторам та іншим відповідальним особам для збирання податків та інше [Там само].

Таким чином, російське та французьке законодавства, видаючи низку юридичних актів, надавало певні пільги та права негоціантам, і в свою чергу видавало основні правила їх діяльності в регіоні. Це дозволяло їм повною мірою налагодити прямий торговельний шлях між Францією та Росією через чорноморські порти.

Узагалі, на початку XIX ст. відновлення дипломатичних відносин викликало як у Франції, так і в Росії хвилю «оптимізму» щодо налагодження торгових відносин між цими державами: «26 вересня (8 жовтня) 1801 року між Росією та Францією був підписаний договір про мир. Згідно цього договору, дві держави зобов'язувалися зберігати «мир, дружбу та добру згоду» між собою, «не допомагати ні внутрішнім, ні зовнішнім ворогам ніякою допомогою ні військами, ні грошима не дивлячись ні на які причини», відновити попередні торгові відносини між Росією та Францією...» [358, с. 24].

Уже 30 березня 1801 року комерційний агент П. Вольза подав на ім'я першого консула Наполеона Бонапарта «Політичний, географічний і торговельний нарис Російської імперії», який характеризував позитивні сторони встановлення торгових відносин з Росією через чорноморський регіон. Конкретизуючи пропозиції щодо налагодження торговельних відносин з Російською імперією, П. Вольза долучив до свого «Нарису» два меморандуму під назвою «Про торгівлю на Чорному морі». В їх основу він поклав свій меморандум 20-річної давності. З-поміж нагальних потреб розвитку взаємних торговельних відносин французький аналітик робив особливий наголос на заснуванні французького комерційного товариства з осідком в Одесі, що дозволило б, здійснюючи оптові закупки товарів, знизити закупівельні ціни на декілька відсотків. Для захисту інтересів французьких комерсантів П. Вольза пропонував призначити офіційного агента Французької республіки, осідком якого теж стала б Одеса [215, с. 20-36].

Сучасні дослідники так характеризують діяльність цього француза та інших іноземних агентів: «Першу „хвилю” оптимізму щодо налагодження торгівельних відносин з Росією спричинило у Франції укладення в 1800 р. мирного договору між Французькою республікою та Російською імперією. Вже 30 березня 1801 року П. Вольза..., подав на ім'я першого консула Наполеона Бонапарта „Політичний, географічний і торгівельний нарис Російської імперії”... Конкретизуючи пропозиції щодо налагодження торгівельних відносин з Російською імперією, Вольза долучив до свого „Нарису” два меморандуми під назвою „Про торгівлю на Чорному морі”. В їх основу він поклав свій меморандум 20-річної давності... З-поміж нагальних потреб розвитку взаємних торгівельних відносин французький аналітик робив особливий наголос на заснуванні французького комерційного товариства з осідком в Одесі, що дозволило б, здійснюючи оптові закупки товарів, знизити закупівельні ціни на декілька відсотків. Для захисту інтересів французьких комерсантів Вольза пропонував призначити офіційного агента Французької республіки, осідком якого теж стала б Одеса... У 1803 році Міністерство військового флоту Франції доручило французькому консульству в Росії дізнатися про можливість купівлі в чорноморських портах олово для потреб суднобудівництва. У відповіді, що її було складено на основі звіту ад'ютанта французького генерала Едурвілля, капітана Бургуена, з його нещодавнього перебування в Криму, наголошувалося: попри те, що олово надходить з сибірських рудників виключно для потреб російського імперського флоту, дипломати спробують виконати дане доручення за посередництвом Санкт-Петербурзького торгівельного дому „Брати Рембер”, який вів свої справи в басейні Чорного моря. Того-таки 1803 року Бургуен, формально звільнився з дипломатичної місії, отримав секретне завдання дослідити Таврійський край і особливо стан справ у торгівельних портах краю. Оселившись восени 1803 року як приватна особа в Одесі, він протягом року прискіпливо збирав дані про розбудову новоствореної губернії. Офіційні представники Французької держави відіграли важливу роль у опрацюванні проектів економічного освоєння Північного Причорномор'я. Чи не найпомітнішою постаттю з-поміж них був Анрі Мюре, якого було призначено на початку 1802 року генеральним консулом Французької республіки в Одесі... Одночасно с Анрі Мюре активну участь у популяризації на урядовому рівні економічного проникнення на південні ринки Російської імперії взяв інший дипломатичний агент, який представляв інтереси Французької республіки та імперії в Севастополі, Херсоні й Таганрозі, П'єр-Батіст Ратез. Перебуваючи з 1803 по 1805 рр. на посаді французького консулярного агента у Херсоні, Ратез мав доручення докладно вивчати торгівлю, яка велася через цей порт, і неодноразово привертая увагу своїх

зверхників до можливості монополізації потоку товарів, що надходили по Дніпру до Херсону з України...» [Там само].

В той же час, в деяких працях французьких агентів акцентується увага на занепаді франко-російської торгівлі на початку XIX ст.: «Подальший крах французької торгівлі з Північним Причорномор'ям виглядав особливо прикметно на тлі щорічного зростання товарообігу тутешніх портів. Згідно з даними, наведеними у складеному в 1808 році для Наполеона „Меморандумі про причини амбітності Росії й засоби, щоб її знищити”, автором якого був відомий експерт Міністерства закордонних справ Ле Клерк, у 1805 році одеський порт відвідали 1002 кораблі, з-поміж них жодного з Франції... У вересні 1807 році було підписано французько-російський договір, який значною мірою полегшив контакти французьких торговців з оптовими продавцями збіжжя...» [215, с. 34].

У цей же період відновлюються економічні відносини Франції та Османської імперії, що дозволило республіканським, а потім імперським кораблям ходити по Чорному морю до берегів Російської імперії [373, с. 360]. Підписання цього торгового договору дозволило збільшити товарообіг між Францією та Росією через чорноморські порти.

Імператор Олександр I, наприклад, особисто надавав дозволи торгувати французьким негоціантам у краї. Так, в одному з його листів до місцевої влади південної України йшлося: «Дійшло до мене прохання негоціанта Фур'є, відомого по торгівельним справам в Тулоні, Неаполі та Палермо, про дозволяння йому заснувати з банкіром Жомом, у місті Одесі комерційного дому з положенням у ньому від 200 до 300 тисяч ліврів. Визнаючи таке встановлення корисним та знаходячи в цьому для торгівлі користь, дозволяю на встановлення його діяльності, і в результаті цього, наказую: коли приїде в Одесу цей негоціант Фур'є або повірений від їхньої компанії для заснування своєї установи, учиняти йому можливу допомогу, яка тільки з точки зору закону буде правильною для комерції цього краю, щоб вони користувалися всіма вигодами, які іноземному купецтву дозволено» [398, с. 187].

У досліджуваний період уряд царської держави займався також збиранням мита з французьких купців, які вели торгові відносини на півдні України. Так, у 1803 році з негоціантів бралось мито в розмірі 188 рублів 25 копійок. У цей же час, завдяки зусиллям двох комерційних діячів Карла Сикара та Антуана де Сен Жозефа збільшується кількість кораблів, які прибувають до Одеського порту. А саме більше ніж 552 кораблі у відведений час кинуло свої якорі в південному місті. Узагалі, у цей час: «товари, які відправляються з Одеси за кордон, крім Херсонської губернії отримують товар в достатній кількості: озима пшениця з Київської, Подільської та Волинської губерній і Бессарабської

області, арнаутка, сало та вовна з Катеринославської та Таврійської губерній і Бессарабії; сіль з Кримських і Бессарабських соляних озер. Товари ці відправляють з Одеси, за вимогою закордонних контор, в різні міста Європи... Марсель...» [227, с. 159].

У цей час залишалось деяке напруження між двома державами, що видно з кореспонденції міністра закордонних справ Франції Шарля Талейрана. В одному з листів від 14 травня 1803 року до консула Едувіля він писав: «Гражданин, по случаю прохода у Константинополя двух французских судов, которыя отправляются в русские гавани Чернаго моря, канцелярия русского посольства в этом городе заявила притязание, которое важно остановить в самом начале. От капитанов обоих судов потребовали, чтобы они взяли в русской канцелярии карантинное свидетельство и русский список их корабельных служителей. Потребовали также, чтобы они представили письменное заявление, и сказали, что без этих формальностей их не пустят в русские гавани. Им пришлось еще заплатить 12 рублей за изготовление этих бумаг. – Как только посланник республики при Порте узнал о происшедшем, он потребовал свидания у кавалера Италинскаго. Он представил ему, что притязания его канцелярии неосновательны; что в силу договоров у французских капитанов могли только требовать пропуска их в русския гавани удостоверения агента этой нации, если такой имеется в гавани, откуда отправляются суда; и что этот агент не может требовать за изготовление этой бумаги более одного рубля; что на основании этого условия требуемое вознаграждение непомерно; что, кроме того, так-как Константинополь только проходной пункт для наших судов, то они не имеют никакого отношения к русской канцелярии; и что если им нужно взять карантинное свидетельство, то его должна выдать им французская канцелярия. Он прибавил, что слишком надеется на справедливость русскаго правительства, чтобы допустить, что оно будет настаивать на требовании, несогласном с договорами, и что иначе мы будем поставлять в необходимость поступать относительно русских судов, идущих из Чернаго моря во Францию, так де, как поступают с французскими судами. – Г. Италинский отвечал, что в силу повелений его двора, от которых он не может отступить, все иностранныя суда, отправляющиеся из Константинополя в русския гавани Чернаго моря, должны брать карантинныя свидетельства в его канцелярии; и после обмена двух официальных нот, которыя заключали как запрос генерала Брюна, так и ответ кавалера Италинскаго, оба посланника условились донести об этом своему правительству. – XI статья договора 1787 года установила все, что относится к торговле в Черном море, и теперь не менее выгодно, чем было тогда, поддержать с той и другой стороны зарождающуюся торговлю, которая обещает обеим нациям одинаково выгодные результаты. Мы вполне основательно требуем исполнения этой статьи, и одно ея признание должно уничтожить притязания,

выставленные в Константинополе канцелярией русского посольства. – Конвенция, которая служит продолжением договора 1787 года, не позволяет мне думать, что вы встретите затруднение, если потребуете отчета о распоряжении, совершенно противоположном ей. Вы должны только настаивать, чтобы полученные из Петербурга приказания были немедленно переданы в Константинополь; это важно, когда многия суда соберутся к отплытию в гавани Черного моря, которыя находятся в зависимости от России. Кажется, можно обойтись без письменных сношений, и вы постараетесь из избегать» [203, с. 130-133]. Але цей випадок не зупинив процес інтенсифікації товарообігу між Росією та Францією на початку XIX ст.

У той же час правитель тогочасної Франції Наполеон Бонапарт сам розумів доцільність налагодження комерційних відносин з Росією через чорноморські порти: «Союз між двома державами міцний, якщо він заснований на політичних відносинах, який виходить з торгових та географічних відносин. – На щастя, торгові відносини повністю вигідні для Росії та Франції, так що договір, який існує вже більше двадцяти років, такий, яким ця та інша держава бажають відновити його» [83, с. 63-64].

На початку XIX ст. продовжувалося переселення французьких неогоціантів та відкриття ними торгових фірм на півдні України. До 1803 року в Одесі відкрили свої контори іноземні купці Безнер, Рено, Фурн'є та інші [346, с. 47]. У цей час Росія вже повністю домінувала на Чорному морі та контролювала весь Кримський півострів [336, с. 320]. На початку нового століття Одеса стає економічним центром краю. 320 тис. чвертей пшениці було відправлено за море саме через цей порт. Монарх, вбачаючи швидкий розвиток торгівлі, побажав, щоб ввіз закордонних товарів був також вдалим, і він звелів: «з дозволу торгівлі в портах Чорного та Азовського морів, зменшили мито на $\frac{1}{4}$ рази в порівнянні з іншими портами» [400, с. 54]. Міста Півдня України мали певний статус у порівнянні з іншими населеними пунктами Російської імперії. Так, з 3 вересня 1804 року було дозволено іноземцям, у тому числі і французам, які не записані в гільдії, вести оптову та роздрібну торгівлю в містах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній.

Узагалі, характеризуючи роль Одеси в економічному співробітництві між Францією та Росією наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Статистичні данні проходження товарообігу в цьому місті констатують: «Чорноморський порт, який знаходився в 10 льє від гирла Дністра і в двадцяти від Дніпра заснований в 1794 році, містечко було побудовано з декількох будівель. Це Одеса, з населенням більше ніж 59 тисяч чоловік. 1795 рік, був часом початку її комерційної діяльності, в якій брали участь спочатку 35 кораблів, де зосереджувалися товари на суму 3768000 франків. У 1803 році –

536 суден, із них 365 були направлені до Кафи, Севастополя та Херсона. В 1804 році було привезено товарів на 3367000 франків. У 1805 році 5772800 франків. У цей час в Одесі знаходилося вже 846 кораблів: 407 російських, 25 французьких і інших. Імпорт збільшувався на 5284000 франків, а експорт до 14016000 франків. Експорт товарів з Одеси та Таганрога доходив до 28 мільйонів франків... торгівля велась з Марселем... У Францію експортувалися товари і з російських портів Криму. У 1821 році продаж зерна з України був вільний з Марселем [420, с. 356].

На початку XIX ст.. з'явилася книга аташе Французького посольства в Петербурзі Ж. Рейн. Він був відправлений до Одеси з офіційною місією. Мабуть, він вважав, що успіху його справи буде сприяти призначення француза герцога де Ришельє градоначальником Одеси. У 1804 році в цьому місті починає проживати К.А. Сікар (1773-1830) – французький негоціант. Він постачав російські товари не тільки до Франції, а й до інших західноєвропейських держав. Цей комерсант залишив по собі двохтомні праці, де описано стан розвитку краю в першій половині XIX ст. [306, с. 89-99]. Сам негоціант так згадує початок своєї діяльності в Одесі: «В цей час (1804 рік) я був у Марселі; там ледве знали ім'я Одеси, не маючи ніякого поняття ні про місто, ні про край, ні тим паче про торгівлю. Не дивлячись на це, я побачив, як вирішено було відправитися до Одеси 3 або 4 вантажу товарів саме від того, що в ній «молодий Герцог де Ришельє» був начальником. На тих же підставах відправився і я в це місто, а після в ньому і поселився. Це, одним словом, історія всіх іноземців, які живуть в Одесі» [400, с. 80].

У цей період також були присутні на південній території французькі негоціанти І. Рейлі, Ж. Кастельно та інші. Тобто продуктивна діяльність негоціантів і торгових агентів продовжується на південно-західній території Російської імперії. Незабаром відбувся поворот в міжнародній кон'юктурі, почалася нова смуга війн з Францією, що призводило до зменшення товарообороту через чорноморські порти. Французи, які перебували на півдні України залишили згадки про комерційну діяльність в цьому регіоні. Одним з таких представників французької нації був маркіз Г. Кастельно, який залишив по собі трьохтомну працю про торгове значення Південної України.

У першій половині XIX ст., хоча стосунки і були натягнуті між Францією та Росією, але поліпшення економічної співпраці продовжувалося. Деякі поважні французи входили до складу правлячих кіл краю і могли позитивно вплинути на розвиток торгівлі в регіоні. Так, наприклад, герцог Арман Еммануїл де Ришельє приділяв особливу увагу розвитку чорноморської торгівлі та суднобудування [84, с. 46]. Він брав активну участь у продовженні збільшення товарообігу між обома державами. За ініціативою цього відомого француза в Одесі здійснювалися роботи зі спорудження карантину за проектом Ф.-П. де

Волана та порту, на завершення будівництва якого відраховували п'яту частину митних зборів та зменшено на 25% ввізні мита (це нововведення було поширене на всі порти Чорного й Азовського морів). З метою підтримки міжнародної торгівлі було дозволено транзит через Одесу до Молдавії, Валахії, Австрії і Пруссії. Відповідно, у місті спорудили склади для безмитного зберігання товарів, було засновано австрійське, неаполітанське, іспанське, а після укладення Тильзітського миру (1807), і французьке консульства, відкрито біржі, комерційний суд. У той же час одеські комерсанти схвалили пропозицію Ришельє відраховувати з кожного пуду пшениці, що продавався за кордон, по дві з половиною копійки на користь розбудови міста (пізніше було введено новий збір у п'ять копійок з чверті хліба). Хоча у зв'язку з російсько-турецькою війною 1806 – 1812 рр. виникла небезпека занепаду торгівлі в Одесі й інших чорноморських портах та втрати вітчизняними комерсантами традиційних ринків збуту, однак, торговельно-економічні відносини з Туреччиною розвивалися завдяки гнучкій політиці герцога. А.Е. де Ришельє був одним з перших, хто усвідомив шкідливість для економічного розвитку причорноморських і приазовських портів ініційованої ним з політичних міркувань заборони експорту хліба до Порти (1810) та рішуче сприяв її скасуванню [351, с. 59].

Узагалі, на початку XIX століття французькі сучасники так оцінювали положення Франції на півдні України: «Положення Франції має перевагу над усіма народами Європи, і зацікавлені в договорі з Росією. Ці дві країни володіють великим товарообміном, і одні можуть вдовольнити їх взаємні потреби, без іноземного втручання: пряма та взаємна торгівля повинна бути розширена їх сферою діяльності і її корисність буде взаємовигідною; але велика кількість перепон знову протиставляють...» [424, с. 255]. Уряд Франції почав проявляти значну зацікавленість в закупці деяких видів товарів, які потрібні були для розвитку різних галузей промисловості цієї країни.

Так, у 1803 році Міністерство військового флоту Франції доручило французькому консульству в Росії дізнатися про можливість купівлі в чорноморських портах олова для потреб суднобудівництва. У відповіді, що її було складено на основі звіту ад'ютанта французького генерала Едурвілля, капітана Бургуена з його нещодавнього перебування в Криму, наголошувалося: попри те, що олово надходить з сибірських рудників виключно для потреб російського імперського флоту, дипломати спробують виконати дане доручення за посередництвом санкт-петербурзького торговельного дому «Брати Рембер», який вів свої справи в басейні Чорного моря. У цьому ж 1803 році Бургуен формально звільнився з дипломатичної місії, отримав секретне завдання дослідити Таврійський край і особливо стан справ у торговельних портах краю. Оселившись восени 1803 року як

приватна особа в Одесі, він протягом року прискіпливо збирав дані про розбудову новоствореної губернії [215, с. 33].

Офіційні представники Французької держави відіграли важливу роль в опрацюванні проектів економічного освоєння Північного Причорномор'я. Одним з відоміших був Анрі Мюре, якого було призначено на початку 1802 року генеральним консулом Французької республіки в Одесі. Одночасно с Анрі Мюре активну участь у популяризації на урядовому рівні економічного проникнення на південні ринки Російської імперії взяв інший дипломатичний та торговий агент, який представляв інтереси Французької республіки та імперії в Севастополі, Херсоні й Таганрозі, П'єр-Батіст Ратез. Перебуваючи в період 1803-1805 рр. на посаді французького консулярного агента в Херсоні, Ратез мав доручення докладно вивчати торгівлю, яка велася через цей порт, і неодноразово привертая увагу своїх зверхників до можливості монополізації потоку товарів, що надходили по Дніпру до Херсона з України [Там само]. Подальший крах французької торгівлі з Північним Причорномор'ям виглядав особливо помітно на тлі щорічного зростання товарообігу тутешніх портів. Згідно з даними, наведеними у складеному в 1808 році для Наполеона «Меморандумі про причини амбітності Росії й засоби, щоб її знищити», автором якого був відомий експерт Міністерства закордонних справ Ле Клерк, у 1805 році одеський порт відвідали 1002 кораблі, з-поміж них жодного з Франції.

Ситуація ще погіршується з початком війни між Росією і Францією. У січні 1807 року, за наказом Санкт-Петербурга, губернатор А.Е. де Ришельє розпорядився вислати з підвладної йому території усіх французьких дипломатичних і торгових агентів, у зв'язку з війною між обома державами. Уже в вересні 1807 році було підписано новий францусько-російський договір (Тильзитський мир), який значною мірою полегшив контакти французьких купців з оптовими продавцями збіжжя в Росії.

У цей час французький уряд також був зацікавлений у відновленні та налагодженні торгових відносин з Російською імперією. В одній з нот Наполеона I від 22 липня 1807 році було записано: «Союз между двумя государствами прочен, если он основан на политических отношениях, исходящих из торговых и географических сношений. – К счастью торговые сношения вполне выгоды для России и Франции, так что договор, существующий более двадцати лет, таков, каким та и другая державы желают возобновить его» [83, с. 62-63]. На першу звістку про укладання Тильзитського миру відомий французький неогоціант Р.-А. Монтаньяк де Шован, який за кілька років до того здійснив ознайомчу подорож із Санкт-Петербурга до Криму й Одеси, надіслав на ім'я міністра закордонних справ Франції Талейрану «Записку про французьку торгівлю з

Росією». Російська імперія постачала різну продукцію на французький ринок. Серед усіх експортних товарів держави Романових важливе місце займає хліб. Уже в першій половині XIX ст. Росія ставала одним із головних поставщиків хліба на світовий ринок. В експорті хліба важливу роль відігравала Україна. Основна частина експортного хліба йшла через чорноморсько-азовські порти. Крім вивозу сільськогосподарської продукції, вивозили також і худобу до Франції. Підтвердження цьому факту знаходимо в статистичних даних, які надають певні цифри: «...в 1811-1812 роках він (вивіз рогатої худоби) оцінювався приблизно в 9 мільйонів...» [349, с. 349]. Російським урядом був створений Комерційний суд, який вирішував торгові справи в краї. Саме в 1811 році головою цієї установи став камер-юнкер, дійсний статський радник граф К.Ф. Сент-Прі [398, с. 194].

Архівні джерела Державного архіву Херсонської області дають змогу прослідкувати за певними заходами царського уряду, які проводилися для поліпшення товарообігу двох країн через чорноморські порти. Так, згідно інструкції, у Херсонській заставі від 1815 року йшлося: «...Департамент зовнішньої торгівлі в результаті наказу пана міністра фінансів від 1 липня 1813 року... починається випущених від французького уряду від 10 липня та 24 жовтня 1813 року наказ цим заставам зберігати ознаки... використовувати... при наданні митних зборів для впізнання фальшивих асигнацій, які йдуть з Франції...» [37, арк. 7]. Тобто, російський уряд уважно слідкував за товарообігом у чорноморським портах, що зменшувало кількість привезення фальшивих асигнацій, наприклад, з Франції.

Важливе значення в розвитку торгових відносин між обома державами мало місто Одеса, через яке проходило більше комерційних операцій ніж в інших регіонах краю. У 1813 році герцог А.Е. де Рішельє так характеризував цей населений пункт у торговому значенні: «Торгівля всіх чорноморських і азовських портів, разом взятих, у 1796 році не перевищувала і півмільйона, а тепер ввіз та вивіз у тих же самих портах досягає цифри 45 млн., не враховуючи банківського оборту, яким Одеса займається не більше трьох років, причому однак вже вони рівняються більш ніж на 25 млн. рублів сріблом» [230, с. 356].

У цей період продовжує інтенсифікуватися процес переселення французьких негоціантів на територію Півдня України, які брали участь у веденні торгових операцій у чорноморському регіоні. Так, у списках за 1814-1820 рр. значилися: Федор Веларі, Карл Декаррі, Петро Лоде, Іван Рено, Карл Сікард, Іван Рубо, Арно Руд'є та інші [33, арк. 38,51]. У 1816 році в більшості містах Західної Європи відмічається велика не врожайність. Великий попит на російський хліб на зовнішньому ринку, тимчасова відміна

митних обмежень в Англії та Франції дали поштовх росту південноросійського хлібного експорту [346, с. 46].

Після падіння наполеонівської імперії починається відновлення економічних відносин між Росією та Францією, про що говорить низка зустрічей дипломатичних представництв різних європейських держав, на яких обговорювалось відносно звільнення останньої від іноземних військ: «В 1816 г. Россия выступила с предложением о всеобщем и пропорциональном сокращении вооруженных сил. Александр I впервые вынес на обсуждение европейских политиков проблему разоружения. Петербургский кабинет полагал, что союзники должны поддержать эту меру, которая очевидно была необходима в связи с завершением войн с Наполеоном и воцарившимся миром. Прелиминарные переговоры и дипломатическая переписка накануне конгресса свидетельствуют о предварительной договоренности Англии и Австрии по всем вопросам, касательно конгресса, их обоюдной заинтересованности в сужении состава участников до четырех союзных держав и Франции. Показано стремление России привлечь как можно больше государств для участия в конгрессе и не допустить никаких решений без участия заинтересованных сторон. Австрия и Великобритания были заинтересованы в сохранении Четверного союза и желали оставить Францию в неравноправном положении; Пруссия в основном поддерживала Австрию и Великобританию; Россия намеревалась способствовать возвращению Франции в систему великих держав и заменить Четверной союз «великим союзом» всех европейских государств, подписавших венские трактаты, на основе конституционной законности. 24 июня (6 июля) 1818 г. на высочайшее усмотрение был представлен доклад " О встрече в Аахене", в котором говорилось, что вопрос о выводе оккупационного корпуса из Франции (согласно ст. V Второго Парижского мирного договора) уже практически решен. Совещанию предстоит сделать выбор между двумя системами: системой Четверного союза, основанной на принципе исключительности, и системой всеобщего союза. Австрия и Англия желали бы, конечно, ограничить круг держав, имеющих право на исключительное руководство общей политикой и решение всех спорных вопросов, четырьмя дворами, подписавшими союзный договор. В докладе отмечалось, что цель лондонского и венского кабинетов - изолировать Россию от Испании, Франции, Германии и всех второстепенных государств, удерживая ее в замкнутой системе Четверного союза...» [328, с. 28].

Відродження сільського господарства в країнах Західної Європи та несприятливі зовнішньополітичні умови (хлібний закон у Франції 1810-1832 роки) призвели в 20-х роках до зменшення вивозу хліба за кордон через чорноморські порти [335, с. 267]. Це

було пов'язано з введенням у Франції тарифного бар'єра, який мав намір захистити французьких фермерів від напливу російської продукції [327, с. 280].

У цей період на території південної України, як і на Лівобережжі, Слобожанщині та Правобережжі, починає виникати ряд нових центрів торгівлі: Єлизаветград, Овідіополь, Новомиргород і інші. Пожвавлення господарського життя сприяло зміцненню торгових зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель і центом Росії.

Митний тариф 1816 і, особливо, тариф 1819 р. мали фритредерський характер. Враховуючи це, а також те, що Франція та Пруссія не відмовлялися від високих мит, царський уряд в 1822 році ввів суровий протекціоністський тариф. Згідно з цим тарифом був заборонений ввіз 3110 видів товарів, а з інших товарів, зокрема за фабрично-заводських виробів і предметів розкоші, бралось високе мито. З кінця XVIII ст. до 1860 р. відбулися певні зміни в асортименті товарів як експортної, так і імпоротної торгівлі. З 1816 року значне місце в експорті посідає вовна. Узагалі ж в експортних товарах Росії, продукти землеробства становили 57,4 %, тваринництва – 20,1% та ін.

Одним з основних продуктів експорту до Франції було зерно. Сучасний дослідник О.М. Машкін надає певні статистичні данні стосовно вивозу цього продукту з території краю в першій половині XIX ст.: у 1801 р. – 683553 чверті, у 1805 р. – 1739487, в 1809 р. – 90227, в 1811 – 442009, у 1812 – 429809, у 1815 – 639139 й протягом 1820 року – 1387292 чверті [373, с. 295].

У цей час попит на сільськогосподарську продукцію Росії в країнах Західної Європи, у тому числі і в Франції, неухильно збільшувався в результаті промислового розвитку та зростання міст. Але особливо він збільшувався після 1815 року, коли сільське господарство деяких європейських країн було уражено засухою. Якщо середньорічний вивіз хліба з Російської імперії складав 9089 тисяч пудів, то в 1816-1820 роках він досяг 29655 тисяч пудів. Значна частина експортованого зерна вивозилася через порти Чорного та Азовського морів. А саме, через ці порти вивозилося до 80 % всієї кількості експортованої пшениці, причому чотири п'ятих всього чорноморського вивозу приходилося на Одесу. За три післявоєнні роки (після Вітчизняної війни 1812 року) відпуск товарів з Одеського порту збільшувався майже в 6 разів.

Посилення попиту на російський хліб призвів до збільшення цін на ринках Причорномор'я. Наприклад, ще в 1814 році чверть пшениці продавалася в Одесі по 5 рублів 53 копійки, то в 1817 році вона коштувала 10 рублів 21 копійку. Поміщики губерній вважали 1816 рік початком свого благополуччя тому, що з цього часу вони збільшили свій капітал. В обстановці «хлібної лихоманки» розвивалася конкуренція між

Одесою та Таганрогом. Одеські купці намагалися монополізувати зовнішню хлібну торгівлю. Одним з ініціаторів виходу на перше місце в міжнародній торгівлі міста Одеси був граф Олександр Федорович Ланжерон. Він обіймає цю посаду з 18 листопада 1815 року по 17 липня 1822 року. 11 травня 1822 року граф Ланжерон призначається генерал-губернатором [370, с. 45].

Саме з ініціативи одеських купців в 1817 році цей губернатор краю намагався „зачинити” Азовське море, якби для розвитку каботажного судноплавства та внутрішньої торгівлі, і тільки втручання уряду, який не підтримав намагання одеських купців, завадило здійсненню цього. Спеціальний царський рескрипт від 31 травня 1818 року остаточно поклав кінець проектам О.Ф. Ланжерона [346, с. 59]. У 20-х роках ХІХ ст. Англія, Франція та інші провідні західні держави для захисту своїх фермерів від напливу російської продукції відновили тарифний бар’єри. У відповідь Росія в 1821 році підвищила тарифи на вина, лікери, шовк та бавовну – типові товари, що імпортувалися із Заходу. Російський уряд створював сприятливі умови для поміщицької торгівлі, які почали торгувати своїми товарами і з Францією в цей період.

22 травня 1816 року був прийнятий Указ про дозволяння поміщикам відпускати за кордон «від свого імені продукти і товари власного їх виготовлення з оплатою встановлених мит, не виконуючи обов’язків, з купецьким званням сполучений».

У 1813-1825 роках оживилася діяльність російських портів Петербурга, Риги, Таганрога, Одеси та інших міст. Граф А.И. Рібор’єр у своїх записках відмічав, що Одеса була поставлена «на сходинку одного з перших міст імперії. Створившись порто-франко, Одеса росла ні по дням, а по годинам і торгівлю оживляла на всю Росію». Газета «С.-Петербургські відомості» відмічала, що тільки в продовж судноплавства за 1817 рік, прибуло до порту Одеси 1008 купецьких кораблів, серед них французьких – 43. На початку 1820 року був відкритий Севастопольський порт для прийняття купецьких кораблів, які приходили із безпечних російських портів Чорного та Азовського морів. До осені 1821 року відноситься відкриття Керченського торгового порту. Французи, які бажали торгувати в Одесі, з 19 травня 1825 року отримували пільги від платежів і гільдійських повинностей, хоч вони і не вступали в підданство Росії. Певний спад у торгівлі між Францією та Росією металами позначився початком використання виплавки заліза в самій королівській державі, що призвело до зниження ціни на цей товар [387, с. 89].

Царський уряд дуже уважно слідкував за діяльністю французьких купців, що дозволяло простежити за перебуванням негоціантів на території краю. Так, у списках про торгуючих і іноземних купців за 1826 роки значилися комерсанти: 1-ї гільдії – Іван Рубо,

Іван Рено, Карл Сикард; 2-ї гільдії – Шале та 3-ї гільдії – Федор Андре, Петро Лоде, Франц Мореї [32, арк. 12-15].

У період правління імператора Миколи I продовжується політичне та економічне зближення між обома державами. Російський вчений В.П. Потьомкін з цього приводу наголошував: «На першому же прийомі дипломатичного корпусу в Зимовому палаці в кінці грудня 1825 року Миколай виявив особливу люб'язність до французького посла Ла Ферроне... Уже тоді намітилося побажання царя, який став особливо наполегливим з 1827-1829 рр., тісно зблизитися з Францією...» [348, с. 400]. Цей факт підтверджується нормативними актами, які видавав царський уряд для поліпшення комерційного співробітництва.

Документи, які зберігаються в Державному архіві Одеської області висвітлюють заходи уряду Російської імперії стосовно вивозу та ввозу товарів, які були задіяні в товарообігу з країнами Західної Європи, у тому числі і з Францією. Так, в Указі генерал-губернатора від 1828 року йшлося про заборону з 8 серпня цього року вивозити хліб за кордон через порти Чорного та Азовського морів під будь-яким прапором [12, арк. 2,4].

Архівні джерела ДАОО також дають змогу прослідкувати перебування французьких купці, неогоціантів і торгівців на території краю в першій половині XIX століття. Так, в повідомленні від 13 жовтня 1831 року до одеського градоначальника А.І. Левшина значився неогоціант І. Даньєне, який потрапив під пильний нагляд місцевої влади. Він вів торгіві операції в цьому місті. Також у документах йшлося про комерційну діяльність французьких неогоціантів Шале, Тассієм, Серон та інші [30, арк. 1]. У цей період також був у краї французький комерційний діяч Петро Ван'ї, який був неогоціантом фірми Ізнара в 1839 році. Він займався торговими справами в Одесі [1, арк. 1,20]. Тобто, французькі купці, при приїзді до Росії, потрапляли під нагляд царського уряду, що дозволяло їм більш продуктивно контролювати діяльність цих неогоціантів у регіоні.

Статистика XIX століття дає можливість прослідкувати розвиток товарообігу між Росією та Францією в досліджуваний період. У 1839 році основним торговим портом півдня царської держави залишається Одеса. Головними товарами, які вивозилися в цей час були хліб, овеча шерсть, сало свічне та мильне. Предметами привозу: фрукти, вино, шовк і інше. В результаті, до Одеського порту прибуло більш ніж 69 французьких купецьких кораблів. Визначне місце в товарообігу займав, звісно, Кримський півострів. Наприклад, станом на 1839 рік до Керченського порту прибуло 7 французьких кораблів [258, с. 150]. Французькі купці займалися продажем у самій Одесі деяких товарів. Так, наприклад, відомі виноторговці Валера та І. Рубо, які мали свої торгові лавки в цьому місті. Ці 1848 році з'являються лавки Рубо та Нуво [259, с. 350]. Ці першій половині XIX

ст. французькі купці для більш інтенсивного налагодження торгових відносин продовжують створюватися торгові фірми в чорноморських портах. В 1840 році паризький торговий дім „Раве і К” звернувся до російського уряду з проханням встановити пароплавні зв'язки між Марселем, Константинополем і Одесою. Вони також просили надати їм митні та карантинні пільги. Але Російська імперія відмовила у цьому проханні, мотивуючи тим, що зараз царській державі вигідніше вести пароплавання з Константинополем. Уряд тільки дозволив цьому торговому дому вести економічні операції на загальних основах [373, с. 259].

Через два роки ситуація змінилася, і вже інша торгова фірма «Де-Булле» з Руану звернулася з проханням до уряду Російської імперії налагодження торгового шляху «Марсель-Одеса». Імператор Микола I, вбачаючи провал у налагодженні вітчизняного пароплавання, видає 31 січня 1843 року указ на дозвіл цій торгівельній фірмі налагодити економічні зв'язки через Одесу з Францією. Російський уряд поставив завдання налагодити ці зв'язки максимум до весни 1845 року. В архівних джерелах Державного архіву Одеської області значився негоціант Карл Корт'є, який прибув до Одеси в 1844 році. Він займався комерційними справами в цьому місті та налагоджував торгові зв'язки півдня України з портами Франції [3, арк. 53]. У документах вище згаданого архіву зберігаються документи стосовно діяльності купця Жана Бюфере, який переселяється з Парижа до південних губерній України в 1845 році. Він починає займатися комерційною справою в місті Одеса [17, арк. 1].

У списках Державного архіву Одеської області за 1846 рік значилися купці Клеонект Шармат'є, Марі Мюре та Отмар Улісі, які прибули до Одеси для розвитку товарообігу між Росією та Францією [27, арк. 17,125,387]. Французькі емігранти впливали на розвиток торгівлі, займаючи службові посади в місцевих комерційних установах. Так, наприклад, станом на 1848 рік в Комерційному суді міста Одеси значиться Карл Еммануїлович Деазарт і гоф-маклер Петро Лоде [259, с. 350]. Також у цей час у Керчі директором митниці значився Павло дю Брюкс, який був колишнім офіцером французької служби [273, с. 652-653]. У 1848 році товарообіг збільшувався між чорноморськими портами та французького Середземномор'я. Так, у цей період до чорноморських портів прибуло біля 64 французьких торгових кораблів [259, с. 190]. У досліджуваний період виникала проблема налагодження економічних відносин між вівчарями та продавцями вовни за кордон, тому що тільки деякі мали своїх агентів у країнах куди збувалася ця вовна. Переважно ринком збуту була Франція. Всі інші користувалися послугами одеських торгових домів і негоціантів, які займалися торгівлею вовни, серед них у цей час виділяється француз Раллі. У першій половині XIX століття в краю, а саме у

Вознесенську, діяв відомий французький негоціант граф М. де Рагуз, який був блискучим фахівцем у своїй галузі [209, с. 369]. Архівні документи Державного архіву Одеської області надають відомості про продовження приїзду французьких купців до Північного Причорномор'я, які вели торгові операції через чорноморський регіон. Так, наприклад, в списках за 1850 рік значився негоціант Жорж Лефебр, який був рекомендований князем Голіциним для переселення в Одесу. Також у цьому документі значився ще один торговець – Ілля Фоа, який більше ніж 30 років займався комерційними справами в зазначеному місті [7, арк. 1,390]. У цей час французи привозили бавовняні вироби, галантерейні вироби, кофе, чай, шоколад та інше. І в свою чергу станом на 1844-1846 рр. відомо, що вони з Росії вивозили залізні вироби, сало, хліб, ліс, шкіру [235, с. 51-63]. Тобто, закордонна торгівля Росії продовжувала розвиватися і виражатися в наступних сумах: в 1825 р. – 66689 тис. руб. сріблом, 1830 – 71746, 1835 – 60864, 1840 – 82525, 1845 – 88563, 1850 – 94357.

У результаті кількість французьких торгових кораблів на півдні України збільшилося. Так, наприклад, станом на 1849 рік до Керченського порту прибуло 268 корабля, а вийшло 217, а з них «... французских – 21 с ввозимым товаром и 21 с вывозным...» [226, с. 185]. Отже, вплив французьких негоціантів на налагодження торгових відносин через чорноморські порти мав велике значення. Піддані іноземної держави створювали в портах краю ряд торгових фірм, груп, будинків і ін. Для оцінювання економічного та торгового потенціалу південного регіону було направлено торгових агентів, які селилися і брали участь у торгівлі.

Проаналізувавши перебіг торгових операцій, які проводили французи в регіоні, можна встановити кількісний їх кількісний склад та варіативність експортної та імпорتنної продукції.

Таблиця 6.

Французькі негоціанти та варіативність товарів

Французькі негоціанти	Експортна продукція	Імпортні товари
Граф де Прадель, де Френю, Барбье, Фурье, К.Сикар, Безнер, Фурнье, Рейлі, Кастельно, Рембер, Бургуен, де Шован, Веларі, Декаррі, Лоде, Рено, Андре, Мореї, Шале, Тассієм, Серон, Ван'ї, Раве, Корт'є, Бюфере, Мюре, Улісі, Шармат'є, Деазарт, Раллі, граф де Рагуз, Лефебр, Фоа та інші	хліб, пшениця, ячмень, залізничні вироби, сало, ліс, шкіра та інше	шовк, шампанське, вино, лікер, бавовна, шовк, предмети розкоші, фрукти та інше

Торгові стосунки переривали війни між Росією та Францією в першій половині XIX ст. Але економічні відносини починають налагоджуватися після революційних подій. Це пов'язано із сприянням урядів обох держав в активній підтримці цього підприємства. Тобто, французькі купці були одними з найважливіших діячів у налагодженні торгових відносин на півдні України.

Отже, комерційні відносини між Францією та Росією в чорноморському регіоні починають налагоджуватися саме наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. У результаті, було створено нормативні бази як в Російській імперії, так і у Французькому королівстві, які дозволяли проводити операції неогоціантам на півдні України. Проаналізувавши торговельну діяльність французів на теренах Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. можна констатувати:

- у становленні регіональної торгівлі найбільш помітна участь французів була на рівні керівників комерційних компаній і фірм;
- роль вихідців з Франції в еволюції вітчизняної комерції прослідковується через їх перебування у складі російського гільдійного купецтва;
- Французи приймали участь, як в оптових, так і в дрібних торгових операціях через чорноморські порти;
- частіше всього, на ряду с іншими іноземцями, до складу «гільдійних неогоціантів» входили французи.

Тобто, досліджуване іноземне купецтво активно діяльно протягом 1789-1853 рр., тим самим налагоджуючи двосторонні відносини між Росією та Францією через чорноморські порти.

ВИСНОВОК

Стан розробки теми в українській історичній науці та аналіз джерельної бази дослідження свідчать про те, що проблема участі французів в економіці південної України досі не була предметом спеціального та цілісного історичного дослідження. Саме тому в українській історіографії щодо висвітлення зазначеної тематики спостерігаються певні прогалини, адже наукових робіт цілісного, комплексного характеру, присвячених порушеній у дослідженні проблематики, немає, - зустрічаються лише окремі видання, на чийх сторінках дана тема розглядається фрагментарно, у якості другорядної або ж такої, що покликана підтверджувати чи спростовувати сторонні по відношенню до неї положення та теорії. Разом з тим велика кількість робіт, у яких зустрічаються окремі відомості про персоналії нашої роботи, дозволяє говорити про те, що тема непогано забезпечена фактографічним матеріалом. Котрий, однак, потребує виявлення, порівняння, критичної перевірки, ретельного аналізу. Нагальною видається також розробка теоретичних концепцій, які вивели сам процес дослідження вказаної проблематики зі стану фіксації явищ у сферу наукових узагальнень та академічного викладу.

Установлено, що використані в ході роботи над темою унікальні та не опубліковані до наших днів архівні документи та науково-періодичні видання досить повно розкривають предмет та об'єкт дослідження, що в свою чергу дає всі підстави стверджувати, що вибрана тема спирається на міцне джерелознавче підґрунтя. Уже з самого початку роботи над дослідженням стало зрозуміло, що стосовно 1789-1850 років до нашого часу збереглася значна кількість архівних справ, які були використані в написанні роботи. Виявилось, що існує достатньо джерел, що в деякій мірі присвячені французам, котрі працювали на Півдні України в цей час. Це ж саме стосується й інших сегментів джерельної бази проблеми, оскільки відомості чи ж бо донесення торкаються фрагментарно участі французів у економічній сфері краю, що було пов'язано з висвітленням деяких питань її соціального, політичного та культурного життя.

Акцентовано увагу на особливе значення для розкриття теми архівних документів і мемуарної літератури. Наприклад, фонди Державних архівів Одеської та Херсонської областей, а саме Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, Херсонська казенна палата, губернська креслярня та інші, містять інформацію стосовно аграрної та промислової діяльності французів у регіоні. У той же час, на сторінках записок графа Л.Ф. де Сегюра знаходимо цікаві свідчення щодо суто комерційних сторін буття окремих французьких неогоціантів, які працювали в той час на півдні України. Не можна

обійти увагою і творчість баварця Г.Ф. де Бре, французького мандрівника І.Х. Абантандона, російських мандрівників А. Демідова-Сан-Донато та Н.С. Всевожського, оскільки саме вони були знайомі з деякими французькими переселенцями в Північному Причорномор'ї та акцентують увагу читача на таких моментах, котрих не знаходимо більше у жодного автора.

Визнано за необхідність сконцентрувати основну увагу на участі вихідців із Франції в торгівлі, сільському господарстві і промислового виробництві південно-західної Російської імперії, оскільки саме ці галузі економіки можуть з повним правом бути названі такими, що визначають її стан узагалі. За межами дослідження визнано доцільним залишити фінансову сферу краю, оскільки вплив цих іноземців вважається мінімальним і не досить привабливий для французьких негоціантів.

Простежено витоки й виявлено причини таких явищ, як приїзд значної кількості цих західноєвропейців – «гостей» в краї, їхня активна участь у встановленні сільського господарства. Залучення як робіт попередніх епох, так і документальних матеріалів допомогло встановити наступне: ареал заселення південних окраїн Російської імперії французькими переселенцями, їх участь у розвитку вівчарства, садівництва та інших аграрних сфер, розширення землеволодіння цих іноземців протягом всього періоду, що позитивно позначилося на освоєнні та розвитку півдня України в цілому, поява окремих населених пунктів, які стали центрами перебування французької аристократії, залучення російським урядом французьких спеціалістів в аграрній сфері до сільськогосподарських робіт Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній.

У роботі окремо представлений вплив французів на становлення промисловості регіону. Проаналізувавши достатню інформаційну базу, можна виділити, що французькі підприємці створювали низку промислових об'єктів, які в основному були орієнтовані на переробку сировини, створюється окрема група підприємств, керованих цими західноєвропейцями, що займалися виготовлення матеріалів загального вжитку. У цей же час приїжджає на Південь України й окрема група спеціалістів, яких залучали до промислового розвитку південно-західної Російської імперії, а саме до металургійного виробництва, ковальської, інженерної, збройної справ тощо. Російський уряд, надаючи певні пільги цим французьким спеціалістам, ініціював збільшення кількості переселенців із-за кордону та розселенню їх у регіоні, що позитивно позначилося на розвитку промисловості краю. Завдяки свідченням сучасників детально відтворено побутове життя представників французької нації на півдні України. Зокрема розглянуто внутрішнє життя, умови перебування цих іноземців у регіоні.

Новим є те, що у роботі детально вивчено експортно-імпорتنу діяльність французького купецтва, яке наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. починає посідати значне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі південної України. У роботі виділяється з приводу цього: створення комерційних центрів, що стало можливим після закінчення російсько-турецьких війн 1768-1774, 1787-1791 рр. та приєднання Кримського півострова в 1783 р. Усе це дозволяло російському уряду створити сприятливі умови для переселення та діяльності цих іноземних негоціантів у чорноморських портах. Царська влада, сприяючи покращенню загальних умов імпоротної та експортної торгівлі, робила край привабливим для французьких негоціантів, котрі вбачали у торгівлі з Росією можливість регулярно отримувати прибутки за рахунок як вивозу сільськогосподарської та промислової сировини, хутра, зерна, шкіри, меду, лісу, заліза та інших товарів, так і довозу на українські землі вина, тканин, прянощів, парфумерії, предметів розкоші тощо.

У результаті, ці іноземні купці, завдяки налагодженню першим в регіоні французьким негоціантом бароном С.Ж. Антуаном прямого шляху між портами Франції та Росії ще в другій половині XVIII ст., змогли укріпити свої позиції в регіоні у зазначеному періоді. Маючи свої торговельні фірми в Одесі, Херсоні, Феодосії, Євпаторії та інших портах, вони відігравали помітну роль в економічному житті Північного Причорномор'я. Кількість французьких купців невпинно зростала протягом усієї першої половини XIX ст., що говорить про зацікавленість як французьким, так і російським урядом у двосторонніх торгових відносинах через Чорне море. Проаналізувавши архівні джерела Державних архівів Одеської та Херсонської областей, можна виділити нові імена французьких негоціантів, що не були апробовані у вітчизняній та світовій науковій літературі. А саме, виділяється окрема група цих іноземних купців: Клеонект Шарматьє, Марі Мюре, Отмар Улісі, Карл Корт'є, Жан Бюфере та інші.

Отже, маємо всі підстави твердити, що процес переселення французів на південь України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. був добре розвинутий. Територіально він охоплював Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії. Діяльність французів включала в себе участь у становленні та розвитку деяких сфер сільського господарства та промисловості; створення нових для цього регіону галузей виробництва та привнесення нових технологій та методів; налагодження імпоротно-експортної торгівлі в чорноморських портах, що дозволило значно збільшити загальний товарообіг наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 149. Спр. 9. О выдаче французскому Правительству тамошнего подданного Петра Ванье (1839 г.), 70 арк.
2. ДАОО Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 152. Спр. 15. О французском путешественнике Графе Проне де ла Мезонфоре (1842 г.), 19 арк.
3. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 154. Спр. 1. О пассажирах призывающих из заграницы (1844), 293 арк.
4. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 166. Спр. 51. О разрешении французскому подданному Сорону возвратиться в Россию с учреждением за ним надзора (1845 г.), 3 арк.
5. ДАОО Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 167. Спр. 17. Об Одесском порто-франко (1846 г.), 21 арк.
6. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 167. Спр. 62. О паспортах украденных в Константинополе у французского подданного Луи Равеля, выданных ему на следование в Одессу (1846 г.), 11 арк.
7. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 171. Спр. 2. О дозволеннии иностранным подданным въезда в Россию (1850 г.), 677 арк.
8. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 218. Спр. 5. О дворянстве унтер-офицера Россен де ла Камбу (1807 г.), 4 арк.
9. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 218. Спр. 7. О засвидетельствовании Дюка де Ришелье формулярного и кондуктового списков и подполковника Тройфе (1814 г.), 6 арк.
10. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 218. Спр. 13. О назначении генерала от инфантерии графа Ланфжерона в должность Херсонского военного губернатора (1815), 3 арк.
11. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 220, Спр. 4. О новой черте для Одескаго порто-франко, 30 арк.
12. ДАОО. Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 1. Спр. 78. О запрещении по высочайшему повелению вывоза хлеба за границу, 16 арк.
13. ДАОО. Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 1. Спр. 15а. О принятии от Дюка де Ришелье в казенное ведомство пожалованных ему льгот (1811 г.), 6 арк.

14. ДАОО. Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 2. Спр. 71. О учинении надзора за французско-подданным Франсуа Леноар (1837 г.), 9 арк.
15. ДАОО. Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 2. Спр. 38. О учреждении секретного надзора за французско-подданным Матиасом Гросс (1833 г.), 14 арк.
16. ДАОО. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 151. Спр. 13. О французском подданном графине Розалия Милон (1841 г.), 5 арк.
17. ДАОО. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 166. Спр. 44. О французском подданном Жане Бюфере (1845 г.), 19 арк.
18. ДАОО Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 248. Спр. 2245. Опись делам канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора по Управлению Гражданскою частью хранящаяся в Архиве Канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора и предложено к уничтожению. По Министерству Иностранных дел, 9 арк.
19. ДАОО Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 218. Спр. 8. Относительно купленного в Херсоне дома фельдмаршалом покойным князем Потемкиным французским негодциантом Антуаном (1806 г.), 24 арк.
20. ДАОО Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 250. Спр. 12. Переписка о вольной продаже соли внутри Крыма, о возвращении денег графу Ланжерону, внесенных им как недоимку за добытую соль у Тачасинского озера (1825-1826 гг.), 66 арк.
21. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 219. Спр. 2. По жалобе комерции советника Рувье на рыбных промышленников, записывающихся на остров Тендра (1822), 36 арк.
22. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 167. Спр. 108. По отзыву Г. Статс-Секретаря Таниева о действительных статских советниках Данец-Захарсневском и Загряжском и о коллежском советнике Рено (1846 г.), 29 арк.
23. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 168. Спр. 24. По отзыву Министра Финансов об объявлении Высочайшая воли о невозвышение непомерно цен на хлеб закрепляемый для отпуска из Одессы за границу (1847), 18 арк.
24. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 248. Спр. 3597. По просьбе отставного поручика Михайлова о должных ему Графом Сентр-При деньгах, 8 арк.

25. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 219. Спр. 1. По прошенію помещика полковника Куликовскаго об пожаловании ему под заселение крестьян и обзаведение овцеводства 11 десятин земли, здесь и об пожаловании земли коммерции советнику Рувье (1806 г.), 83 арк.
26. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 152. Спр. 60. С ведомостями о лицах состоящих под надзором полиции (1842 г.), 22 арк.
27. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 167. Спр. 1. С ведомостями о пассажирах (1846 г.), 512 арк.
28. ДАОО. Ф.1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 218. Спр. 15. Сведения и распоряжения относящиеся до политического положения России к Турецкой и французской державам (1815 г.), 227 арк.
29. ДАОО. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. оп. 249. Спр. 767. Формулярный список графа Ланжерона (1830), 27 арк.
30. ДАОО. Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 2. Спр. 8. О французском подданном И. Даньене, 20 арк.
31. ДАОО. Ф.2. Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 2. Спр. 12. О французском подданном – Лавале (1832 г.), 12 арк.
32. ДАОО. Ф. 4 Одеська міська дума. оп. 2. Спр. 2. О доставлении разных присутственным местам списков о торгующих в сдешнем вроде купечеств и иностранцев (1826 г.), 26 арк.
33. ДАОО. Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. оп. 11. Спр. 1. Списки Одесских купцов и донесения таможенных застав о непроизводящейся торговле через таможи Одесскими купцами (1823 г.), 52 арк.
34. ДАОО. Ф. 6. Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії. оп. 1. Спр. 204. По отношению Екатеринославского гражданского губернатора о приказании смотрителю по зефстальстких колоний девельдтьеву чтобы все пленные французы кои приходит будят с колоний были отправлены в Новомосковск, 10 арк.
35. ДАХО. Ф.1 Канцелярія Херсонського губернатора. оп.1. Спр. 29. Выписка из устава Одесского коммерческого суда, сношение Одесского коменданта генерал-лейтенанта Кoble, 13 арк.
36. ДАХО. Ф. 3 Херсонське губернське правління. оп.1. Спр. 29. Дело об основании, работе и ликвидации суконной фабрики в г. Херсоне., 11 арк.
37. ДАХО. Ф. 7. Херсонська митна застава. оп. 1. Спр. 4. Указы императора Александра I и циркуляры Министра финансов, 63 арк.

38. ДАХО. Ф. 7. Херсонська митна застава. оп. 2. Спр. 2. Укази імператора Павла о свободном проходе иностранных судов, беспошлинной торговли в портах Феодосии и Евпатории, 167 арк.
39. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 273. Укази Вознесенской наместнического правления, рапорты землемеров об отводе земель герцогу Полиньяку и графу Мюссе, 30 арк.
40. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 336. Укази Херсонского правления и ордера, 22 арк.
41. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 473. Указ Новороссийского губернского правления, 30 арк.
42. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 539. Укази Херсонской казенной палаты преписка с ольвиопольским уездным судом об отмежевании земли капитану Купе в Ольвиопольском уезде (1804-1808), 37 арк.
43. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 1449. Рапорт обер-прокурора Сената и переписка министерства юстиций с Сенатом (1850), 9 арк.
44. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 1493. Указ Херсонского губернского правительства (1832 р.), 7 арк.
45. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 1880. Письмо Одесского генерал-губернатора графа Ланжерона министру юстиций (1820), 13 арк.
46. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 1. Спр. 1887. Межевые книги, 10 арк.
47. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 54. Указ Таврического губернского правительства, 4 арк.
48. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 122. Межевая книга, 5 арк.
49. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 123. Межевая книга, 4 арк.
50. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 124. Межевая книга, 10 арк.
51. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 132. Межевая книга, 10 арк.
52. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 164. Предписание Днепровскому уездному землемеру. 1844 р., 4 арк.

53. ДАХО. Ф. 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 196. Межевые книги, 9 арк.
54. ДАХО. Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 2. Спр. 444. Указы Таврического губернского правления, 20 арк.
55. ДАХО. Ф. 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. оп. 9. Спр. 105. Межевая книга, 5 арк.
56. ДАХО. Ф. 22. Херсонська казенна палата. оп. 1. Спр. 7. Ревизские сказки, 40 арк.
57. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 203. План острова Джирилгач, К.В. Потьє, Р.О. Вассала, П.А. Марі (колишньої Рув'є) 1833 р., 1 арк.
58. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 241. План землі села Емануїлівка К.Ф. Сент-Прі, 1837 р., 1 арк.
59. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 307. План землі при урочищі Карабулат Р.О. Вассала, 1835 р., 1 арк.
60. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 485. План землі хутора Минай, відмежованої з дачі сіл Катеринівка, Першоприморське (Бехтер) В.П, Бонфорт (Марі), 1847 р., 1 арк.
61. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 488. План дачі села Михайлівна К.М. Потьє, 1835 р., 1 арк.
62. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 571. План землі урочища Облої Р.О. Вассала. 1834 р., 1 арк.
63. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 721. План землі села Софіївки Р.О. Вассала та нащадків, 1847 р., 1 арк.
64. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 758. План острова Тендра К.І. Рув'є, 1819 р., 1 арк.
65. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 824. План землі села Черноморія В.А. Марі, 1841., 1 арк.
66. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 855. План землі Р.О. Вассала (колишнього Балаклавського грецького піхотного батальйону), 1 арк.
67. ДАХО. Ф. 302 Плани та карти землі. оп. 1. Спр. 1229. План землі сіл Варварівка, Осипівка, Велика та Мала Кореніха, Миколаївка К.О. де Ламберата, І.П. Рено, 1 арк.

Опубліковані джерала

68. Архив князя Воронцова. Книга 39. – М.: Университетская типография, 1893. – 532 с.
69. Всеволожский Н. Путешествие через южную Россию, Крым и Одессу, в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию,

- Южную Францию и Париж / Н. Всеволожский. – М.: Типография А. Семена, 1839. – 505 с.
70. Де Брэ Ф. Записка баварца о России времен императора Павла / Ф. Де Брэ // Русская старина. – 1899. – Т.100. – С. 60-78.
71. Де-Волант Ж. Очерки моей службы в России. 1787-1811 / Ж. Де-Волант. – Одесса: Одесский морской торговый порт, 1999. – 140 с.
72. Дополнения ко второму полному собранию Законов Российской империи. – СПб: Типография II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Ч. 1. – С. 6-8.
73. Записка графа А.А. Безбородки о необходимости заключения мира с Швецией и Турцией, чрез посредство Берлинского двора, и о невозможности союза с Францией, 1790 года // Сборник императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО). – 1881. – Т.29. – С. 525-526.
74. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствования Екатерины II (1785-1789 гг.). – СПб: Типография В.Н. Майкова, 1865. – 390 с.
75. Записки императора Александра I данная гр. П.А. Шувалову (Письмо императора Александра I к французскому королю) // Русская старина. – 1871. – Т.4. – С.81-90.
76. Записка Чартожского (начало 1806 год) // СИРИО. – 1893. – Т.82. – С. 200-214.
77. Извлечение из речи Ришелье читанной им в Палате Депутатов // Вестник Европы. – 1815. – Ч.84. – С.291-295.
78. Иностранцы о России (Воспоминания графа Де-Ла-Ферроннэ) // Исторический вестник. – 1900. – Т.82. – С. 1094-1120.
79. Иностранцы о России // Исторический вестник. – 1902. – Т.87. – С. 1062-1085.
80. Манифест о войне России с Францией 1812 года // Русская старина. – 1870. – Т.1. – С. 447-454.
81. Мармон Л. Путешествие в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет / Л. Мармон. – Т.1. – М.: Типография Н. Степнова, 1840. – 266 с.
82. Мнение относительно Крыма // Русская старина. – 1872. – Т. 5. – С. 199-214.
83. Нота, писанная под диктовку Наполеона I (22 июля 1807 год) // СИРИО. – 1893. – Т. 88. – С. 62-66.
84. Орлова З. Колекція документів з історії Херсонщини: Огляд фонду № 324 / Державний архів Херсонської області / З. Орлова. – Херсон, 2007. – 72 с.
85. Первый отчет французского торгового комитета посланнику // СИРИО. – 1893. – Т. 88. – С. 459-461.

86. Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 156-164.
87. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг/ Сост. и ред. О.В. Коновалова. – Одесса: ОКФА; ТЕС, 1999. – 282 с.
88. Подписанный Екатериною II приказ Потемкину с препровождением списка с заключенного с Франциею торговаго трактата // СИРИО. – 1880. – Т. 27. – С. 406-407.
89. Подписанный императрицей Екатериною II рескрипт князю Г.А. Потемкину о порядке выдачи русского флага на торговых судах, плавающих по Черному морю и оттуда в Средиземное море // СИРИО. – 1880. – Т. 27. – С. 229.
90. Подписанная рукою Потемкина докладная записка о письме Буглакова; неприятельныя действия Пруссии, отчасти и Англии, против России и Екатерины II; граф Сегюр и французское правительство сообщают в Турцию все сведения, получаемыя ими в России (22 апреля 1789 года) // Сборник Императорского Русскаго историческаго общества. – 1885. – Т. 42. – С. 8.
91. Паллас П. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам государства в 1793-1794 гг. / П. Паллас. – М.: Наука, 1999. – 246 с.
92. Предложение комитета по Черноморской коммерции от 1802 года Н.С. Мордвиновым // Русская старина. – 1872. – Т.5. – С.193-198.
93. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.16. – С. 182-183.
94. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 313-316.
95. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.16. – С. 316-318.
96. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 335.
97. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20. – С. 937-940.
98. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 21. – С. 790.
99. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 21. – С. 649.
100. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 22. – С. 771-785.

118. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – С. 25-27.
119. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – С. 259-260.
120. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – С. 442-443.
121. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27. – С. 573.
122. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 15-16.
123. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 177.
124. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 317-319.
125. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 387-388.
126. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 422-423.
127. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 710-711.
128. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 914.
129. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29. – С. 170.
130. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29. – С. 178-180.
131. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29. – С. 690-691.
132. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29. – С. 1191-1193.
133. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 30. – С. 21.
134. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 30. – С. 278-279.

135. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 30. – С. 704-705.
136. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 32. – С.500-501.
137. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 32. – С. 593.
138. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 32. – С. 606-607.
139. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33. – С. 144-160.
140. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.33.–С. 332-337.
141. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – С. 70.
142. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – С. 99-100.
143. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – С. 208-211.
144. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34. – С. 238-239.
145. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.35. – С. 131-132.
146. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 35. – С. 154-158.
147. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 35. – С. 218-219.
148. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 36. – С. 27.
149. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 36. – С. 257-258.
150. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.36. – С. 362.
151. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 36. – С. 417-440.

152. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37. – С. 70-71.
153. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37. – С. 238.
154. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37. – С. 714-719.
155. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37. – С. 840-842.
156. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38. – С. 104-105.
157. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38. – С. 227-230.
158. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38. – С. 1062-1064.
159. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 39. – С. 316-317.
160. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т.39. – С. 577-579.
161. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40. – С.129.
162. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40. – С. 274-275.
163. ПСЗРИ (Собрание I). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40. – С. 428-429.
164. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – С. 24-26.
165. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – С. 50-53.
166. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – С. 57-62.
167. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб.: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – С. 206-207.
168. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2. – С. 212-217.

169. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2. – С. 1127.
170. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3. – С. 15.
171. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3. – С. 829-830.
172. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4. – С. 102-103.
173. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (отделение 2). – С. 227.
174. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7. – С. 60-61.
175. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7. – С. 652.
176. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1834. – Т. 8 (отделение 1). – С. 210.
177. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1836. – Т. 10 (отделение 1). – С. 44-45.
178. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1836. – Т. 10 (отделение 2). – С. 969-971.
179. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11 (отделение 1). – С. 191-192.
180. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11 (отделение 1). – С. 235-236.
181. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1838. – Т. 12 (отделение 1). – С. 192-193.
182. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1838. – Т. 12 (отделение 1). – С. 603.
183. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1839. – Т. 13 (отделение 1). – С. 187.
184. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1839. – Т. 13 (отделение 1). – С. 712-713.
185. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1840. – Т. 14 (отделение 1). – С. 194-201.

186. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1840. – Т. 14 (отделение 1). – С. 365-366.
187. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1843. – Т. 17 (отделение 1). – С. 10-15.
188. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1843. – Т. 17 (отделение 1). – С. 96-102.
189. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1845. – Т. 19 (отделение 1). – С. 44-45.
190. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1846. – Т. 20 (отделение 1). – С. 332.
191. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1846. – Т. 20 (отделение 1). – С. 398.
192. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1846. – Т. 20 (отделение 2). – С. 208.
193. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1848. – Т. 22 (отделение 1). – С. 425-431.
194. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1848. – Т. 22 (отделение 1). – С. 716-717.
195. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1848. – Т. 22 (отделение 1). – С. 744-745.
196. ПСЗРИ (Собрание II). – СПб: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1849. – Т. 23 (отделение 2). – С. 484-485.
197. Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев / Сост. Ю.А. Лимонов. – Л.: Лениздат, 1991. – 719 с.
198. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: Сб. док. 1801-1829 гг. / О.В. Айсфельд (сост. и ред.); Институт культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы, Люденбург-Гёттингем. – О.: Астропринт, 2003. – 373 с.
199. Собственноручное письмо Екатерины II к принцу де Линю о похвалах тому, что она написала по поводу смерти его сына, о Зубовых и о французских эмигрантах (1793 год) // СИРИО. – 1885. – Т.42. – 244-245
200. Собственноручное письмо императрицы Екатерины II князю Г.А. Потемкину о незаконности производимой Французами перевозки товаров на военных судах // СИРИО. – 1880. – Т. 27. – С. 373-374.

201. Собственноручный рескрипт Екатерины II Потемкину: рекомендует ему отличившагося в шведской войне полковник Ланжерона // СИРИО. – 1885. – Т. 42. – С. 101-102
202. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М.: Университетская типография, 1800. - 238 с.
203. Талейран Ш. Притеснение французских судов со стороны России / Ш. Талейран // СИРИО. – 1891. – Т. 77. – С. 130-133.
204. Abontandon I. Guide du voyageur en Crimée / I. Abontandon. – Odessa: Imprimerie de la ville, 1834. – 392 p.
205. De la Saisie et Vente des Navires // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 439-442.
206. De la Vente des Marchandises et Meubles // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 477-478.
207. De l'Organisation des Tribunaux de commerce // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 494-498.
208. De Navires et autres Batimens de mer // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 437 – 439.
209. Demidoff A. Voyage dans la Russie meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et le Moldavie en 1837 / A. Demidoff. – Paris: Bourdin, 1840. – 625 p.
210. Des Commerçans // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 415-416.
211. Des Obligations de l'Assureur et de l'Assuré // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 459-461.
212. Des Propriétaires de Navires // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 442.
213. Des Societe // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P.417-424.
214. Du Jet et de la Contribution // Les Cinq codes du royaume. – Lyon: Francois savy, Libraire, Rue St. Joseph, 1820. – P. 467-469.

Періодичні видання

215. Ададуrow В. Економічні інтереси на службі великої політики: проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800-1812 роки) / В. Ададуrow // Україна модерна. – 2006. - № 10. – С. 20-36.
216. Артемова Е. Записки французьких путешественников о культуре России последней трети XVIII века / Е. Артемова // История СССР. – 1988 - № 3. – С. 165-173.

217. Атаманенко С.В. Инспекционная поездка С.Х. Контениуса – первый этап его деятельности в Новороссии // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1.: Матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф (8-9 жовтня 1998 р. М. Дніпропетровськ) / С.В. Атаманенко. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 124-127.
218. Афанасьев Г.Е. Условия хлебной торговли во Франции в конце XVIII века / Г.Е. Афанасьев // Журнал Министерства Народного просвещения (далі – ЖМНР). – 1891. – Декабрь – С. 247- 298.
219. Бовыкин Д.Ю. Эмигрантский корпус Конде на русской службе / Д.Ю. Бовыкин // Россия и Франция XVIII-XX века. – 2006. – Вып. 7. - С. 77-86.
220. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операция на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX века (Источниковедческие заметки) / С.Я. Боровой // Французский ежегодник 1961 г. – М., 1962. – С. 496-506.
221. Брикнер А. Вскрытие чужих писем и депеш при Екатерине II / А. Брикнер // Русская старина. – 1873 – Т.7. – С. 75-84.
222. Брикнер А. Путешествие императрицы Екатерины II в полуденный край России в 1787 году / А. Брикнер // ЖМНР. – 1872. – Июль. – С. 1-51.
223. Букшпан П.Я. Промышленность и торговля России в первой половине XIX века / П.Я. Букшпан // Вопросы истории. – 1967. - № 4. – С. 133-143.
224. Величие России // Вестник Европы. – 1818. – Ч. 97. – С.219-223.
225. Вернер К.А. Памятная книжка Таврической губернии / К.А. Вернер. – Симферополь: Крым, 1889. – 19 с.
226. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1849-1851. – Том 11: Новороссийские губернии. – Ч.2: Таврическая губерния. – 260 с.
227. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1849-1851. – Том 11: Новороссийские губернии. – Ч.1: Херсонская губерния. – 341 с.
228. Гедьо А.В. Іноземні колоністи Північного Приазов'я кінця XVIII – XIX ст.: аналіз українських архівосховищ / А.В. Гедьо // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 64-67.
229. Георгиев В.А. П. К. Гримстед. Министры иностранных дела Александра I (1801-1825 гг.) (Рецензия) / В.А. Георгиев // Вопросы истории. – 1971. - № 3. – С. 191-193.
230. Герцог Э.О. Ришелье // Исторический вестник. – 1887. – Т. 29. – С. 350-366.

231. Головки Ю.І. Доповідь про торгівлю та судноплавство на Чорному морі (1805 р.) як джерело з історії Чорноморських портів південної України / Ю.І. Головки // Південний архів. – Херсон, 2009. – Вип. 30. – С. 184-188.
232. Гордон А.В. Великая французская революция как явление русской культуры / А.В. Гордон // Исторические этюды о Французской революции / Памяти В. М. Далина (к 95-летию со дня рождения). – М., 1998. – С. 219-245.
233. Гребенщикова Г.А. Вооруженный нейтралитет Екатерина II: причины и следствия / Г.А. Гребенщикова // Военно-исторический журнал. – 2007. - № 4. – С. 26-29.
234. Гребцова І.С. Франкомовна преса Одеси першої половини ХІХ ст. як історичне джерело / І.С. Гребцова // Південний архів. – Херсон, 2004. – Вип.17. – С. 39-42.
235. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / І.О. Гуржій // УІЖ. – 1960. - № 5. – С.51-63.
236. Гуржій І.О. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевиз ринків на Україні у ХVІІІ ст. / І.О. Гуржій // УІЖ. – 1986. - № 8. – С. 17-27.
237. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / І.О. Гуржій // УІЖ. – 1959. - № 5. – С. 36-52.
238. Действия в 1811 году // СИРИО. – 1905. – Т. 122. – С. 33-51.
239. Елисеева О.И. «Любезный мой питомец». Екатерина II и Г.А. Потемкин в годы второй русско-турецкой войны (1787-1791) / О.И. Елисеева // Отечественная история. – 1997. - № 4. – С. 25-39.
240. Жюли О. Французский винодел в Екатерининской России (письма Ж. Банка князю Г.А. Потемкину) / О. Жюли // Россия и Франция ХVІІІ-ХХ вв. – 2008. – Вып. 8. – С. 46-63.
241. Захаров В.Н. Внешнеторговая деятельность иностранных купцов в портах Азовского и Черного морей в середине и второй половине ХVІІІ в. / В.Н. Захаров // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 2004. - № 4. – С. 85-102.
242. Каганова А. Французская буржуазная революция конца ХVІІІ в. и современная ей российская пресса / А. Каганова // Вопросы истории. – 1947. - № 7. – С. 87-94.
243. Кирпичников А.И. «Московские ведомости» в 1789 году и начало французской революции / А.И. Кирпичников // Исторический вестник. – 1882. – Т.9. – С.449-470.
244. Коваленко Л. О влиянии Французской буржуазной революции на Украину / Л.О. Коваленко // Вопросы истории. – 1947. - № 2. – С. 80-87.

245. Ковальченко И.Д. Динамика уровня земледельческого производства в России в первой половине XIX ст. / И.Д. Ковальченко // История СССР. – 1959. - № 1. – С. 53-80.
246. Котрохов К. Революционное правительство во Франции в эпоху Конвента (1792-1794). Сборник документов и материалов / К. Котрохов // Историк-марксист. – 1927. - № 3. – С. 238-239.
247. Лашков О. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В.В. Каховскому за 1784 и 1785 гг. / О. Лашков // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1883. – Т. 15. – С. 594-677.
248. Летчфорт С.Е. Французская революция конца XVIII века и формирование образа России в общественном мнении Западной Европы / С.Е. Лечфорт // Европейское просвещение и развитие цивилизации в России. Материалы международного научного коллоквиума 2-6 сентября 2001 г. – Саратов, 2001. – С. 50-58. – Режим доступа до журн.: <http://annuaire-fr.narod.ru/bibliotheque/Letchford-obraz.html>.
249. Лупанова М.Е. Дипломатия Екатерины II и война за баварское наследство / М.Е. Лупанова // Вопросы истории. – 2008. - № 2.- С. 139 – 143.
250. Машкін О.М. Вихідці з-за кордону в економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О.М. Машкін // П'ята міжнародна конференція наукова школа-семінар. Історія торгівлі, податків та мита (Тези доповіді). – К., 2011. – С. 53-55.
251. Машкін О.М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII - першої половини XIX ст.: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу / О.М. Машкін // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 241-265.
252. Машкін О.М. Іноземці в Україні у XVIII – першій половині XIX ст.: звичка, поведінка, вподобання, елементи побуту / О.М. Машкін // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2010. – Вип. XVII. – С. 247-266.
253. Машкін О.М. Участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – першій половині XIX ст.: українська радянська історіографія 1920-х рр. / О.М. Машкін // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 50-65.
254. Мельник Л. Подорож Катерини II і цесаря Йосифа II по Україні 1787 року / Л. Мельник // Київська старовина. – 2004. - № 4. – С. 40-49.

255. Мердак А.М. Вплив французької культури на розвиток Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII – першій половині XIX століття / А.М. Мердак // Південний архів. – Херсон, 2000. – Вип. 3 – С. 68-72.
256. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 324-377.
257. Нечкина М.В. Рецензия. Т. Осьмінський. Развитие капитализма в России в 1-ой половине XIX века и крестьянская реформа 1861 года / М.В. Нечкина // Историк-марксист. – 1926. - № 2. – С. 276-278.
258. Новороссийский календарь на 1841, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса: Городская типография, 1840. – 328 с.
259. Новороссийский календарь на 1849, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса: Городская типография, 1848. – 420 с.
260. О трудах Дюка Ришелье по части управления в полуденной России // ЗООИД. – 1877. – Т.10.– С. 391-406.
261. О трудах Дюка Ришелье по части управления в полуденной России // Вестник Европы. – 1824. - № 13. – С.285-313.
262. О французских смутах // СИРИО. – 1885. – Т.42. – С. 32-33.
263. Орлова З.С. Родина Вадонів / З.С. Орлова // Південний архів. – Херсон, 2001. – Вип.6 – С. 70-71.
264. Парусов А.И. Из истории внутренней торговли России конца XVIII – первой четверти XIX вв. / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского Гос. Университета. – 1960. – Т. 41. – С. 3-57.
265. Певзнер И.В. Суконная промышленность России на рубеже XVIII-XIX вв.и экономическая политика правительства / И.В. Певзнер // Исторические записки. – М, 1978. – Т.102. – С.224-245.
266. Письма князю Г.А. Потемкину-Таврическому // ЗООИД. – 1875. – Т. 9. – С. 227-259.
267. Подмазо А. Континентальная блокада как экономическая причина войны 1812 года / А. Подмазо // Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография. – 2003. – Вып.137. – С. 249-266.
268. Позняк А.В. Французское влияние на юге Украины и Одесские коллекции живописи / А.В. Позняк // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції

- (21-24 травня 1997 року), що відбулася у рамках державних заходів, приурочених Т.Г. Шевченко:/ Упорядники Є.Г. Сінкевич, Г.А. Чумаченко. – Херсон, 1997. – Ч.2. – С. 206-210.
269. Полевщикова Е.В. «Мы здесь в гуще битвы против анархии...» (политическая жизнь эпохи Реставрации в письмах А.Э. Ришелье В.П. Кочубею) / Е.В. Полевщикова // Французский ежегодник. – 2003. - С. 165-181.
270. Полевщикова Е. Французские волонтеры в Измаиле: неопубликованные записки графа Ланжерона / Е.В. Полевщикова // Дерибасовская-Решильевская: Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. – 2007. – Вып. 29. – С. 6-11.
271. Послужные списки генерал-губернаторов Новороссийского края и Бессарабии // ЗООИД. – 1877. – Т. 10.– С. 371-390.
272. Преснов А. Царская Россия и Французская буржуазная революция / А. Преснов // Исторический журнал. – 1937. - № 2. – С. 60-70.
273. Приобретения Обществом сочинения дю Брюкса // ЗООИД. – 1844. – Т.1.– С. 652-653.
274. Принцесса Ламбалль // Исторический вестник – 1891. – Т. 43. – С. 225-236.
275. Ревякин А.В. Французские династии: Бурбоны, Орлеаны, Бонапарты / А.В. Ревякин // Новая и новейшая история. – 1992. - № 4. – С. 82-110.
276. Рубинштейн Н. О Мануфактурном периоде русской промышленности и складывании капиталистического уклада в России XVIII века (ответ на статью Е.И. Заозерской) / Н. Рубинштейн // Вопросы истории. – 1947. - № 12. – С. 74-79.
277. Сахаров А.Н. «Франко-русские экономические связи». Сборник статей (Рецензия) / А.Н. Сахаров // Вопросы истории. – 1971. - № 5. – С. 164-168.
278. Сидорович Є.С. Вплив окремих французьких емігрантів та їх родин на економічний розвиток Новоросійського краю в першій половині XIX ст. / Є.С. Сидорович // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 56. – С. 171-175.
279. Сидорович Є. Наділення землею французьких емігрантів на Півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (за матеріалами Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні) / Є.С. Сидорович // Матеріали II Міжнародної Волинської історико-краєзнавчої конференції 2-3 жовтня 2009 року. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 31-33.
280. Сидорович Є.С. Внесок французів в розвиток сільського господарства у Новоросійському краї наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за матеріалами

- фонду № 14 ДАХО) / Є.С. Сидорович // Магістерські студії. – 2010. – Вип. 4. – С. 149-150.
281. Сидорович Є.С. Економічна діяльність представників французької нації на території Новоросійського краю в першій половині XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) / Є.С. Сидорович // Культура народів Причорномор'я. – 2012. - № 219. – С. 130-133.
282. Сидорович Є.С. Перебування представників французької нації на території Новоросійського краю в 1-й чверті XIX ст. (за матеріалами канцелярії управління Новоросійського генерал-губернатора) / Є.С. Сидорович // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. — Одеса: ВМВ, 2011. — С. 138-141.
283. Сидорович Є. Роль царського законодавства в налагодженні торгових відносин між Росією та Францією через чорноморські порти в другій половині XVIII ст. / Є.С. Сидорович // Матеріали V міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи». – Херсон: Видавництво ХДУ, 2011. – С.176-181.
284. Сидорович Є.С. Російське законодавство щодо товарообміну з Францією через Чорноморські порти наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Є.С. Сидорович // Культура народів Причорномор'я. – 2011. - № 216. – С. 147-151.
285. Сидорович Е.С. Российско-французские экономические связи в конце XVIII - начале XIX вв. как фактор развития Новороссии / Є.С. Сидорович // Причорномор'я. История, политика, культура. Выпуск II. Серия Б. Новая и Новейшая история. Избранные материалы VII Международной конференции «Лазаревские чтения» / Под всеобщей редакцией В.И. Кузицина. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. – С. 91-96.
286. Сидорович Є.С. Участь представників французької нації в економічному житті південної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: радянська історіографія проблеми / Є.С. Сидорович // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.3.32: Історичні науки. – С. 67-78.
287. Сидорович Е.С. Французские мастера, промышленники и ремесленники в экономическом развитии Новороссийского края в конце XVIII – первой половине XIX веков / Є.С. Сидорович // Причорномор'я. История, колитика, культура. – 2012. – Вип. 9. Серия Б. Новая и новейшая история. – С. 15-21.

288. Сидорович Є.С. Французькі підприємці, мігранти та переселенці на території Новоросії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (за документами Повного зібрання законів Російської імперії) / Є.С. Сидорович // Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка: Історичні науки. – 2012. - № 6 (241). – С.154-159.
289. Сидорович Є.С. Французи в економічному розвитку південних губерній України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: дореволюційна історіографія питання / Є.С. Сидорович // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 341-347.
290. Сидорович Е.С. Французы в помещичьей колонизации Херсонской губернии (по документам Казенной палаты) / Е.С. Сидорович // Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения» 2010 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2010» / Под ред. В.А. Трифонова, В.А. Иванова, В.И. Кузицина, Н.Н. Миленко, В.В. Хапаева. – Севастополь: Филиал МГУ в г. Севастополе, 2010. – С. 386-387.
291. Сироткин В.Г. Великая французская буржуазная революция, Наполеон и самодержавная Россия / В.Г. Сироткин // История СССР. – 1981. - № 5. – С. 39-56.
292. Смольнянов К. История Одессы / К. Смольнянов // ЗООИД. – 1853. – Т. 3.– С. 340-432.
293. Современная историография. Франция // Исторический вестник. – 1880. – Т.2.– С.522-544.
294. Статья о Дюке Ришелье из Французского журнала // Вестник Европы. – 1822. – Ч. 124. – С.133-140.
295. Строев А.Ф. Россия глазами французов XVIII — начала XIX века / А.Ф. Строев // Логос – 1999. - № 8. – С. 8-41.
296. Третьяк А. Герцог Ришелье / А. Третьяк // Дерибасовская-Решельевская: литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. – 2003. – Вып.1. – С. 6-30.
297. Третьяк А. «Lettres sur Odessa» Шарля Сикара / А. Третьяк // Одесский альманах. Дерибасовская - Ришельевская. – 2010. - №43. - С. 6-19.
298. Фадеев А.В. О некоторых чертах внешней политики царской России в период разложения крепостнической системы / А.В. Фадеев // Вопросы истории. – 1958. - № 1. – С. 45-61.

299. Фадеев А.В. Социально-экономические предпосылки внешней политики царизма в период «Восточного кризиса» 20-х годов XIX вв. / А.В. Фадеев // Исторические записки. – 1955. – Т.54. – С. 327-342.
300. Фесенко Є.А., Цуркан І.М. Внесок представників французької нації у процес освоєння та розвитку Херсонщини / Є.А. Фесенко, І.М. Цуркан // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції / Упорядники Є.Г. Сінкевич, О.О. Коник. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 81-82.
301. Фон-Резон А.К. Некрологи. Вассал В.Р. / А.К. Фон-Резон // ЗООИД. – 1894. – Т.17. – С. 9-11.
302. Французский дипломат при дворе Екатерины II. Исторический очерк // Исторический вестник. – 1901. – Т.85. – С. 653-673, 1002-1026.
303. Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства півдня України (кінець XVIII-XIX ст.) / Л.Ф. Циганенко // УІЖ. – 2009. - № 4. – С. 67-83.
304. Черкасов П.П. России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования / П.П. Черкасов // Новая и Новейшая история. – 1993. - № 3. - С. 58-74.
305. Черкасов П.П. Русско-французский торговый договор 1787 года / Черкасов // Россия и Франция: XVIII-XX века / Отв. ред. П.П. Черкасов. – М., 2001. – Вып. 4. – 327 с.
306. Шершун Т.М. Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історія вивчення / Т.М. Шершун // Записки історичного факультету. – 2005. – Вип. 16. – С. 89-99.
307. Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли Херсона по соч. де Сен-Жозефа / П. Юрченко // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 165-179.
308. Bartoccioni S. Les Francais en Russie at les Russes en France au XVIII siècle. Note sur la lexicographie francais-russe et le Dictionaire manuel en quetre langues de Veneroni / S. Bartoccioni // Quaderni del CIRSIL. – 2005. – № 4. – PP. 89-118.
309. Chamoussset R. Les émigrés francais en Russia. 1789-1815 / R. Chamoussset // Sciences humaines et sociales. – 2011. - № 1. – PP. 1-220.

Література

310. Альперович М.С. Франциско де Миранда в России / М.С. Альперович. – М.: Наука, 1986. – 350 с.
311. Андроссов В. Хозяйственная статистика России / В. Андроссов. – М.: Типография С. Селивановскаго, 1827. – 302 с.

312. Арсеньев К. Статистические очерки России / К. Арсеньев. – СПб: Типография Императорской академии наук, 1848. – 503 с.
313. Афанасьев Г.Е. Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке / Г.Е. Афанасьев. – Одесса: Типография-литография В. Кирхнера, 1892. – 545 с.
314. Багалий Д.И. Колонизация новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д.И. Багалий. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 120 с.
315. Багалий Д.І. Заселення південної України (Запорозжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д.І. Багалий – Харків: Видавництво Союз, 1920. – 111 с.
316. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 годы) / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Р.Лисснера и А. Решеля, 1902. – 463 с.
317. Безобразов П.В. О сношениях России с Францией / П.В. Безобразов. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1892. – 470 с.
318. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии 1751-1871 годы): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е.В. Белова. – М., 2004. – 27 с.
319. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия / И.С. Блюх. – Т.1. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – 300 с.
320. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия в его время / М.И. Богданович. – СПб: Типография Ф. Сущинского, 1869. – 446 с.
321. Брикнер А.Г. Потемкин / А.Г. Брикнер. – СПб.: Издание К.Л. Риккера, 1891. – 276 с.
322. Вайнштейн О.Л. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789-1796 гг.) / О.Л. Вайнштейн. – Харьков: Государственное изд. Украины, 1924. – 130 с.
323. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Л.-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – 141 с.
324. Водовозов В.И. Очерки из русской истории XVIII века / В.И. Водовозов. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1904. – 537 с.
325. Воронцов В. Очерки экономического строя России / В. Воронцов. – СПб, 1906. – 118 с.
326. Герих фон П. Очерки политической истории. Европа XIX ст. 1815-1870 гг. / П. фон Герих. – СПб.: т-ва «Книговед» Екатеринославский канал, 1914 г. – 342 с.

327. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
328. Гончарова О. В. Европейская политика России в 1816 – 1820 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.В. Гончарова. – Воронеж, 2003. – 189 с.
329. Горлов И. Обзорение экономической статистики России / И. Горлов. – СПб: Типография Императорской академии наук, 1849. – 345 с.
330. Городские поселения в Российской империи. – Т.5. – СПб: Типография Вульфа, 1865. – 530 с.
331. Гречаная Е.П. Литературное взаимодействие Франции и России и культурное самоопределение (Конец XVIII - первая четверть XIX в.) : Автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья», 10.01.01 «Русская литература» / Е.П. Гречаная. – Москва, 2003. – 312 с.
332. Губарь О. Сикар, Рено и другие / О. Губарь // Есть город у моря. Краеведческий сборник. – Одесса, 1990. – С. 122-128.
333. Губская Т.Н. Город мраморных ангелов: Очерки / Т.Н. Губская. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2010. – 362 с.
334. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I. 1825-1855 гг. / С. Гулишамбаров. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1896. – 74 с.
335. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К.: Академія науки Української РСР, 1962. – 345 с.
336. Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – Т.1. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. – 482 с.
337. Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного приазов'я (друга половина XVIII – початок XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.М. Демура. – Донецьк, 2008. – 284 с.
338. Де-Рибас А.М. Из пришлого Одессы. Сборник статей / А.М. Де-Рибас. – Одесса: Типография Л. Кихнера, 1894. – 399 с.
339. Дерибас А. Старая Одесса / А. Дерибас. – М., 1995. – 378 с.
340. Джеджула К.О. Історія Франції / К.О. Джеджула. – К.: Радянська школа, 1954 р. – 648 с.
341. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е.И. Дружинина. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 368 с.

342. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 272 с.
343. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 385 с.
344. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 216 с.
345. Зак Л.А. Из истории дипломатической борьбы на Венском конгрессе / Л.А. Зак // Вопросы истории. – 1967. - № 3. – С. 70-82.
346. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1963. – 102 с.
347. Зуев Н. Всеобщая история / Н. Зуев. – Ч. 3. – СПб.: Типография И. Глазунова, 1854. – 415 с.
348. История дипломатии / под ред. В.П. Потемкина. – Т.1. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1941. – 567 с.
349. История XIX века / под ред. Лависса и Рембо. – Т. 1. – М.: ОГИЗ Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 583 с.
350. Іваненко О.А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.А. Іваненко. – К., 2004. – 16 с.
351. Іваненко О. А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / О.А. Іваненко. – К.: Інститут історії України, 2009. – 320 с.
352. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII в. – первой половине XIX вв. (по материалам ревизии) / В.М. Кабузан. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 230 с.
353. Кактаров И. Экономическое положение Новороссийского края и Войска Донского / И. Кактаров. – СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1880. – 12 с.
354. Кареев Н. История Западной Европы / Н. Кареев. – Т.3. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1908. – 642 с.
355. Кареев Н. История Западной Европы / Н. Кареев. – Т.4. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. – 645 с.
356. Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России / П. Кеппен. – СПб: Типография К. Крайя, 1832. – 300 с.
357. Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев европейской России / П. Кеппен. – СПб, 1861. – 510 с.
358. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н.С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 287 с.

359. Ключевский В.О. Русская история / В.О. Ключевский. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 912 с.
360. Кожокин Е.М. История бедного капитализма. Франция (XVIII – первой половины XIX вв.) / Е.М. Кожокин. – М.: РОССПЭН, 2005. – 367 с.
361. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX століття / В. К. Козирев. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2002. – 372 с.
362. Кочетков А.Н., Муратов Х.И. Борьба России за выход к Черному морю / А.Н. Кочетков, Х.И. Муратов. – М.: Военно-морские издательства Военно-морского министерства союза ССР, 1951. – 55 с.
363. Кулишер И.М. История русской торговли и промышленности / И.М. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2003. – 557 с.
364. Куфен Е. А. Французы и русские в конце XVIII - первой половине XIX века: динамика взаимовосприятия культур: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. культурологических наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Е.А. Куфен. – М, 2003. – 200 с.
365. Лендер Н. Черное море и Кавказ. Очерки южного моря и юга России / Н. Лендер. – СПб: Издание А.С. Суворина, 1904. – 352 с.
366. Лисовец А.И. Русский царизм и Французская буржуазная революция конца XVIII ст.: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / А.И. Лисовец. – К, 1961. – 16 с.
367. Лодыженский К. История русскаго таможеннаго тарифа / К. Лодыженский. – СПб: Типография В.С. Балашева, 1886. – 312 с.
368. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII - начало XX века) / Л.М. Лысенко. – М.: изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
369. Ляхов А. Основныя черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I / А. Ляхов. – М.: Типография т-го дома М.В. Балдин и К, 1912. – 170 с.
370. Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX) / А.В. Макидонов. – Запорожье: Просвіта, 2008. – 140 с.
371. Макидонов А.В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А.В. Макидонов. – Запорожье: Просвіта, 2011. – 336 с.
372. Мартенс Ф.Ф. Собрание Трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами / Ф.Ф. Мартенс. – Т. 13. – СПб.: Типография А. Бенкс, 1902. – 338 с.

373. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII - першої половини XIX ст. / О.М. Машкін. – К.: Інститут історії України, 2008. – 450 с.
374. Менделеев Д.И. Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Д.И. Менделеев. – СПб: Типография, 1893. – 357 с.
375. Миллер Д.П. Заседение Новороссийского края и Потемкин / Д.П. Миллер. – Харьков: Паровая Типо-Литография М. Зильберберга, 1901. – 46 с.
376. Милов Л.В. История России XVIII-XIX веков / Л.В. Милов. – М.: Эксмо, 2006. – 784 с.
377. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России / Д.Д. Морев. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. – 319 с.
378. Мурзакевич Н. Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820 по 1846 год / Н. Мурзакевич. – Одесса: Лицейский совет, 1846. – 90 с.
379. Нарочницкий А.Л. Международные отношения Европейских государств (1794-1830 гг.) / А.Л. Нарочницкий. – М.: Высшая школа партийной организаторов при ЦК ВКП(б), 1946. – 76 с.
380. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – 400 с.
381. Николаева Ю.В. Русские и французы друг о друге. Исторические корни национальных стереотипов / Ю.В.Ю Николаев. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/nikolaeva_yv/ruseur_16.html.
382. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год / А. Орлов. – Одесса: Типография А. Шульца, 1885. – 144 с.
383. Орлов П.А., Будагов С.Р. Указатель фабрик и заводов Европейской России / П.А. Орлов, С.Р. Будагов. – СПб: Типография В. Киршбаума, 1894. – 827 с.
384. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник / З.С. Орлова, И.Д. Ратнер. – Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1993. – 128 с.
385. Очерки экономической истории России первой половины XIX ст. / под ред. М.К. Рожкова. – М.: Социально-экономическая литература, 1959. – 405 с.
386. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / В. Павлович. – СПб: Типография департамента генерального штаба, 1862. – 355 с.
387. Пельчинский В. Состояние промышленных сил России до 1832 года / В. Пельчинский. – СПб: Типография Императорской академии наук, 1833. – 112 с.

388. Пивовар А.В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.
389. Покровский М.Н. Дипломатия и война царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. – London: Overseas publications interchange, 1991. – 392 с.
390. Прошлое служит настоящему. Государственный архив Херсонской области / Составители А.А. Луганская, А.А. Михайлова, А.Н. Назарова, З.С. Орлова. – Херсон: Государственный архив Херсонской области, 1991. – 72 с.
391. Россия – Франция. Век Просвещения. – Л.: Государственный Эрмитаж 1987. – 303 с.
392. Рохау А.Л. История Франции / А.Л. Рохау. – Ч. 1. – СПб.: Типография О.И. Бакста, 1866 г. – 440 с.
393. Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (источниковедческие очерки) / Ю.Я. Рыбаков. – М.: Наука, 1986. – 213 с.
394. Семенов А. Изучение исторический сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 год / А. Семенов. – Ч.2. – СПб: Типография 2-го Отдела Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1859. – 376 с.
395. Сементовский Н. Путешественник (Южный берег Крыма) / Н. Сементовский. – СПб.: Типография И. Фишона, 1847. – 148 с.
396. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы / Ш. Сеньобос. – Т.1. – СПб.: Типография Е.А. Евдокимова, 1898. – 355 с.
397. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1839. – 88 с.
398. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793-1823) / А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 297 с.
399. Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. Скальковский. – Одесса, 1851. – 38 с.
400. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. / А. Скальковский. – Ч. 2. – Одесса: Городская типография, 1838. – 349 с.
401. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М.Є. Слабченко. – Т.1. – Одеса: Державне видавництво України, 1925. – 318 с.
402. Татаринов П. Очерк Таврической губернии в историко-географическом отношении / П. Татаринов. – Симферополь: Типография Спиро, 1894. – 96 с.
403. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В.И. Тимофеенко. – К.: Наук. думка, 1984. – 219 с.

404. Тимошина Т.М. Экономическая история России / Т.М. Тимошина. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2009. – 424 с.
405. Трескин Н. Светлейший князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический / Н. Трескин. – М.: Печатня С.П. Яковлева, 1879. – 23 с.
406. Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / В. Уляницкий. – М.: Типография А. Гарцула, 1883. – 721 с.
407. Успенский Г.И. Полное собрание сочинений: Горький упрек. Очерки и рассказы / Г.И. Успенский. – М.: Изд-во Академии наук, 1954 г. – 646 с.
408. Федоров В.П. Россия в ея прошлом и настоящем (1613-1913 гг.) / В.П. Федоров. – М.: Типография В.М. Саблина, 1914. – 800 с.
409. Черкасов П.П. Двоглавый орел и королевские лилии: становление Руссо-французких отношений в XVIII веке. 1700-1775 / П.П. Черкасов. – М.: Наука, 1995. – 439 с.
410. Черкасов П., Чернышевский Д. История императорской России от Петра Великого до Николая II / П. Черкасов, Д. Чернышевский. – М.: Международные отношения, 1994. – 448 с.
411. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России: Научное наследие / В.Ф. Шишмарев. – Л.: Наука, 1975. – 244 с.
412. Шишов А.В. Знаменитые иностранцы на службе России / А.В. Шишов. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 619 с.
413. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. / А. Шмидт. – Ч.1. – СПб: Военная типография, 1853. – 619 с.
414. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. – Ч.2 – СПб: Типография Калиновскаго, 1863. – 989 с.
415. Штранге М.М. Русское общество и французская революция 1789-1794 гг. / М.М. Штранге. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956 г. – 202 с.
416. Шумигорский Е.С. Император Павел I. Жизнь и царствование / Е.С. Шумигорский. – СПб: Типография В.Д. Смирнов, 1907. – 264 с.
417. Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щербальский. – М., 1868. – 21 с.
418. Яковлев В.А. Биографии Де-Рибаса, Ришелье и Воронцова / В.А. Яковлев. – Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. – 32 с.

419. Bodnar E. The Eastern Question in Russian Foreign Politics in the Early Nineteenth Century (1799-1806) / E. Bodnar. – Budapest: Ot Kontinental, Eotvos Lorand Tudomanyegyetem, 2008. – PP. 25-36.
420. De Jonnes M. Le commerce au dix-neuvieme siecle / M. De Jonnes. – Paris, 1825. – 414 p.
421. Dioque G. Le baron Antoine (1749-1826). Du grand negoce a la maire / G. Dioque. – Paris, 1991. – 233 p.
422. Guthrie M. A tour, performed in the 1795-6, though the Taurida, or Crimea, the antient kingdom of Bosphorus / A. Guthrie. – London, 1802. – 447 p.
423. Poussou J.-P., Mezin A., Perret-Gentil Y. L'influence francaise en Russie au XVIII siecle / J.-P. Poussou, A. Mezin, Y. Perret-Gentil. – Paris: Institut d'etudes slaves, Presses de l'universite de Paris-Sorbonne, 2004. – 730 p.
424. Reuilly J. Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire, perdant l'année 1803 / J. Reuilly. – Paris: Chez bossange, masson et besson, 1806. – 303 p.
425. Seymour H.D. Russia on the Black Sea and Sea of Azof / H.D. Seymour – London: John Murray, Albemarle street, 1855. – 365 p.

Наукове електронне видання

СИДОРОВИЧ ЄГОР СЕРГІЙОВИЧ

**ФРАНЦУЗЬКА МІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Монографія

2-е видання з доповненнями

ISBN 978-617-7783-52-6 (електронне видання)

Підписано до видання з готового оригінал-макету 11.02.2020 р.

Формат 60×84/16.

Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 9,62. Обл.-вид. арк. 10,34.

Замовлення № 1409.

Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В. С.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи: серія ХС № 48 від 14.04.2005 р.
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. Соборна, 2,
тел. (050) 133–10–13, e-mail: printvvs@gmail.com, vish_sveta@rambler.ru